

VYUŽITÍ VĚKOVÉ STRUKTURY ZEMŘELÝCH PRO ODHAD DEMOGRAFICKÝCH UKAZATELŮ MINULÝCH POPULACÍ^[1]

Patrik Galeta

The Use of Demographic Ratios in Estimating Demographic Parameters
of Past Populations

Abstract: The fluctuation of fertility and growth rate levels is viewed as a cause and consequence of fundamental cultural, economic, and political transformations within both past and present human societies. Within the palaeodemographic framework, fertility and growth rate levels can be estimated using demographic ratios, that is ratios of the number of skeletons in two age-at-death groups. In this article I propose a new algorithm for the estimation of fertility and growth rates in past populations using these ratios. The procedure takes into account a stochastic variation that might have an impact on the age-at-death distribution, especially in skeletal samples with a small number of individuals. The proposed methodology is illustrated using a case study of skeletal samples from the Neolithic site of Vedrovice, Czech Republic. I estimated that the early Neolithic population represented by the Vedrovice sample was characterized by rapid population growth (1.5% per year) and high fertility (8 live births per woman, on average).

Historická demografie, 2021, 45:1, 1–17

Keywords: fertility, growth rate, demographic ratios, model life tables, regression analysis, stochastic variation, Neolithic demographic transition, palaeodemography

Contact: Mgr. Patrik Galeta, Ph.D., Fakulta filozofická Západočeské univerzity v Plzni, Katedra antropologie, Sedláčkova 15, 306 14 Plzeň; galeta@ksa.zcu.cz

Úvod

Změny intenzit plodnosti a úmrtnosti jsou jak u minulých, tak u současných populací vnímány jako příčina i následek podstatných společenských, ekonomických či politických změn. Populační tlak je faktorem, který se podílel na kulturní evoluci a hrál roli u zásadních proměn, jakými byly změna obživy od lovu a sběru k zemědělství, zintenzivnění zemědělské produkce, časný vývoj politických systémů, počátky válečnictví či industrializace.^[2] Dobře popsáním příkladem v palaeodemografické literatuře je demografický přechod datovaný do období neolitu.

[1] Práce je podpořena projektem GA ČR 19–17810S. Děkuji Anně Pankowské za podnětné poznámky při vytváření algoritmu a Zdeňkovi Tvrđému za laskavou pomoc při sběru dat v Moravském zemském muzeu. Děkuji dvěma anonymním recenzentům za laskavé připomínky k dřívější verzi rukopisu.

[2] Robert Bates GRABER, *Integrating Archaeological Demography: Multidisciplinary Approaches to Prehistoric Population*, in: Richar R. Paine (ed.), *A Rigorous Approach to Population Pressure's Contribution to Cultural Evolution*, Carbondale 1997, s. 263–284.

V jeho průběhu rostla intenzita plodnosti rychleji než intenzita úmrtnosti, což vyústilo ve vysoký populační přírůstek.^[3] Signál neolitického demografického přechodu byl rozpoznán na mnoha místech světa, v Evropě,^[4] Severní Americe^[5] nebo Mezoamerice.^[6]

V posledních zhruba dvou desetiletích se metodologie studia intenzity porodnosti a přirozeného přírůstku z kosterních souborů ustálila na analýze podílů počtu zemřelých ve dvou věkových skupinách.^[7] Bocquet-Appel například navrhl ukazatel P, který definoval jako podíl počtu zemřelých ve věku 5 až 19 let a počtu zemřelých starších 20 let, tj. D_{5-19}/D_{20+} .^[8] U rostoucích populací je dětská složka relativně velká a podíl dětí k dospělým je vyšší než u početně klesajících populací. Bocquet-Appel ukázal, že podíl P významně koreluje s hrubou mírou porodnosti a přirozeného přírůstku, a publikoval regresní rovnice pro jejich odhad. V analýze několika desítek kosterních souborů z Evropy pozoroval,^[9] že po změně způsobu obživy na začátku neolitu se úroveň přirozeného přírůstku rychle zvýšila, a změnu interpretoval jako doklad neolitického demografického přechodu.

Doposud bylo navrženo několik dalších podílů počtu zemřelých ve dvou věkových skupinách: D_{5-14}/D_{20+} (*the juvenility index*),^[10] D_{30+}/D_{5+} ,^[11] D_{1+}/D_{20+} , D_{3+}/D_{20+} a D_{5+}/D_{20+} ^[12] nebo D_{0-14}/D_{0+} .^[13] Výhodou podílů je způsob, jakým se vypořádávají s nedostatky, které jsou v paleodemografii spojeny s tradiční analýzou

[3] Jean-Pierre BOCQUET-APPEL, *Paleoanthropological Traces of a Neolithic Demographic Transition*, *Current Anthropology* 43, 2002, s. 637–650; Ludmila FIALOVÁ, *Charakter demografické reprodukce před demografickou revolucí*, *Demografie* 46, 2004, s. 234–237; Jean-Pierre BOCQUET-APPEL, *The Neolithic Demographic Transition and its Consequences*, in: Jean-Pierre Bocquet-Appel – Ofer Bar-Yosef (eds.), *Explaining the Neolithic Demographic Transition*, New York 2008, s. 35–55.

[4] J.-P. BOCQUET-APPEL, *Paleoanthropological Traces*.

[5] Jean-Pierre BOCQUET-APPEL – Stephan NAJI, *Testing the Hypothesis of a Worldwide Neolithic Demographic Transition: Corroboration from American Cemeteries*, *Current Anthropology* 47, 2006, s. 341–365; Timothy A KOHLER et al., *The Neolithic Demographic Transition in the U.S. Southwest*, *American Antiquity* 73, 2008, s. 645–669.

[6] Richard G. LESURE et al., *The Neolithic Demographic Transition in Mesoamerica*, *Current Anthropology* 55, 2014, s. 654–664.

[7] Patrik GALETA, *Odhady ukazatelů porodnosti a přirozeného přírůstku v paleodemografii*, *Demografie* 52, 2010, s. 77–89.

[8] J.-P. BOCQUET-APPEL, *Paleoanthropological Traces*.

[9] Tamtéž.

[10] Jean-Pierre BOCQUET-APPEL – Claude MASSET, *Farewell to Paleodemography*, *Journal of Human Evolution* 11, 1982, s. 321–333.

[11] Jane E. BUIKSTRA et al., *Fertility and the Development of Agriculture in the Prehistoric Midwest*, *American Antiquity* 51, 1986, s. 528–546.

[12] P. GALETA, *Odhady ukazatelů*.

[13] Clare McFadden – Marc F. OXENHAM, *The D0–14/D Ratio: a New Paleodemographic Index*

úmrtnostních tabulek. Většina podílů vynechává z výpočtu skupiny novorozenců (D_0) a nejmladších dětí ve věku do dvou nebo dokonce čtyř let (D_{1-2} , D_{1-4}), protože počty koster dětí jsou obvykle v archeologickém záznamu následkem tafonomických a kulturních faktorů podhodnoceny.^[14] Podle modelových úmrtnostních tabulek^[15] by děti do čtyř let věku mělo být více než 30 % z celkového počtu zemřelých (s předpokladem střední délky života při narození mezi 20 a 30 roky a úrovní přirozeného přírůstku mezi -1 a 1 % za rok). Podíl koster dětí je ale u kosterních souborů obvykle mnohem nižší. Například v sadě kosterních souborů publikovaných ve studii Bocquet-Appela a Najiho je dětská složka podhodnocena u tří čtvrtin souborů (47 z 62 celkem).^[16] Druhou výhodou podílů je, že slučují všechny dospělé jedince do jedné skupiny (D_{20+}) a tím se vyhýbají problémům s vysokou nepřesností odhadu věku dožití z kostry, která nedovoluje podrobné třídění podle věku.

Použití podílů při studiu úrovně porodnosti a přirozeného přírůstku prehistorických populací je omezen reprezentativností kosterních souborů. Velmi málo pozornosti bylo věnováno skutečnosti, že věkové složení zemřelých (a tedy i hodnoty podílů) podléhá vlivu náhody, obzvláště u malých souborů.^[17] Kosterní soubory z terénních výzkumů obvykle nejsou početně velké, mívají desítky nebo několik málo stovek koster. Například do sady kosterních souborů zmíněných výše byly vybírány ty s větším počtem koster, přesto ale má 30 % z nich méně než 100 a 60 % méně než 200 jedinců.^[18] Vlivem náhody se věková struktura zemřelých několika kosterních souborů může podstatně lišit, i když všechny reprezentují populaci se stejným řádem vymírání.

Cílem studie je navrhnout metodologii odhadu úrovně porodnosti, plodnosti a přirozeného přírůstku na základě věkové struktury zemřelých, která bude použitelná pro kosterní soubory s malým počtem jedinců. Na rozdíl od předchozích studií nebudou vytvářeny konkrétní modely (regresní rovnice), které by byly univerzálně použitelné pro odhad u všech kosterních souborů. Místo toho navrhuje simulaci algoritmus, který nově umožní pro každý reálný kosterní soubor vytvořit jedinečnou sadu referenčních souborů zemřelých generovaných z populací se známými demografickými parametry. Z něj pak bude možné spočítat regresní model, který bude aplikován pouze na tento konkrétní kosterní soubor.

and Equation for Estimating Total Fertility Rates, *American Journal of Physical Anthropology* 165, 2018, s. 471–479.

[14] Hervé GUY et al., *Infant Taphonomy*, *International Journal of Osteoarchaeology* 7, 1997, s. 221–229.

[15] Ansley J. COALE et al., *Regional Model Life Tables and Stable Populations*, New York 1983.

[16] J.-P. BOCQUET-APPEL – S. NAJI, *Testing the Hypothesis*.

[17] Srov. např. Richard R. PAINE – Henry C. HARPENDING, *Effect of Sample Bias on Paleodemographic Fertility Estimates*, *American Journal of Physical Anthropology* 105, 1998, s. 231–240.

[18] J.-P. BOCQUET-APPEL – S. NAJI, *Testing the Hypothesis*.

Podíly použité při odhadu demografických ukazatelů

Pro odhad demografických ukazatelů používáme podíly D_{1+}/D_{20+} , D_{3+}/D_{20+} a D_{5+}/D_{20+} .^[19] Podíly popisují, kolikrát je počet koster jedinců starších 1, 3 nebo 5 let vyšší než počet dospělých starších 20 let. Všechny tři podíly vynechávají z výpočtu problematickou skupinu novorozenců (D_0), která bývá v kosterním záznamu početně podhodnocena. Rozdělení jedinců do věkových skupin je u podílů spolehlivé, protože věk dožití 1, 3 a 5 let je u lidské kostry dobře rozeznatelný pomocí mineralizace a erupce zubů a věk 20 let je spojen s ukončením longitudinálního růstu, který se na kostře projevuje osifikací růstových chrupavek a srůstem epifýz s diafýzami dlouhých kostí končetin.^[20]

Věk dožití nicméně nelze ani u nedospělých jedinců odhadnout přesněji než v rozmezí několika měsíců až let. V případě, že interval odhadu věku dožití jedince přesahuje přes několik věkových kategorií, jednotka úmrtí se mezi ně rovnoměrně rozpočítá. Například úmrtí jedince odhadnuté v intervalu 4–7 let se rozpočítá mezi dvě věkové kategorie: čtvrtina je zařazena do skupiny zemřelých ve věku do 4 let (D_{0-4}) a zbývající tři čtvrtiny do skupiny zemřelých starších 5 let (D_{5+}).

Algoritmus odhadu demografických ukazatelů z podílů

Algoritmus odhadu demografických ukazatelů z podílů D_{1+}/D_{20+} , D_{3+}/D_{20+} a D_{5+}/D_{20+} sestává ze dvou částí. V první části je vytvořen soubor simulovaných referenčních kosterních souborů, který vzniká náhodným vybíráním z věkové distribuce zemřelých v populaci se známými demografickými vlastnostmi. Ve druhé části je pak referenční soubor použit pro vytvoření regresního modelu, který umožňuje na základě podílu odhadnout neznámé demografické ukazatele populace, ze které pocházel skutečný kosterní soubor vyzvednutý během terénního výzkumu. Odhad ukazatelů u každého jednotlivého reálného kosterního souboru je založen na jedinečné referenční sadě simulovaných kosterních souborů.

Vytvoření simulovaných referenčních kosterních souborů

Počet referenčních kosterních souborů je nastaven na začátku simulace, ale měl by se pohybovat mezi 500 a 1000 (viz dále). Každý referenční kosterní soubor je vytvářen v následujících krocích: a) konstrukce úmrtnostní tabulky referenční (stacionární) populace, b) nastavení hodnoty přirozeného přírůstku a výpočet vlastností stabilní populace, c) výběr stanoveného počtu zemřelých a výpočet podílů počtu koster ve dvou věkových skupinách.

a) Úmrtnostní tabulka stacionární populace. Protože spolehlivé úmrtnostní tabulky jsou dostupné pouze pro země s moderní demografickou statistikou

[19] P. GALETA, *Odhady ukazatelů*.

[20] Louise SCHEUER – Sue M. BLACK, *The Juvenile Skeleton*, Boston, MA 2004.

a možnosti jejich získání u populací ze starších období je omezené,^[21] nabízí se pro studium úmrtnostních poměrů v obdobích starších než raný novověk či středověk využití modelových tabulek.^[22] V této studii jsme se při simulování referenčních kosterních souborů spolehli na systém modelových úmrtnostních tabulek Coale a Demenyho.^[23] Jejich systém tabulek (West model) je v paleodemografických studiích hojně využíván jako standard, se kterým jsou výsledky paleodemografických rekonstrukcí srovnávány, a je tedy vhodný pro modelování u prehistorických populací.^[24] Systém tabulek je rozčleněn do 25 úrovní podle střední délky života při narození u žen, které jsou rovnoměrně rozděleny mezi Úroveň 1 (nejnižší střední délka života 20 let) a Úroveň 25 (nejvyšší střední délka života 80 let) po 2,5 letech.^[25] Z publikace přebíráme tabulkové počty dožívajících se přesného věku u všech 25 úrovní (sloupce I_x) a standardním způsobem dopočítáváme ostatní sloupce úmrtnostních tabulek.^[26]

b) Přirozený přírůstek a stabilní populace. V každém kroku náhodně vybíráme míru přirozeného přírůstku (r) a podle Lotkova modelu^[27] dopočítáváme z tabulky stacionární populace věkovou strukturu žijících a zemřelých příslušné stabilní populace, hrubou míru porodnosti (hmp) a čistou míru reprodukce (čmr).^[28] Úhrnnou plodnost ($\dot{u}p$) aproximativně počítáme vydělením čisté míry reprodukce násobkem podílu ukazatele femininity narozených (100 dívek na 205 narozených) a tabulkového počtu žen dožívajících se průměrného věku matky při porodu.^[29] Průměrný věk matek se mezi populacemi sice odlišuje, ale obvykle se pohybuje okolo 27,5 let.^[30]

[21] Klára HULÍKOVÁ TESÁRKOVÁ a kol., *Úmrtnost v Českých zemích mezi lety 1870–1910: aplikace historických transverzálních úmrtnostních tabulek*, *Historická demografie* 44, 2020, s. 179–215.

[22] Srov. Richard R. PAINE – Henry C. HARPENDING, *Assessing the Reliability of Paleodemographic Fertility Estimators Using Simulated Skeletal Distributions*, *American Journal of Physical Anthropology* 101, 1996, s. 151–159.

[23] A. J. COALE et al., *Regional Model*.

[24] Andrew T. CHAMBERLAIN, *Demography in Archaeology*, Cambridge 2006.

[25] A. J. COALE et al., *Regional Model*.

[26] Evžen NEUSTUPNÝ, *Demografie pravěkých pohřebišť*, Praha 1983.

[27] Andrew HINDE, *Demographic Methods*, New York 1998.

[28] Srov. J.-P. BOCQUET-APPEL, *Paleoanthropological Traces*; Richard R. PAINE et al., *A Mathematical Projection of Population Growth in the Copan Valley, Honduras, A.D. 400–800*, *Latin American Antiquity* 7, 1996, s. 51–60.

[29] Zdeněk PAVLÍK a kol., *Základy demografie*, Praha 1986.

[30] A. HINDE, *Demographic Methods*; R. R. PAINE – H. C. HARPENDING, *Effect of Sample Bias*.

c) Výběr zemřelých a výpočet podílů. Metodický postup výběru zemřelých navazuje na způsob popsáný Painem a Harpendingem.^[31] Zemřelí jsou generováni opakovaným náhodným vybíráním čísel z intervalu pravděpodobností od 0 do 1 a jejich srovnáním s kumulativním relativním počtem zemřelých stabilní populace. Ten vznikl naškálováním věkové struktury zemřelých stabilní populace na součet 1 a převedením do kumulativního počtu. Kumulativní relativní počty zemřelých odpovídají pravděpodobnostem, že náhodně vybraný jedinec zemře ve věku mladším než věk x . Pokud jsou kumulativní počty zemřelých ve věku 0, 1 a 2 například rovny hodnotám 0,46, 0,53 a 0,55, pak s pravděpodobností 46 % zemře jedinec ve věku 0 let, s pravděpodobností 53 % do věku 1 roku a s pravděpodobností 55 % do věku 2 let. Náhodný výběr třech čísel z intervalu 0 a 1 (např. 0,30, 0,45 a 0,54) pak znamená, že první dva jedinci simulovaného kosterního souboru zemřeli jako novorozenci a třetí ve věku 2 let. Vybraní zemřelí tvoří simulovaný referenční kosterní soubor.

Všechny simulované kosterní soubory jsou vytvářeny tak, aby měly stejný počet zemřelých dospělých (D_{20+}). Ten je roven počtu dospělých koster v reálném kosterním souboru, jehož demografické parametry odhadujeme. Zemřelí jsou tedy do simulovaného kosterního souboru přidáváni tak dlouho, dokud počet dospělých nedosáhne stanoveného počtu D_{20+} . Z tohoto důvodu se celkový počet jedinců simulovaných kosterních souborů odlišuje v závislosti na úrovni úmrtnosti a porodnosti populace, ze které jsou zemřelí vybíráni. U referenčních kosterních souborů fixujeme počet zemřelých dospělých, protože zachovalost koster dospělých jedinců je lepší než dětských. Počet dospělých je tedy podle našeho názoru vhodnějším měřítkem celkového počtu zemřelých než celkový počet koster odkrytých během terénního výzkumu, a to z důvodu početního podhodnocení dětské složky. Po vytvoření všech simulovaných kosterních souborů jsou u každého z nich vypočítány počty zemřelých v příslušných věkových kategoriích a hodnoty podílů.

Počet referenčních kosterních souborů lze nastavit na jakoukoliv hodnotu. Pomocí simulací jsme ale empiricky ověřili, že zhruba u počtu 500–1000 referenčních souborů odhady konvergují a generování vyššího počtu referenčních souborů již nemá prakticky žádný vliv na parametry odhadu. Platí přitom pravidlo, že větší počet referenčních souborů (tj. 1000) je vhodné generovat u souborů s nízkým počtem (dospělých) jedinců. U početně velkých kosterních souborů s řádově stovkami koster dospělých plně postačuje generovat pouze 500 referenčních kosterních souborů.

Simulační algoritmus je naprogramován v jazyce R.^[32] Na začátku simulace se kromě celkového počtu simulovaných kosterních souborů nastavuje dolní a horní

[31] R. R. PAINÉ – H. C. HARPENDING, *Assessing the Reliability*.

[32] R CORE TEAM, *R: a Language and Environment for Statistical Computing*. R Foundation for Statistical Computing, Vienna 2019.

hranice intervalu střední délky života při narození a míra přirozeného přírůstku. V každé iteraci je pak náhodně vybrána jedna hodnota obou ukazatelů, konstruuje se odpovídající modelová úmrtnostní tabulka stacionární a stabilní populace a výběrem zemřelých se vytváří referenční kosterní soubor.

Regresní modely a predikce demografických ukazatelů z podílů

Všechny tři podíly počtu zemřelých ve dvou věkových skupinách významně korelují s odhadovanými demografickými ukazateli – vnitřní mírou přirozeného přírůstku (r), hrubou mírou porodnosti (hmp) a úhrnnou plodností ($úp$). Tabulka č. 1 ukazuje sílu korelace u kosterních souborů dvou velikostí, respektive počtu kostér dospělých jedinců. Již při poměrně malých kosterních souborech s 20 kostrami dospělých korelují podíly s demografickými ukazateli uspokojivě silně (korelační koeficienty vyšší než 0,86). U větších kosterních souborů jsou korelace těsnější. S podíly nejlépe koreluje míra populačního přírůstku, mírně méně pak intenzity porodnosti a plodnosti.

TABULKA Č. 1. SPEARMANOVY KORELAČNÍ KOEFICIENTY MEZI TŘEMI DEMOGRAFICKÝMI UKAZATELI A TŘEMI PODÍLY NA DVOU ÚROVNÍCH VELIKOSTI KOSTERNÍHO SOUBORU (RESPEKTIVE POČTU DOSPĚLÝCH ZEMŘELÝCH)

TABLE 1. SPEARMAN'S CORRELATION COEFFICIENTS BETWEEN THE THREE DEMOGRAPHIC INDICATORS AND THREE RATIOS AT TWO LEVELS OF SKELETAL SAMPLE SIZE (NUMBER OF ADULT DEATHS)

Podíl	$D_{20+} = 20$			$D_{20+} = 50$		
	hmp	$úp$	r	hmp	$úp$	r
D_{1+}/D_{20+}	0,94	0,94	0,93	0,97	0,97	0,97
D_{3+}/D_{20+}	0,89	0,90	0,88	0,95	0,95	0,94
D_{5+}/D_{20+}	0,87	0,87	0,86	0,94	0,94	0,94

Pozn.: hmp = hrubá míra porodnosti; $úp$ = úhrnná plodnost; r = vnitřní míra přirozeného přírůstku; každý korelační vztah vychází ze souboru 1000 simulovaných referenčních kosterních souborů vybíraných z populací se střední délkou života mezi 20 a 30 lety a vnitřní mírou přirozeného přírůstku mezi -4 a 4% .

Zdroj: Výpočet autora.

Note: hmp = crude birth rate; $úp$ = total fertility rate; r = population growth rate. Each correlation coefficient is based on the analysis of a set of 1000 simulated reference skeletal samples generated from populations with a life expectancy at birth of between 20 and 30 years and with population growth between -4 and 4% .

Source: Author's own calculation.

Silné vztahy mezi proměnnými umožňují vytvořit regresní modely pro popis demografických ukazatelů jako funkce podílů. Jednoduchý lineární regresní model není vhodný, protože nesplňuje předpoklady lineární regrese: normální rozdělení a homogenitu rozptylu závislé proměnné na všech úrovních prediktoru. Podle analýzy reziduí považujeme za nejvhodnější polynomiální modely třetího řádu. V každém regresním modelu je závislou proměnnou jeden ze třech demografických ukazatelů (hmp, úp nebo r) a prediktorem je jeden ze třech podílů (D_{1+}/D_{20+} , D_{3+}/D_{20+} nebo D_{5+}/D_{20+}). Pro splnění předpokladů regrese je v modelech pro odhad r a hmp ještě nutně prediktor (podíl) transformovat přirozeným logaritmem. V modelu pro odhad úp je ze stejného důvodu logaritmována závislá proměnná (úp).

Konkrétní rovnice regresních modelů zde neuvádíme, protože jsou pro každý reálný kosterní soubor jiné a závisí na nastavení vstupních parametrů simulace referenčních kosterních souborů. Alespoň jeden konkrétní příklad je nicméně k dispozici dále v textu, kde popisujeme výsledky analýzy jednoho konkrétního prehistorického kosterního souboru.

Na základě regresních modelů jsou následně odhadovány demografické parametry minulé populace, která je reprezentována reálným kosterním souborem z terénního výzkumu. Při odhadu uvažujeme nejen střední hodnotu odhadu, ale i predikční interval, jehož hladinu spolehlivosti lze nastavit. Přestože je síla vztahu mezi demografickými ukazateli a podíly relativně silná, jsou podíly v malých kosterních souborech vlivem náhody variabilní, což ovlivňuje přesnost odhadu a prakticky se odráží v širše predikčních intervalech. Například u kosterních souborů s 50 dospělými dovoluje model z podílů D_{5+}/D_{20+} odhadnout úhrnnou plodnost s 95% spolehlivostí v rozmezí cca ± 3 dětí na jednu ženu. Odhad je přesnější u početně klesajících populací s nízkou hodnotou podílu ($\pm 1,5$ dítěte na jednu ženu) než u rostoucích populací s vysokou hodnotou podílu ($\pm 4,5$ dítěte na jednu ženu). Odhad na základě podílu D_{1+}/D_{20+} poskytuje vyšší přesnost než odhad podle D_{5+}/D_{20+} . U kosterních souborů s 50 dospělými lze podle podílu D_{1+}/D_{20+} odhadnout úp zhruba v intervalu $\pm 0,9$ dítěte u souborů s nízkými hodnotami podílů a $\pm 3,0$ dítěte u souborů s vysokými hodnotami podílů. Při snížení spolehlivosti odhadu na 68 % jsou nepřesnosti odhadu poloviční.

Aplikace algoritmu na odhad demografických parametrů populace z neolitické lokality Vedrovice

Možnosti algoritmu odhadu demografických ukazatelů pomocí věkové struktury zemřelých ilustrujeme na příkladu neolitické lokality Vedrovice (okres Znojmo).^[33] Vedrovice jsou na území České republiky výjimečnou lokalitou, protože poskytly

[33] Vladimír PODBORSKÝ, *Dvě pohřebiště neolitického lidu s lineární keramikou ve Vedrovicích na Moravě*, Brno 2002.

početně největší soubor koster nejstarších zemědělců z našeho území a jeho paleodemografická analýza je důležitá pro pochopení demografických poměrů během neolitického demografického přechodu střední Evropy. Kosterní soubor je datován do období okolo 5300 kalibrovaných let př. n. l. a je pozůstatkem pěti až šesti generací tehdejší populace.^[34]

Kosterní pozůstatky z Vedrovic byly v minulosti opakovaně studovány. Výsledné věkové složení zemřelých se v publikacích odlišuje nejen proto, že autoři používali jiné antropologické metody odhadu věku dožití, ale i proto, že někteří studovali jen kostry z vedrovického pohřebiště, zatímco jiní i individuální pohřby z přílehlého sídliště. Do naší analýzy jsme zařadili pouze 88 jedinců z pohřebiště (trať Široká u lesa). Odhady věku dožití 81 z nich jsme převzali z nejnovější publikované analýzy základních demografických parametrů^[35] a doplnili je o odhady věku dožití dalších 7 jedinců převzaté z Databáze lidských kosterních pozůstatků (<http://databazelkp.sci.muni.cz/>), kterou spravuje Moravské zemské muzeum.

Soubor 88 jedinců z Vedrovic obsahuje 55,2 dospělých jedinců (D_{20+} , počet jedinců není celé číslo z důvodu rozpočítání jedinců do věkových kategorií, viz výše). Z 32,8 nedospělých je pouze 2,9 koster novorozenců, což zdaleka neodpovídá očekávanému počtu a naznačuje zkreslení věkového složení v nejmladších věkových kategoriích. Počty jedinců starších 1, 3 a 5 let jsou 85,1, 82,2 a 77,5. Z uvedených ukazatelů jsme vypočítali hodnoty podílů: D_{1+}/D_{20+} je roven 1,542, podíl D_{3+}/D_{20+} je 1,488 a podíl D_{5+}/D_{20+} je 1,404.

Pro odvození regresních modelů pro odhad demografických ukazatelů jsme pro lokalitu Vedrovice vytvořili jedinečnou referenční sadu 1000 simulovaných kosterních souborů se stejným počtem zemřelých v dospělém věku, jakou mají Vedrovice (55 jedinců). V simulacích jsme vybírali populace se střední délkou života při narození mezi 20 a 30 roky, kterou lze u neolitických populací předpokládat.^[36] Hodnoty vnitřní míry populačního přírůstku jsme v simulacích vybírali z intervalu -4 až 4% .

Složení zemřelých podle věku je v simulovaných referenčních kosterních souborech značně variabilní, především z důvodu různé intenzity přírůstku. Přestože všechny simulované kosterní soubory mají 55 dospělých, celkový počet zemřelých se pohybuje v širokém rozmezí od 55 u početně rychle klesajících populací (v souborech tedy nejsou nedospělí) po 597 zemřelých u rychle rostoucích populací (v souborech je tedy 542 nedospělých). V sadě simulovaných kosterních souborů

[34] Paul PETTITT – Robert HEDGES, *The Age of the Vedrovice Cemetery: The AMS Radiocarbon Dating Programme*, Anthropologie (Brno) 46, 2008, s. 125–134.

[35] Malcolm LILLIE, *Vedrovice: Demography and Palaeopathology in an Early Farming Population*, Anthropologie (Brno) 46, 2008, s. 135–152.

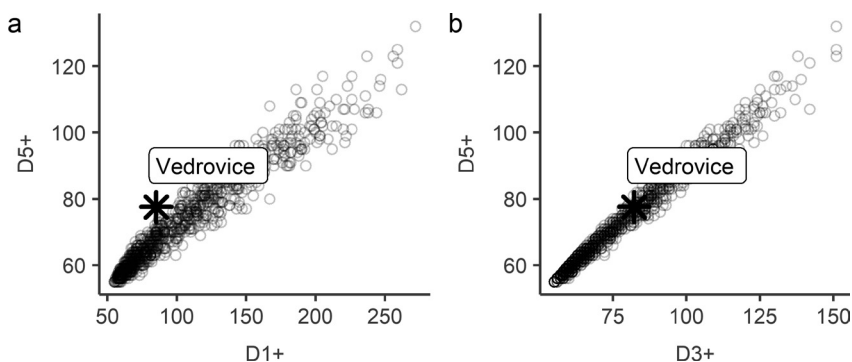
[36] Timothy B. GAGE – Sharon DEWITTE, *What Do We Know About the Agricultural Demographic Transition?*, Current Anthropology 50, 2009, s. 649–655.

jsou ale ty s vysokým celkovým počtem zemřelých výjimkou, 50 % prostředních simulovaných referenčních souborů má jen mezi 81 a 228 jedinci.

Počty zemřelých starších 1, 3 a 5 let věku v simulovaných kosterních souborech a ve Vedrovicích jsou zobrazeny v Grafu č. 1. V Grafu č. 1b je vidět, že Vedrovice počtem koster ve věku 3+ a 5+ zapadají do věkového složení zemřelých u simulovaných kosterních souborů. To stejné ale neplatí o počtu zemřelých starších 1 roku a 5 let (D_{1+} , D_{5+} , Graf č. 1a), kde Vedrovice leží mimo distribuci simulovaných referenčních souborů. Ve srovnání se simulovanými kosterními soubory mají Vedrovice pro daný počet koster starších 1 roku ($D_{1+} = 85,1$) příliš mnoho koster starších 5 let ($D_{5+} = 77,5$). Tvrzení lze formulovat i opačně, že ve Vedrovicích je pro daný počet koster starších 5 let příliš málo koster starších 1 roku. Odvozujeme tedy, že jeden z počtů zemřelých (D_{1+} nebo D_{5+}) neodpovídá u Vedrovic očekávání. Za pravděpodobnější považujeme zkrselení D_{1+} . Ve vedrovickém souboru je výrazný nedostatek koster novorozenců (D_0) a podhodnocení se pravděpodobně vztahuje i na několik následujících věkových kategorií, což by vysvětlovalo nízké počty v kategorii D_{1+} . Z tohoto důvodu považujeme za spolehlivější použít pro odhad demografických parametrů populace z Vedrovic podíl D_{3+}/D_{20+} nebo D_{5+}/D_{20+} . Podíl D_{1+}/D_{20+} má sice s demografickými ukazateli nejtěsnější vztah, ale u Vedrovic se jeho hodnota zdá být zkrselená.

GRAF Č. 1. POČTY ZEMŘELÝCH STARŠÍCH (A) 1 A 5 LET, (B) 3 A 5 LET VĚKU (D_{1+} , D_{3+} , D_{5+}) U SIMULOVANÝCH KOSTERNÍCH SOUBORŮ (KOLEČKA) A U LOKALITY VEDROVICE (HVĚZDA)

FIGURE 1. NUMBER OF DEAD OLDER THAN (A) 1 AND 5 YEARS AND (B) 3 TO 5 YEARS OF AGE (D_{1+} , D_{3+} A D_{5+}) IN THE SIMULATED SKELETAL SAMPLES (CIRCLES) AND VEDROVICE SITE (STAR)

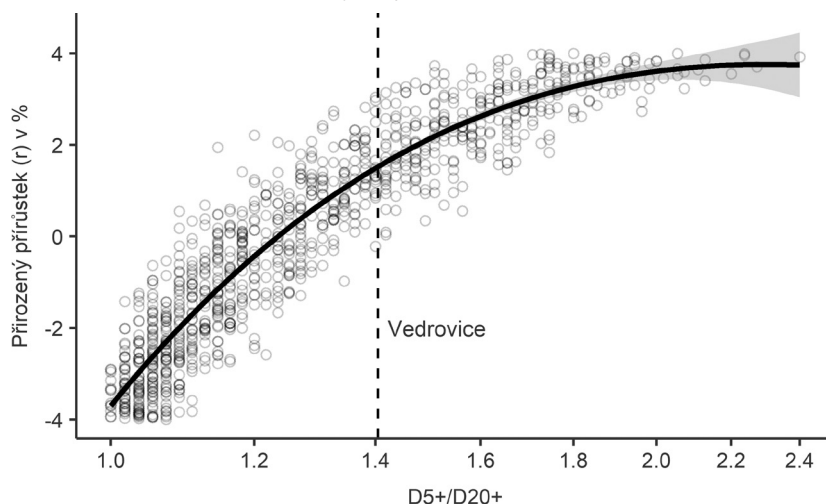

Pozn. Nastavení parametrů simulačního algoritmu je uvedeno v pozn. Tabulky č. 1.
Zdroj: Výpočet autora.

Note: The setting of the input parameters in the simulation is described in Table 1.
Source: Author's own calculation.

Regresní model pro odhad vnitřní míry přirozeného přírůstku (r) z podílu D_{5+}/D_{20+} (respektive jeho přirozeného logaritmu) je zobrazen v Grafu č. 2. Vztah proměnných je pozitivní, vyšší hodnoty podílů nalézáme u kosterních souborů generovaných z populací s vyšším přírůstkem. Transformace podílu přirozeným logaritmem sice zajišťuje splnění předpokladu homogenity rozptylů přírůstku na všech úrovních podílu D_{5+}/D_{20+} , regresní vztah ale ani po transformaci není lineární. Z tohoto důvodu je data proložena polynomiální regresní model třetího stupně, který zajišťuje soulad dat a modelu i u nejnižších a nejvyšších hodnot podílu. Regresní model je statisticky významný ($P < 0,001$) a vysvětluje 88 % variability míry populačního přírůstku. Zbývajících 12 % představuje náhodnou variabilitu přírůstku, kterou nelze podílem D_{5+}/D_{20+} vysvětlit. Rovnice regresního modelu pro odhad míry přírůstku u lokality Vedrovice (a všech lokalit, které mají také 55 dospělých koster) je $r = 0,0466 \cdot \ln(D_{5+} / D_{20+})^3 - 0,185 \cdot \ln(D_{5+} / D_{20+})^2 + 0,211 \cdot \ln(D_{5+} / D_{20+}) - 0,0369$.

GRAF Č. 2. POLYNOMIÁLNÍ REGRESNÍ MODEL PRO ODHAD VNITŘNÍ MÍRY PŘIROZENÉHO PŘÍRŮSTKU (r) Z PODÍLU D_{5+}/D_{20+}
 FIGURE 2. POLYNOMIAL REGRESSION MODEL TO ESTIMATE POPULATION GROWTH RATE BASED ON THE D_{5+}/D_{20+} RATIO

Pozn. Kolečka odpovídají simulovaným kosterním souborům s 55 dospělými, svíslá přerušovaná čára je na úrovni hodnoty podílu u lokality Vedrovice. Osa X má logaritmickou škálu. Nastavení parametrů simulačního algoritmu je uvedeno v pozn. Tabulky 1. Zdroj: Výpočet autora.

Note: the circles represent simulated skeletal samples with 55 adult skeletons, the vertical dashed line is at the level of ratio in the Vedrovice site. The horizontal axis is on a natural logarithmic scale. The setting of the input parameters of the simulation is described in Table 1. Source: Author's own calculation.

Na základě regresního modelu odhadujeme vnitřní míru přirozeného přírůstku u populace z Vedrovic na 1,5 % s 95% predikčním intervalem mezi -0,05 a 3,1 %. Nízká přesnost predikce je způsobena především malou velikostí vedrovického souboru. Kdyby velikost kosterního souboru byla větší, přesnost by se zvýšila, tj. predikční interval by byl užší. Obdobné regresní modely jsme vytvořili i pro zbývající dva podíly. Na základě modelu s D_{3+}/D_{20+} odhadujeme, že populace z Vedrovic rostla tempem 1,4 % za rok a na základě modelu s podílem D_{1+}/D_{20+} odhadujeme nulový přírůstek. Odhady intenzity růstu z prvních dvou podílů jsou téměř shodné, odhad z podílu D_{1+}/D_{20+} je výrazně nižší. Rozdíl vysvětlujeme tím, že podíl D_{1+}/D_{20+} je u Vedrovic zkreslený (viz výše) a proto je lepší jej nebrat v úvahu.

Obdobným způsobem jsme u populace z Vedrovic odhadli i hrubou míru porodnosti, která je podle modelu s podílem D_{5+}/D_{20+} jako prediktorem rovna 59 narozeným na 1000 obyvatel a podle modelu s podílem D_{3+}/D_{20+} rovna 57 narozeným na 1000 obyvatel.

Odhad vnitřní míry přirozeného přírůstku i hrubé míry porodnosti pomocí nového algoritmu se podobá odhadům pomocí dříve publikované rovnice Bocquet-Appela, který pro odhad využil ukazatel P (podíl D_{5-19}/D_{20+}) a referenční soubor sestavil z reálných, nikoliv simulovaných populací.^[37] Podle jeho rovnic rostla populace z Vedrovic rychlostí 1,5 % za rok a hrubá míra porodnosti dosahovala 54,3 narozených na 1000 obyvatel.

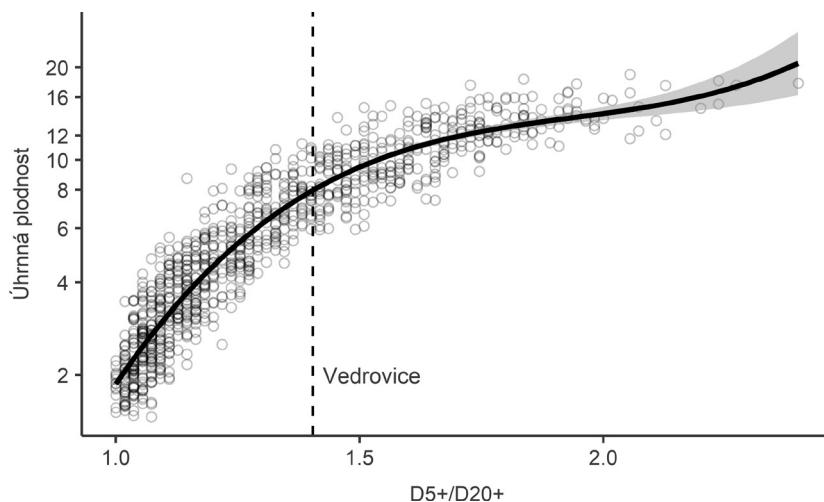
Pomocí metody představené v této práci je možné vedle intenzit přírůstku a porodnosti odhadovat ještě další ukazatel, úhrnnou plodnost (Graf č. 3). U populace z Vedrovic odhadujeme, že úhrnná plodnost dosahovala hranice 8,0 živě narozených dětí na jednu ženu (podle modelu s podílem D_{5+}/D_{20+} , 95% predikční interval od 5,3 až 12,0 dítěte) nebo 7,7 dítěte (podle D_{3+}/D_{20+} , 5,3 až 11,1 dítěte).

Demografické ukazatele populace lidu kultury s lineární keramikou z Vedrovic odpovídají současné představě poměrů časného neolitu. Podle modelu neolitického demografického přechodu^[38] rostly časně neolitické populace Evropy v prvních 300–800 letech po přijetí zemědělství rychlostí 1,24 % ročně (s chybou odhadu $\pm 1,07$ %). Ve střední Evropě se první zemědělské komunity formovaly na území dnešního západního Maďarska v období mezi 5700–5600 kalibrovánými lety př. n. l. a poté se začaly šířit do ostatních oblastí střední a východní Evropy. Osídlení Vedrovic, chronologicky řazené do období okolo 5300 kalibrováných let př. n. l., spadá do této první fáze neolitické tranzice a střední odhad populačního přírůstku z našeho modelu (1,5 %), tomu dobře odpovídá.

[37] J.-P. BOCQUET-APPEL, *Paleoanthropological Traces*, Table 2, s. 643.

[38] Tamtéž.

GRAF Č. 3. POLYNOMIÁLNÍ REGRESNÍ MODEL PRO ODHAD ÚHRNNÉ PLODNOSTI Z PODÍLU D_{5+}/D_{20+}
 FIGURE 3. POLYNOMIAL REGRESSION MODEL TO ESTIMATE THE TOTAL FERTILITY RATE BASED ON THE D_{5+}/D_{20+} RATIO

Pozn. Kolečka odpovídají simulovaným kosterním souborům s 55 dospělými, svíslá přerušovaná čára je na úrovni hodnoty podílu u lokality Vedrovice. Osa Y má logaritmickou škálu. Nastavení parametrů simulačního algoritmu je uvedeno v pozn. Tabulky č. 1.

Zdroj: Výpočet autora.

Note: The circles represent the simulated skeletal samples with 55 adult skeletons. The vertical dashed line is at the level of ratio in the Vedrovice site. The vertical axis is on a natural logarithmic scale. The setting of the input parameters of the simulation is described in Table 1.

Source: Author's own calculation.

Rychlému populačnímu přírůstku musela při nízké střední délce života odpovídat i vysoká intenzita plodnosti, kterou z modelu odhadujeme na 8,0 živě narozených dětí na jednu ženu (střední hodnota odhadu úp). Budeme-li předpokládat, že reprodukční období žen trvalo 35 let, pak by interval mezi porody živě narozených byl zhruba 4,4 let. Protože plodnost žen není s věkem konstantní, byl interval mezi porody u mladších žen mnohem kratší. Kdybychom jako model použili věkově specifické míry subrecentní populace s přirozenou plodností (Hutterité z USA),^[39] pak by úhrnná plodnost osm dětí v průměru znamenala porod 1 dítěte do 19 let věku matek, porod 3,4 dětí v desetiletí mezi 20 a 29 lety, porod 2,7 dětí v desetiletí mezi 30 a 39 lety a porod 0,9 dítěte po 40 roce věku žen.

^[39] Colin NEWELL, *Methods and Models in Demography*, New York 1988.

Výhody navrženého algoritmu odhadu demografických ukazatelů

Algoritmus odhadu intenzity populačního přírůstku, porodnosti a plodnosti, který jsme popsali, považujeme v několika parametrech za přínosný oproti doposud publikovaným postupům. První výhodou spatřujeme v použití modelových úmrtnostních tabulek při vytváření referenčních kosterních souborů. Modelové tabulky Coale a Demenyho^[40] vycházejí z několika stovek populací, pokrývají tedy širokou škálu úmrtnostních poměrů. Navíc vyhlazují odchylky dílčích zdrojů dat, protože jsou konstruovány jako průměrné vzory úmrtnosti. V předchozích studiích autoři spoléhali výhradně na úmrtnostní tabulky reálných populací, které ale mají svá omezení. Například referenční sada Bocquet-Appela zahrnovala 45 úmrtnostních tabulek z Evropy, Ameriky a Asie ze širokého časového období od 17. do 20. století a se střední délkou života při narození mezi 18 a 38 lety, na které pak aplikoval populační přírůstek mezi $-2,5$ a $2,5$ % za rok.^[41] Tento způsob získání referenčních souborů je možný, domníváme se ale, že především u tabulek ze starších časových období mohou být funkce tabulky zatíženy chybou vycházející z nedokonalé evidence demografických dat. Jiným příkladem vytvoření referenčního souboru pro odhad demografických ukazatelů minulých populací je studie McFaddenové a Oxehama.^[42] Autoři získali demografická data z databáze Spojených národů (<https://unstats.un.org>), odkud vybrali 52 států světa, u kterých byly v datech z roku 1960 k dispozici úhrnná plodnost, populační přírůstek a věková struktura zemřelých. Tento přístup se ale zdá být pro použití na minulé populace nevhodný, protože referenční soubor je početně malý, vůbec nezahrnuje populace se záporným přírůstkem a především obsahuje populace s příliš vysokou střední délkou života (42 až 74 let).

Druhou a hlavní výhodou našeho algoritmu spatřujeme v tom, že referenční soubor pro odhad demografických parametrů obsahuje simulované kosterní soubory stejné velikosti (počtu dospělých jedinců), jakou má kosterní soubor, u kterého ukazatele odhadujeme. Ve všech dosavadních studiích se podíly z reálného a početně obvykle malého kosterního souboru srovnávaly s podíly v referenčních populacích, které měly velký, respektive prakticky nekonečný počet jedinců. Porovnávaly se tak dva obtížně srovnatelné údaje a byla opomíjena skutečnost, že věkové složení zemřelých z malých souborů ovlivňují nejen intenzity porodnosti a úmrtnosti, ale do značné míry i náhoda. Vztahem náhodné chyby, velikosti kosterního souboru a spolehlivosti odhadu plodnosti se věnovali Paine a Harpending.^[43] Ve svých

[40] A. J. COALE et al., *Regional Model*.

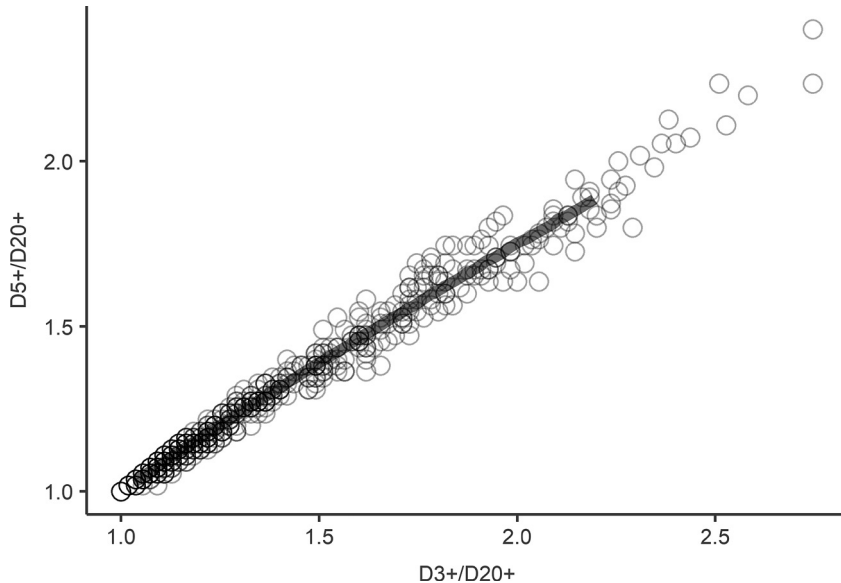
[41] J.-P. BOCQUET-APPEL, *Paleoanthropological Traces*.

[42] C. McFADDEN – M. F. OXENHAM, *The D0–14/D Ratio*.

[43] R. R. PAINE – H. C. HARPENDING, *Assessing the Reliability*, s. 151–159; R. R. PAINE – H. C. HARPENDING, *Effect of Sample Bias*.

GRAF Č. 4. ROZDĚLENÍ PODÍLŮ D_{3+}/D_{20+} A D_{5+}/D_{20+} U SIMULOVANÝCH SOUBORŮ

FIGURE 4. DISTRIBUTION OF D_{3+}/D_{20+} AND D_{5+}/D_{20+} RATIO IN THE SIMULATED SAMPLES

Pozn. Kolečka odpovídají podílům v simulovaných kosterních souborech s 55 dospělými, čára podílům v simulovaných populacích (tj. souborech zemřelých s velkou či nekonečnou velikostí). Nastavení parametrů simulačního algoritmu je uvedeno v pozn. Tabulky č. 1. Zdroj: Výpočet autora.

Note: the circles represent ratios in simulated skeletal samples with 55 adult skeletons. The line represents ratios in simulated populations (i.e. in samples with large or infinite number of deaths). The setting of the input parameters of the simulation is described in Table 1. Source: Author's own calculation.

simulacích testovali úspěšnost již existujících metod odhadu plodnosti, ale nepokoušeli se zařadit vliv náhodné chyby do samotného algoritmu odhadu.

Vliv náhody na věkové složení zemřelých, respektive podílů počtu zemřelých, dokumentuje Graf č. 4. Tmavá čára popisuje rozdělení podílů D_{3+}/D_{20+} a D_{5+}/D_{20+} u simulovaných referenčních populací s velkým (nekonečným) počtem jedinců, které vznikly podle popsaného algoritmu, ve kterém je ale vynechán krok tvorby kosterních souborů a podíly jsou počítány přímo z tabulkových funkcí. Počty zemřelých v referenčních populacích se tedy řídí jen řádem vymírání popsaným úmrtnostní tabulkou, vliv náhody je odstraněn. Oproti tomu kolečka odpovídají v grafu rozdělení podílů, které jsou počítány ze simulovaných referenčních kosterních souborů s 55 dospělými zemřelými. Simulované referenční kosterní soubory

vznikly aplikací úplného algoritmu, včetně náhodného generování zemřelých. Věkové složení zemřelých tak ovlivňuje nejen řád vymírání, ale i vliv náhody. Z grafu je vidět, že distribuce podílů v referenčních kosterních souborech sleduje stejný trend jako v referenčních populacích, ale vlivem náhody je podíl D_{5+}/D_{20+} na každé úrovni podílu D_{3+}/D_{20+} variabilnější. Oba podíly mají v referenčních souborech s 55 dospělými i větší rozsah. Existují například simulované kosterní soubory s hodnotou podílu D_{5+}/D_{20+} nad 2, které se u simulovaných populací nevyskytují.

Krok algoritmu odhadu, díky kterému se demografické parametry skutečných kosterních souborů odhadují z referenční sady souborů stejné velikosti, vede k vyšší nepřesnosti odhadu. U lokality Vedrovice jsme například při použití úplného algoritmu odhadli úhrnnou plodnost na 8,0 živě narozených dětí se širokým predikčním intervalem od 5,3 do 12,0 dítěte. Kdybychom v algoritmu vynechali krok vytváření simulovaných referenčních kosterních souborů a plodnost odhadovali přímo z tabulkových funkcí zemřelých u referenčních populací, zůstala by střední hodnota odhadu přibližně stejná (8,1 živě narozených na jednu ženu), ale značně by se zvýšila přesnost odhadu, 95% interval predikce by byl jen od 7,2 do 9,1 dítěte. Domníváme se ale, že je vhodnější využít úplného algoritmu s výběrem referenčních kosterních souborů, protože umožňuje kvantitativně vyjádřit míru nejistoty odhadu demografických ukazatelů. Přestože je odhad založený na úplném algoritmu méně přesný, více odpovídá reálným možnostem rekonstrukce demografických ukazatelů z kosterních souborů, které obvykle mají omezenou velikost, a vliv náhody nelze pomíjet.

Výsledky každého simulačního algoritmu jsou závislé na hodnotách vstupních parametrů. Výhodu navrhovaného postupu spatřujeme v tom, že vstupních parametrů je jen několik a jejich hodnoty jsou spolehlivě nastaveny. Nejvyšší senzitivitu má model vzhledem ke střední délce života. V simulacích jsme její hodnotu nastavili mezi 20 a 30 let, protože se nepovažuje za pravděpodobné, aby střední délka u pravěkých populací zasahovala mimo tento interval.^[44] Někteří autoři se jen domnívají,^[45] že horní hranice střední délky nepřesahovala v pravěku 25 let. Simulace s vyšší střední délkou života (do 30 let) mají tendenci poskytovat mírně vyšší odhady populačního přírůstku a mírně nižší hodnoty úhrnné plodnosti než simulace, ve kterých je střední délka nastavena na nižší úroveň (do 25 let). U dalšího vstupního parametru, míry populačního přírůstku, nelze předpokládat, že by u minulých populací běžně přesahoval nastavené hranice -4 a 4 %. Zbývající demografické parametry modelu, ukazatel femininity (100 dívek na 205 narozených) a průměrný věk matek (27,5 let), jsou mezipopulačně stabilní.^[46] Počet

[44] T. B. GAGE – S. DeWITTE, *What Do We Know*.

[45] L. FIALOVÁ, *Charakter demografické reprodukce*.

[46] Z. PAVLÍK a kol., *Základy demografie*.

simulovaných referenčních souborů, pokud je nastaven mezi 500 a 1000, výsledky neovlivňuje (viz výše).

Závěr

Odhady vnitřní míry přirozeného přírůstku, hrubé míry porodnosti a úhrnné plodnosti pomocí nového algoritmu představují spolehlivý nástroj rekonstrukce demografických poměrů minulých populací. Podíly počtu zemřelých D_{1+}/D_{20+} , D_{3+}/D_{20+} a D_{5+}/D_{20+} mají oproti dříve navrženým podílům výhody, protože nezapočítávají obvykle početně podhodnocené kosterní pozůstatky novorozenců či mladších dětí a zároveň nejsou omezeny nízkou přesností odhadu věku z kostry dospělých, protože všichni dospělí jsou sloučeni do jedné skupiny D_{20+} . Demografické ukazatele jsou odhadovány z regresních modelů, ve kterých jsou podíly prediktorem a které jsou vytvářeny na základě referenčních souborů se známými demografickými parametry. Vzhledem k tomu, že spolehlivé referenční soubory lze získat převážně u současných či nedávných populací s jinými demografickými poměry, než panovaly v minulosti, vytváříme referenční soubory z modelových úmrtnostních tabulek se střední délkou života na úrovni předpokládané v pravěku a středověku. Ve všech vytvořených regresních modelech mají podíly a odhadované demografické ukazatele statisticky silný vztah. Klíčovým prvkem nově navrhaného algoritmu odhadu demografických ukazatelů je krok, ve kterém jsou na základě řádů vymírání modelových referenčních populací generovány referenční soubory se stejným počtem dospělých zemřelých jako u reálného kosterního souboru, u kterého ukazatele odhadujeme. Tento krok sice vede k nižší přesnosti odhadu, ale bere v úvahu vliv náhody, která může mít na věkové složení zemřelých v malých souborech velký vliv.

Použití algoritmu odhadu jsme demonstrovali na případové studii časně neolitické populace z Vedrovic (okr. Znojmo), která má pro pochopení neolitického demografického přechodu ve střední Evropě velký význam. Kosterní soubor z Vedrovic obsahuje 88 koster, z nichž 55 patří dospělým jedincům. Pro Vedrovice jsme na základě modelových úmrtnostních tabulek se střední délkou života mezi 20 a 30 roky a ročním přírůstkem mezi -4 a 4% vygenerovali jedinečnou sadu 1000 kosterních souborů se stejným počtem zemřelých dospělých. Na základě polynomiálního regresního modelu jsme pak odhadli, že populace časných zemědělců z Vedrovic přirůstala rychlostí $1,5\%$ za rok, které bylo dosaženo silnou intenzitou porodnosti a plodnosti. Odhadli jsme, že hrubá míra porodnosti byla 59 narozených na 1000 obyvatel a ženy rodily během celého reprodukčního období v průměru osm živě narozených dětí. Odhadované hodnoty demografických ukazatelů pro populaci z Vedrovic jsou v souladu s modelem neolitické demografické tranzice ve střední Evropě.

DĚDICOVÉ A JEJICH SOUROZENCI. SONDA DO ŠNATEČNOSTI MUŽŮ A ŽEN ZE SELSKÝCH RODIN, PROTIVÍNKO 1780–1830^[1]

Václav Černý

Heirs and their Siblings. A Study of Nuptiality Between Men and Women from peasant Families, Protivín Area, 1780–1830

Abstract: This study offers an insight into the circumstances within which the offspring of peasant families entered into marriages in three villages located in the south Bohemian area of Protivín. The analysis is based on sources comprising mostly of data from register books, lists of subjects, and land registers in the period between 1780 and 1830. Besides some usual details of nuptiality – such as age, the age difference between brides and grooms, nuptial migration and its seasonal occurrence – the article concentrates on describing the role of marriage as part of social mobility. The data collected were compared thoroughly to those available from other locations. While the focus of the study is on one specific group within rural society, this study combines relevant methodologies of genealogy as well as historical demography.

Historická demografie, 2021, 45:1: 19–66

Key words: nuptiality, peasants, siblings, social mobility, South Bohemia

Contact: Mgr. Václav Černý, Ph.D., Jihočeská univerzita v Českých Budějovicích, Filozofická fakulta, Historický ústav, Branišovská 31a, 370 05 České Budějovice; e-mail: wencacerny@seznam.cz

Úvod

Předkládaná studie se zabývá okolnostmi, za kterých vstupovali do manželství potomci venkovských hospodářů. Ty byly sledovány v návaznosti na převod otcovy usedlosti a také s ohledem na možnost změny jejich sociálního postavení. Předmětem studia se stali jak dědici seelských gruntů, tak sourozenci nových hospodářů, kteří nezískali otcovu usedlost. Tato volba nebyla náhodná, neboť odrážela dobrou sledovatelnost seelské vrstvy venkovské společnosti v dochovaných pramenech. Zaměření výzkumu na část venkovského obyvatelstva si sice vyžádalo jisté zúžení badatelského záběru, ale při interpretaci sledovaných jevů nabízelo možnost jít do hloubky s důrazem na individualitu jednotlivce.

Šňatek v minulosti představoval důležitou životní událost v životě jednotlivce, která do značné míry předurčovala jeho další životní osudy. Vstup do manželství

^[1] Text je výstupem z projektu Grantové agentury České republiky č. 21–16050S *Rekruti, dezertéři, invalidé a vysloužilci. Služba v armádě a její vliv na strukturu jihočeské venkovské rodiny, 1780–1830.*

také patřil k nejčastějším příčinám trvalého opuštění rodné usedlosti, tím spíše jednalo-li se o bratry či sestry nového hospodáře, kteří si museli hledat nové místo pro svůj život.^[2]

Podobu a význam svatebního obřadu stanovil Tridentský koncil, který byl primárně svolán z důvodu reformy katolické církve, která měla být lépe připravena pro zápas s evropskou reformací. Na jeho konci došlo roku 1563 k vyhlášení dvanácti kánonů^[3] a dekretu o sňatkové reformě o deseti kapitolách, který byl nazván podle prvního slova *Tametsi*. Jeho prostřednictvím byly vyhlášeny nové zásady platné pro uskutečnění svatebního obřadu. Před Tridentským koncilem význam svatebního obřadu spočíval především ve společenské rovině a k uzavření sňatku postačovalo sepsání svatební smlouvy, výměna snubního prstenu a prožití svatební noci. Po přijetí závěrů koncilu pražskou synodou byl vstup do manželství v Čechách plně podřízen římskokatolické církvi. V prvé řadě se jednalo o přijetí církevní svátosti, která mohla být udělena pouze v kostele, za přítomnosti kněze a svědků. To je zásadní rozdíl oproti dřívějšímu období, kdy se požeňování odbyvalo pouze na zápraží kostela a mělo spíše formální charakter, neboť i bez něj bylo manželství považováno za právoplatné.^[4]

Přestože se sňatek stal předmětem zájmu mnoha zahraničních i českých historiků, pozornost věnovaná odlišným sociálním vrstvám je nevyvážená.^[5] V českém prostředí bylo nejvíce pozornosti věnováno uzavírání manželství v šlechtickém prostředí. Uvedená skutečnost je ovlivněna dostatkem pramenů osobní povahy. Na jejich základě je možné studovat pohnutky či obavy snoubenců, uzavírání mezinárodních aliancí, případně symbolickou komunikaci spojenou se svatebním obřadem.^[6] Tyto metody nelze využívat pro měšťanské a venkovské prostředí.

[2] Alexandra NAVRÁTILOVÁ, *Namlouvání, láska a svatba v české lidové kultuře*, Praha 2012, s. 205–207.

[3] Koncil prostřednictvím dvanácti kánonů vyhlásil „posvátný charakter sňatku (kánon 1), monogamii (kánon 2), pravomoc církve stanovit překážky manželství (kánony 3–4), nerozlučitelnost manželského svazku (kánony 5–7), možnost rozluky od stolu a lože (kánon 8), zákaz sňatků kněží (kánon 10), liturgický kalendář (kánon 11) a výlučnou kompetenci církevních soudů v manželských otázkách (kánon 12)“.^e Josef GRULICH, *Populační vývoj a životní cyklus venkovského obyvatelstva na jihu Čech v 16.–18. století*, České Budějovice 2008, s. 230–232.

[4] Tamtéž, s. 231–232.

[5] Ze zásadních prací je možné zmínit Jean Claude BOLOGNE, *Svatba. Dějiny svatebních obřadů na Západě*, Praha 1997; Jack GOODY, *The Development of the Family and Marriage in Europe*, Cambridge 1983; Christophe DUHAMELLE – Jürgen SCHLUMBOHM (edd.), *Eheschließungen im Europa des 18. und 19. Jahrhunderts. Muster und Strategien*, Göttingen 2003.

[6] Výběrově: Václav BŮŽEK – Josef HRDLIČKA – Pavel KRÁL – Zdeněk VYBÍRAL, *Věk urozených. Šlechta v českých zemích na prahu novověku*, Praha – Litomyšl 2002; Petr VOREL, *Aristokratické svatby v Čechách a na Moravě v 16. století jako prostředek společenské komunikace a stavovské diplomacie*, in: Václav Bůžek – Pavel Král (edd.), *Slavnosti a zábavy na dvorech a v rezidenčních městech raného novověku*, České Budějovice 2000 (= Opera Historica 8), s. 191–206;

V případě vesnického obyvatelstva je studium vstupu do manželství založeno téměř výhradně na evidenčních pramenech, a to hlavně matriční evidenci.^[7] Tyto prameny však nemohou poskytnout žádné informace o osobních pohnutkách snoubenců, které vedly k uzavření sňatku. Již vůbec z nich nelze vyčíst nic o jejich pocitech či o vzájemné náklonnosti mezi partnery. Výjimkou jsou studie založené na svatebních smlouvách.^[8] Další pramen vhodný pro studium sňatečnosti především v mladším období představují soubory snubních protokolů vedených faráři.^[9] Najít vhodného partnera a založit rodinu představovalo ve venkovském prostředí jeden z hlavních životních cílů. Konkrétní okolnosti vstupu do manželství mohly být velmi různorodé – mohlo jít například o úmrtí rodičů či o snahu vyhnout se vojenské službě.

Petr VOREL, *Pernštejnská svatba v Prostějově roku 1550*, Časopis Matice moravské 114, 1995, s. 143–159; Martin HOLÝ, *Šlechtické sňatky v českých zemích v letech 1500 až 1650*, Historická demografie 27, 2003, s. 5–35.

[7] Petra BRABCOVÁ, *Svatby v 18. století z hlediska církevních matrik*, Český lid 85, 1998, s. 257–262; Ludmila FIALOVÁ, *Vývoj sňatečnosti a plodnosti obyvatelstva v Českých zemích v 19. století*, Historická demografie 12, 1987, s. 207–224; Ludmila KÁRNÍKOVÁ, *Vývoj obyvatelstva v českých zemích 1754–1914*, Praha 1965; Blanka ŠTĚRBOVÁ, *Sňatečnost a sňatková migrace ve farnosti Střelské Hoštice v letech 1645–1890*, Jihočeský sborník historický 58, 1989, s. 125–136; Blanka ŠTĚRBOVÁ, *Vývoj sňatečnosti ve Střelských Hošticích v letech 1891–1999*, Historická demografie 23, 1999, s. 151–182; Blanka ŠTĚRBOVÁ, *Vývoj sňatečnosti v lokalitě Novosedly nad Nežárkou v letech 1686–1910*, Historická demografie 11, 1987, s. 97–140; Věra KALOUSKOVÁ, *Demografický vývoj farnosti Lochenice v letech 1784–1900*, Historická demografie 30, 2006, s. 67–147; Markéta VAŇKOVÁ, *Demografický vývoj Žitenic v 19. století*, Historická demografie 30, 2006, s. 145–194; Alexandra ŠIKULOVÁ, *Vývoj sňatečnosti ve farnosti Libčany v „dlouhém“ 19. století (1785–1914)*, Historická demografie 34, 2010, s. 217–262; Marika POULOVÁ, *Vývoj sňatečnosti ve farnosti Rožmberk nad Vltavou v 19. století*, Historická demografie 30, 2006, s. 195–218; Šárka NEKVAPIL JIRÁSKOVÁ, *Demografický vývoj farnosti Zdechovice v 18. století*, Historická demografie 33, 2009, s. 109–144; Vendula KRAUSOVÁ, *Obyvatelstvo farnosti Stařeč v 19. století*, Historická demografie 35, 2011, s. 45–82.

[8] Pavla NÁCOVSKÁ, *Svatební smlouvy jako pramen sociálně-dějinného a historicko-demografického poznání (Kutná Hora 1550–1600)*, Historická demografie 21, 1997, s. 37–72; Jana MRÁZKOVÁ, *„Přislibují sobě věrnost, lásku a upřímnost až do smrti zachovati.“ Vliv rodiny a „přátel“ na volbu životního partnera – panství Třeboň na konci 18. a počátkem 19. století*, Historická demografie 29, 2005, s. 53–107.

[9] Hanka TLAMSOVÁ – Václav ČERNÝ, *Okolnosti uzavírání sňatků „světských“ osob od konce 18. do první třetiny 20. století*, Historická demografie 43, 2019, s. 76. Snubní protokoly bohužel nejsou ve všech archívech uloženy jednotně. Některé archívy je uchovávají jako součást matriční evidence, jiné zvlášť a další v rámci fondů farních úřadů. Z toho vyplývá i odlišná přístupnost. Zatímco v některých archívech jsou tyto materiály volně přístupné, na jiných místech je potřeba zvláštního povolení příslušného biskupství či arcibiskupství.

Zkoumaný region

V zájmu vhodného uchopení sledovaných jevů v kontextu venkovské společnosti metodou sondy byly pro výzkum zvoleny tři vesnice protivínského panství. Jeho hlavní část ležela mezi městy Vodňany, Strakonice a Písek. Geomorfologicky tato oblast spadá do Českokubějovické pánve, čemuž odpovídá podobná nadmořská výška jednotlivých míst v rozmezí 373 a 395 metrů nad mořem, vhodná pro intenzivní pěstování zemědělských plodin včetně obilovin a doplňkovou živočišnou výrobu. Ve sledovaném období oblast nebyla zasažena protoindustrializací.

Panství vzniklo postupnými nákupy členů rodu Schwarzenbergů na počátku 18. století. Nejprve roku 1700 koupil Ferdinand Vilém Eusebius ze Schwarzenberka^[10] od Adama Humprechta Fortunáta Koce z Dobrše statky Dobrš, Drahonice, Humňany, Kestřany a Skočice.^[11] Protivínské panství se statky Klokočínem, Chřetovicemi a Údraží získal roku 1711 Ferdinandův syn Adam František ze Schwarzenberka od Veroniky Švihovské z Rýzmburka.^[12]

TABULKA Č. 1. ZÁKLADNÍ CHARAKTERISTIKY ZKOUMANÝCH VESNIC
TABLE 1. BASIC CHARACTERISTICS OF THE RESEARCHED VILLAGES

Lokalita	Charakteristiky		
	nadmořská výška (m. n. m.)	počet obyvatel k roku 1780	počet selských usedlostí
Kestřany	373	400	17
Selibov	383	253	14
Vítkov	395	139	10

Zdroj: SOA v Třeboni, VS Protivín, inv. č. 457.

Source: State Regional Archives in Třeboň, Manor of Protivín, inventory number 457.

Největší zkoumanou lokalitou byly Kestřany. Zde se nacházel barokní zámek, Horní tvrz, Dolní tvrz, vrchnostenský dvůr, hájovna, sádky, kostel sv. Kateřiny a škola.^[13] Velikostně druhou největší zvolenou lokalitou byl Selibov, ležící na

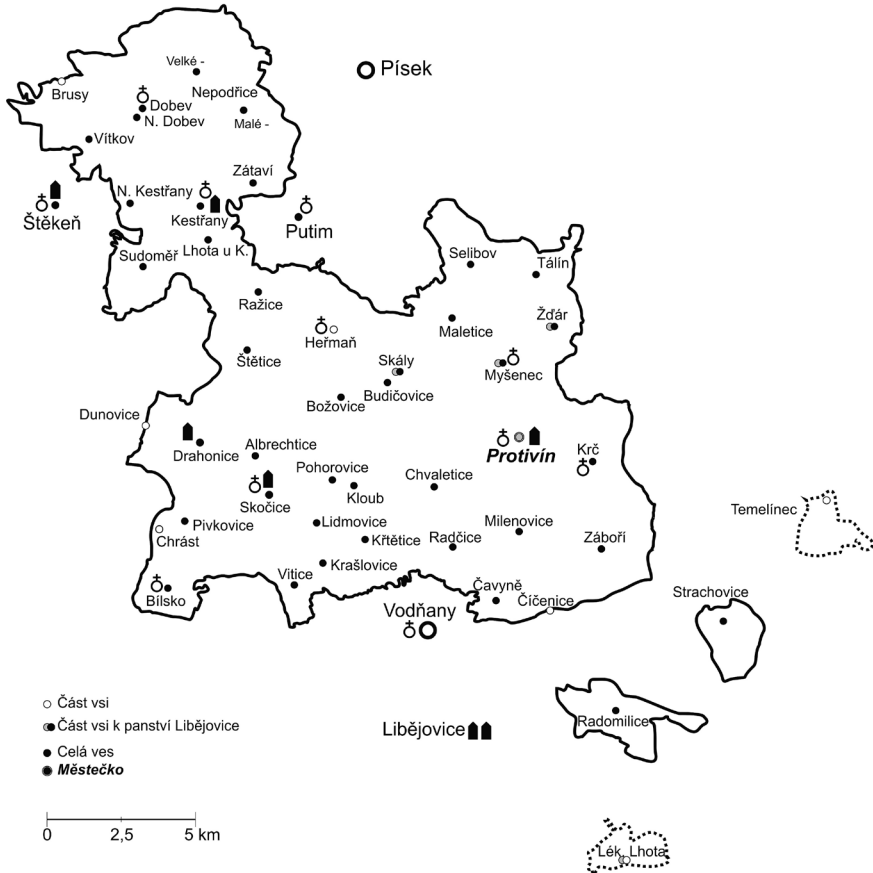
[10] Jiří FRÖHLICH, *Zaniklé švaberské a schwarzenberské hospodářské objekty v extravilánu Kestřan*, Výběr 44, 2007, s. 26.

[11] Adam získal statek Kestřany v roce 1683. Josef SOUKUP, *Soupis památek historických a uměleckých v Království českém od pravěku do počátku XIX. století*. 33. Politický okres písecký, Praha 1910, s. 81–82; Anna SMOLKOVÁ, *Vznik a vývoj fondu panství a velkostatku Protivín, jeho pořádkání, archivní uložení a dosavadní badatelské využití*, Archivum Trebonense 7, 1991, s. 30–31.

[12] https://digi.ceskearchivy.cz/urbare-soa_v_treboni_-_oddeleni_trebon-p-protivin (18. 7. 2019).

[13] Johann Gottfried SOMMER, *Das Königreich Böhmen. Achter Band, Budweiser Kreis*, Prag 1840, s. 419, 421–422.

MAPA Č. 1. PANSTVÍ PROTIVÍN, 1801
 MAP 1. THE DOMAIN OF PROTIVÍN, 1801

Zdroj: Vytvořeno autorem na základě soupisu poddaných uloženého v SOA v Třeboni, VS Protivín, inv. č. 1025.

Source: Drawn by the author based on the sources from the State Regional Archives in Třeboň, Manor of Protivín, inventory number 1025 (List of Subjects).

hlavní cestě mezi Pískem a Českými Budějovicemi. Vesnice je vzdálena přibližně devět kilometrů východně od Kestřan a 6,5 kilometru severně od Protivína.^[14] Nejmenší zkoumanou vesnicí byl Vítkov u Štěkneň, kde jednotlivé usedlosti obklopovaly a dodnes obklopují obdélníkovou náves, z níž vycházely cesty do všech světových stran.

[14] Změřeno pomocí mapového portálu www.mapy.cz (18. 7. 2019).

TABULKA Č. 2. POČTY DOMŮ A OBYVATEL JEDNOTLIVÝCH VSÍ, 1790–1862
 TABLE 2. NUMBER OF HOUSES AND INHABITANTS OF THE RESEARCHED
 VILLAGES, 1790–1862

Pramen	Kestřany		Selibov		Vítkov	
	domy	obyv.	domy	obyv.	domy	obyv.
Schaller (1790)	48	–	24	–	17	–
Sommer (1840)	58	573	27	118	17	120
Palacký (1843)	58	543	29	230	17	120
Trajer (1862)	62	622	29	240	17	140

Zdroje / Sources: Jaroslav SCHALLER, *Topographie des Königreichs Böhmen. Dritter Theil Prachiner Kreis*, Prag – Wien 1790, s. 104, 106; Johann G. SOMMER, *Das Königreich Böhmen. Achter Band, Prachiner Kreis*, s. 419, 421–422; František PALACKÝ, *Popis království Českého*, Praha 1848, s. 363; Johann TRAJER, *Historisch-statistische Beschreibung der Diocese Budweis*, Budweis 1862, s. 151, 558, 578.

TABULKA Č. 3. POČTY EVIDOVANÝCH A SKUTEČNĚ PŘÍTOMNÝCH OBYVATEL
 PODLE SOUPISŮ PODDANÝCH, 1780–1830
 TABLE 3. NUMBER OF REGISTERED AND PERMANENT INHABITANTS ACCORDING
 TO THE LISTS OF SUBJECTS, 1780–1830

Rok	Počet obyvatel						Celkem	
	Kestřany		Selibov		Vítkov			
	evid.	přít.	evid.	přít.	evid.	přít.	evid.	přít.
1780	400	335	254	197	139	116	793	648
1785	402	327	251	212	141	129	794	668
1790	420	356	247	217	165	143	832	716
1795	383	350	253	222	167	144	803	716
1800	359	312	248	212	157	140	764	664
1805	315	266	242	212	147	132	704	610
1810	380	306	213	192	137	118	730	616
1815	372	308	207	189	138	114	717	611
1820	370	322	241	222	139	125	750	669
1825	315	290	231	206	124	117	670	613
1830	432	389	254	206	145	123	831	718

Zdroj: SOA v Třeboni, VS Protivín, inv. č. 427–477, 1025–1043, vlastní výpočty.

Source: State regional Archives in Třeboň, Manor of Protivín, inventory number 427–477, 1025–1043, author's own calculations.

Zatímco ve vesnické společnosti Kestřan měla kromě sedláků silné zastoupení chalupnická vrstva a domkáři, ve Vítkově naprosto převažovaly rodiny sedláků. Bylo zde dohromady evidováno 17 budov s číslem popisným, stálo zde 10 selských gruntů, dvě chalupy a jeden později vystavěný domek.^[15] V Selibově stálo o čtyři selské grunty více, ale také více chalup. Společnost v Kestřanech byla nejrozmanitější. Kromě silné chalupnické vrstvy zde byla i početná skupina podruhů. Vzhledem k velkému počtu dostatečně rozsáhlých hospodářství měli podruzi možnost uplatnit se u jednotlivých sedláků.^[16] Tím jejich počet ve vsi narůstal. Nejznamenatelnější společenskou proměnou byl nárůst počtu domkářských rodin a jejich členů mezi roky 1780 a 1830. V tomto období dochází na venkově k rozsáhlé výstavbě domků a tento vývojový trend se rychle promítl do společenské skladby českého venkova.^[17] Ze sledovaných lokalit se nejvíce projevil právě v Kestřanech, které na rozdíl od zbylých dvou lokalit zažívaly rozmach.^[18]

Prameny, metodologie a metodika výzkumu

Prvním ze dvou základních pramenů, na jejichž základě vznikla tato studie, byly matriční knihy. Vývoji matriční evidence, který vrcholil v druhé polovině 18. století, byla věnována řada prací.^[19] S ohledem na geografický rozsah byly primárně studovány matriční knihy těch farností, k nimž náležely sledované lokality. Největší

[15] Václav ČERNÝ, *Genealogie a historická demografie? Teoretické a praktické možnosti výzkumu sítě sociálních vztahů na příkladu jihočeské vesnice*, *Historická demografie* 42, 2018, s. 153–176, zde s. 167.

[16] V Kestřanech byla již v heuristické fázi výzkumu objevena sociální skupina v českých výzkumech dosud neznámá. Jedná se o „gruntovní chalupníky“, kteří byli v rámci prováděného výzkumu zařazeni mezi sedláky. Takových hospodářů bylo v Kestřanech sedm. V pozemkových knihách jsou jejich usedlosti označeny jako chalupy a v soupisech poddaných byli podle toho až do sedmdesátých let 18. století evidováni. V matričních záznamech jejich označení kolísalo mezi chalupníkem, sedlákem a neurčitým rolníkem. Později řadili vrchnostenská úředníci tyto hospodáře v soupisech poddaných po bok sedláků. Jejich usedlosti byly v gruntovních knihách označovány jako „selské gruntovní chalupy“. Z velikosti jejich hospodářství ($\frac{1}{4}$ lánu = 4,5 ha) se v literatuře objevuje označení „čtvrtláník“. Jejich kolísání mezi sedláky a chalupníky potvrzuje i názor Václava Elznice, který čtvrtláníky definuje takto: „sedlák s čtvrt lánem polí, vlastně již chalupník“. Václav ELZNIC, *Glosář pro rodopisce a kronikáře*, Praha 1979, s. 19.

[17] Alice VELKOVÁ, *Krutá vrchnost ubozí poddaní? Proměny venkovské rodiny a společnosti v 18. století a první polovině 19. století na příkladu západočeského panství Štáhlavy*, Praha 2009, s. 62.

[18] K roku 1780 stálo ve vsi 6 domků, přičemž jejich počet do roku 1830 stoupl na 14. Státní oblastní archiv (dále SOA) v Třeboni, *Velkostatek* (dále VS) *Protivín*, inv. č. 457, 1042–1043, sign. V AU No 6/83, IIA 5AU No 1/18.

[19] Různé možnosti a formy výzkumů a využití matriční evidence shrnula Miroslava MEL-KESOVÁ, *Církevní matriky českých zemí v pozornosti badatelů*, *Historická demografie* 32, 2008, s. 5–56.

ves – Kestřany – byla zároveň sídlem farnosti. Vesnice Selibov spadala do obvodu fary v Myšenci a poslední analyzovaná lokalita Vítkov příslušela k farnosti Štěkeň.

Studium sňatečnosti zaměřené na konkrétní rodiny a nikoliv na vybranou lokalitu komplikuje starý zvyk, že se svatba uskutečňovala téměř výhradně v bydlíšti nevěsty. Výjimku představují sňatky ovdovělých osob, ke kterým nejčastěji docházelo v bydlíšti ovdovělého snoubence. V případech sňatku vdovce s vdovou proběhl sňatek nejběžněji v místě pobytu muže.^[20] Situaci dále komplikuje zavedení zvláštních oddílů pro jednotlivé vesnice v matričních knihách. S výjimkou jediné knihy uložené v SOA v Plzni^[21] pocházejí všechny matriky z jihočeských farností, a jsou tak uloženy v SOA v Třeboni.^[22]

Druhým nejdůležitějším pramenem prováděného výzkumu se staly soupisy poddaných.^[23] V pozadí jejich vzniku stála vrchnostenská kancelář^[24] a hlavně potřeba efektivně evidovat nejprve sirotky a od počátku 18. století všechny poddané.^[25] Soupisy poddaných zachycují veškeré vesnické obyvatelstvo, které se v místě mělo nacházet. Užitéj podmiňovací způsob podtrhuje skutečnost, že neevidovaly všechno obyvatelstvo ve vsi přítomné. Zaměřeny byly pouze na ty osoby, které měly v místě trvale přebývat. Pokud však někdo v lokalitě vykonával čelední službu nebo měl pouze pronajatou kovárnu, ale oficiální bydlíště měl v jiné vesnici, byl veden tam, často s přípiskem o jeho skutečném místě pobytu.^[26] Jednotlivé rodiny byly vedeny v nadepsaných oddílech, a to podle společenského postavení od sedláků, přes chalupníky, domkáře a podruhy, až po část věnovanou sirotkům a vdovám.

[20] Blanka LEDNICKÁ, *Sestavte si rodokmen. Pátráme po svých předcích*, Praha 2012, s. 117.

[21] SOA v Plzni, *Sbírka matrik západních Čech* (dále SMZČ), sign. Prášily 01, O (1786–1849).

[22] Při tvorbě genealogické databáze byly využity matriční knihy těchto římskokatolických farností z fondu *Sbírka matrik Jihočeského kraje* (dále SMJK): římskokatolický farní úřad (dále ŘkFÚ) Bavorov (inv. č. 43); ŘkFÚ Bílsko (inv. č. 215–216), ŘkFÚ Čimelice (inv. č. 948), ŘkFÚ Heřmaň (inv. č. 1447–1448, 1456, 1461); ŘkFÚ Horní Záhoří (inv. č. 1685); ŘkFÚ Kestřany (inv. č. 2663–2667, 2672–2673, 2675–2677); ŘkFÚ Jinín (inv. č. 2313, 2315); ŘkFÚ Myšenec (inv. č. 3551–3552, 3555, 3558–3560); ŘkFÚ Písek (inv. č. 4170, 4185); ŘkFÚ Podsrp (inv. č. 4321), ŘkFÚ Protivín (inv. č. 4485–4487, 4494, 4518); ŘkFÚ Putim (inv. č. 4595, 4598, 4604–4605); ŘkFÚ Radomyšl (inv. č. 4642, 4652); ŘkFÚ Skočice (inv. č. 4958, 4960); ŘkFÚ Strakonice (inv. č. 5192); ŘkFÚ Štěkeň (inv. č. 5537–5542, 5547–5548, 5551–5554), ŘkFÚ Vodňany (inv. č. 6115, 6120, 6142, 6146, 6153).

[23] Možnostem badatelského využití poddanských seznamů se věnoval Josef KŘIVKA, *Význam poddanských seznamů pro demografické bádání*, *Historická demografie* 4, 1970, s. 50–58.

[24] K vrchnostenské správě obecně Zdeňka HLEDÍKOVÁ – Jan JANÁK – Jan DOBEŠ, *Dějiny správy v českých zemích od počátků státu po současnost*, Praha 2007, s. 229–238.

[25] J. GRULICH, *Populační vývoj*, s. 73–74.

[26] Nepřítomnost poddaného ve vsi včetně důvodu byla zapsána do soupisu poddaných. To umožnilo stanovení počtu skutečně přítomných a do zkoumaných vesnic příslušných obyvatel.

Způsob vedení soupisů poddaných se lokálně vyvíjel odlišným způsobem až do roku 1850.^[27] V městských vsích a na předměstích Českých Budějovic byla evidence ukončena záhy po zrušení nevolnictví (1787), zatímco na panství Protivín poslední soupis vznikl roku 1830.^[28] Naproti tomu na sousedním panství Hluboká nad Vltavou je poslední poddanský soupis z roku 1848, kdy bylo zrušeno poddanství.^[29] Všechny tři zvolené lokality bylo možné sledovat kontinuálně v každoročně aktualizované řadě poddanských soupisů od roku 1700, resp. 1708 až do roku 1830.^[30]

S ohledem na zaměření prováděného výzkumu se důležitým zdrojem informací staly také gruntovní či pozemkové knihy.^[31] Dobové označení nebylo jednotné,^[32] a tak se lokálně objevují odlišné názvy – registra gruntovní, gruntovnice, německy *Grundbücher* a *Schoepfenbücher*.^[33] Byly zakládány z iniciativy vrchnostenských úředníků, kteří do nich zaznamenávali především majetkové převody a s nimi související splátky dědických podílů. Druhotně sloužily rovněž k evidenci vrchnostenských či kontribučních dávek, ale i dluhů váznoucích na jednotlivých usedlostech.^[34] Paralelně k nim vznikaly knihy listin, soudních smírů, svatebních smluv, dělení pozůstalostí, dluhopisů či závětí.^[35] Při výzkumu byly využity především pozemkové knihy pro jednotlivé sledované lokality, které byly kontinuálně vedeny od roku 1705, respektive 1739 do druhé poloviny 19. století.^[36]

[27] Eduard MAUR, *Základy historické demografie*, Praha 1978, s. 64–67.

[28] SOA v Třeboni, *VS Protivín*, inv. č. 1043, sign. IIA 5AU No 1/19, kniha č. 962.

[29] Tamtéž, *VS Hluboká nad Vltavou*, sign. ID 5AU No 1, kniha č. 220.

[30] Ve fondu Velkostatek Protivín samozřejmě existuje řada starších soupisů poddaných. Primárně byly využity soupisy z fondu SOA v Třeboni, *VS Protivín*, inv. č. 427–477, 1025–1043. Byly však využity i soupisy ze sousedních panství: SOA v Třeboni, *VS Chřešovice* (inv. č. 742, kniha č. 44–45), *VS Libějovice* (poř. č. 101–102).

[31] K pozemkovým knihám výběrově: Miloslav VOLF, *Vývoj gruntovní knihy ve světle zákonů a hospodářských instrukcí*, Zprávy Archivu země české 8, 1939, s. 41–108; Josef HANZAL, *Současný stav a výsledky studia českých pozemkových knih*, Sborník archivních prací 14, 1964, s. 39–54; Bronislav CHOCHOLÁČ, *O studiu pozemkových knih*, Sborník prací Filozofické fakulty Brněnské univerzity C-40, 1993, s. 51–61; Vladimír PROCHÁZKA, *Česká poddanská nemovitost v pozemkových knihách 16. a 17. století*, Praha 1963.

[32] Označení není dosud jasně definováno a oba pojmy se užívají jako synonyma. Markéta SKOŘEPOVÁ, *Ovdovění a osíření ve venkovské společnosti. Panství Nový Rychnov (1785–1855)*, České Budějovice 2016, s. 75.

[33] Josef PETERKA, *Cesta k rodinným kořenům. Praktická příručka občanské genealogie*, Praha 2006, s. 48.

[34] J. GRULICH, *Populační vývoj*, s. 83.

[35] Dana ŠTEFANOVÁ, *K aspektům role příbuzenských vztahů a majetkových transakcí. Situace na frýdlantském panství v letech 1558–1750*, Historická demografie 22, 1998, s. 107–144, zde s. 118.

[36] SOA v Třeboni, *VS Protivín*, inv. č. 157, sign. (VAU 19/5) OS Písek 56, kniha č. 76;

TABULKA Č. 4. POČTY DĚTÍ NAROZENÝCH V RODINÁCH SEDLÁKŮ PODLE ZKOUMANÝCH LOKALIT, 1780–1830

TABLE 4. NUMBER OF CHILDREN BORN IN PEASANT FAMILIES ACCORDING TO THE RESEARCHED LOCALITIES, 1780–1830

Lokalita	Děti selských hospodářů								Celkem	
	vstupující do pozorování				zemřelé před majet. transferem					
	muži		ženy		muži		ženy			
	počet	%	počet	%	počet	%	počet	%	počet	%
Kestřany	50	27,8	55	30,5	43	23,9	32	17,8	180	100,0
Selibov	53	27,9	52	27,4	47	24,7	38	20,0	190	100,0
Vítkov	38	31,4	38	31,4	18	14,9	27	22,3	121	100,0
Celkem	141	28,7	145	29,5	108	22,0	97	19,8	491	100,0

Zdroj: Vlastní genealogická databáze autora (prameny srov. poznámky 19–36).

Source: Author's own genealogical database (sources compare notes 19–36).

Životopisné údaje získané studiem uvedených pramenů byly shromažďovány a tříděny v genealogicko-demografické databázi vytvořené v široce rozšířeném programu MyHeritage Family Tree Builder.^[37] Databáze vnikala v několika krocích. Prostřednictvím vzájemné kombinace pozemkových knih a soupisů poddaných bylo identifikováno 41 selských usedlostí, přičemž byly zjištěny změny jejich majitelů v období let 1780–1830. Stranou badatelského zájmu zůstaly převody, při nichž se vlastníkem stala osoba nepříbuzná. Následovala excerptce matričních evidence a soupisů poddaných. Díky tomuto postupu bylo možné vyvarovat se chyb, které by mohly vzniknout při neznalosti a nerozlišování jednotlivých jmen „po chalupě“. Ta se v matričních zápisech střídala s původními příjmeními či příjmeními získanými po předchozí usedlosti. Tento fenomén nabytí příjmení podle názvu hospodářství je zpravidla spojován zejména s oblastí jižních Čech nebo s moravským Slováckem, avšak byl uplatňován i na jiných místech.^[38]

Tamtéž, inv. č. 193, sign. (V.AU 38/2) OS Písek 60, kniha č. 112; inv. č. 208, sign. (V.AU 45/1) OS Písek 52, kniha č. 127. Využity byly také pozemkové knihy pro dalších 15 lokalit, uložené ve fondech celkem čtyř velkostatků. Nutné byly zejména pro objasnění sociálního původu snoubenců, svatebních smluv či společenského postavení sledovaných osob po vstupu do manželství.

^[37] Byla užita verze programu 8.0.0.8516.

^[38] Doložen byl na Plzeňsku, Nepomucku, Klatovsku či na Vysočině. Přes neexistenci souhrnné studie, která by tento jev blíže geograficky zaměřila, existuje poměrně bohatá literatura. Výběrově: V. OLIVERIUS, *Jména „po chalupě“ v Třenušce (okr. Rokycany)*, Český lid, 1947, s. 170–171; Josef HÁLA, *Jak vznikaly na vesnicích názvy „po chalupách“?*, Zpravodaj místopisné komise ČSAV 10,

TABULKA Č. 5. SLEDOVANÉ OSOBY A RODINY VE STUDOVANÝCH LOKALITÁCH, 1780–1830
 TABLE 5. NUMBER OF PERSONS AND FAMILIES IN THE RESEARCHED LOCALITIES, 1780–1830

Pohlaví	Lokalita						Celkem	
	Kestřany		Selibov		Vítkov			
	počet	%	počet	%	počet	%	počet	%
Muž	50	47,6	53	50,5	38	50,0	141	49,3
Žena	55	52,4	52	49,5	38	50,0	145	50,7
Celkem rodin	21	100,0	20	100,0	16	100,0	57	100,0

Zdroj: Vlastní genealogická databáze autora (prameny srov. poznámky 19–36).

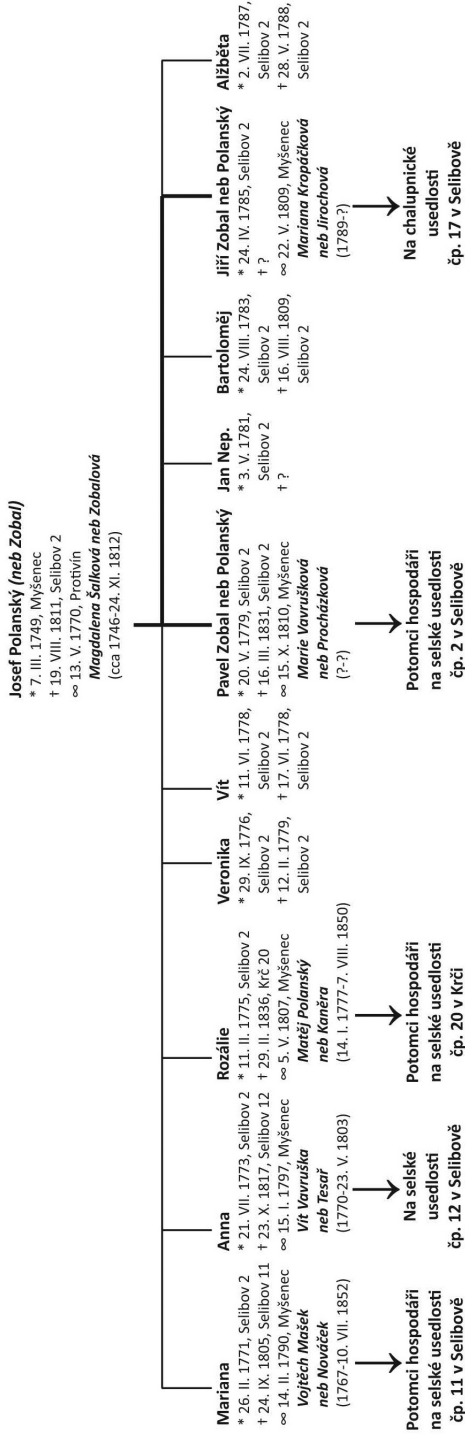
Source: Author's own genealogical database (sources compare notes 19–36).

Tímto způsobem vznikly pro každou lokalitu oddělené databáze, obsahující údaje o 1949 příbuzenských a pokrevních vazbách. Do dalšího pozorování bylo zařazeno celkem 286 dětí pocházející z 57 selských rodin, v nichž se v letech 1780–1830 uskutečnil majetkový transfer mezi rodiči a dětmi. Z pozorování bylo nutné vyřadit dalších 205 potomků, kteří zemřeli před předáním usedlosti. Do databáze byly zahrnuty i ty děti, které se narodily po převodu gruntu, takže už sice nemohly počítat s podílem z usedlosti, avšak příslušelo jim dědictví po otci. Předmětem badatelského zájmu se staly i děti, které sice byly v době předání usedlosti na živu, ale jejich otec uskutečnil převod prostřednictvím prodeje. Všechny peníze připadly jemu bez rozdělení či rozpisu dědických podílů. Pro extrahování údajů o jednotlivých sňatcích a pro jejich následné vyhodnocení byla vytvořena samostatná přehledná databáze v programu *Microsoft Excel*.

Časové vymezení studie, ohraničené roky 1780 a 1830, bylo zvoleno s ohledem na existenci pramenné základny. Sledované období však rovněž představuje zajímavou dějinnou epochu, v jejímž průběhu docházelo prostřednictvím řady reforem k položení základů moderní společnosti. První sňatek v databázi je datován rokem 1770, poslední 1856.

1969, s. 205–208; Jiří STACH, *Jména „po chalupě“ na Stašsku k r. 1837*, Zpravodaj místopisné komise ČSAV 11, 1970, s. 638–658; Gustav HOFMANN, *Jména „po chalupě“ a přezdívký na panství Žinkovy v 18. stol.*, Zpravodaj místopisné komise ČSAV 19, 1978, s. 457–461. Skutečnost, že užívání více jmen „po chalupě“ nebylo neobvyklé, doložili i Václav ČERNÝ – Hanka TLAMSOVÁ, *Stašské královské rody jako badatelský problém. Literatura, prameny a překážky*, Genealogické a heraldické listy 37, 2017, č. 4, s. 34–40, zde s. 39.

GENEALOGICKÁ SCHEMA Č. 2. SELSKÁ RODINA, SELIBOV Č.P. 2
 GENEALOGICAL SCHEME 2. PEASANT FAMILY, SELIBOV NC. 2

Vysvětlivky:
 číslo s tečkou před jménem - značí z kolikátého manželství pochází daný potomek;
 * - narození/křest; ∞ - svatba; † - úmrtí/pohřeb;
 silnější černá čára - označení přímé linie posloupnosti.

Zdroj: Vlastní genealogická databáze autora (prameny srov. poznámky 19–36).

Source: Author's own genealogical database (sources compare notes 19–36).

TABULKA Č. 6. SLEDOVANÉ OSOBY PODLE INFORMACÍ O VSTUPU DO MANŽELSTVÍ, PROTIVÍNSKO 1770–1847

TABLE 6. RESEARCHED PERSONS ACCORDING TO THE INFORMATION ABOUT MARRIAGE ENTRY, PROTIVÍN AREA, 1770–1847

Uzavření sňatku	Počet		%	
	muži	ženy	muži	ženy
Vstoupili do manželství (zápis v matrice oddaných)	78	112	55,3	77,3
Vstoupili do manželství (zápis z matriky narozených či ze soupisu poddaných)	12	7	8,5	4,8
Zemřeli ve svobodném stavu	24	15	17,0	10,3
Neznámo	27	11	19,2	7,6
Celkem	141	145	100,0	100,0

Zdroj: Vlastní genealogická databáze autora (prameny srov. poznámky 19–36).

Source: Author's own genealogical database (sources compare notes 19–36).

Ze sledovaného počtu 286 potomků pocházejících ze selských rodů s určitostí uzavřelo sňatek 209 (73 %). U 190 z nich bylo uzavření manželství doloženo záznamem v matrice oddaných. V případě dalších dvanácti mužů a sedmi žen byla svatba prokázána s pomocí poddanských soupisů nebo matričními zápisy týkajícími se křtů jejich dětí, záznam v matrice sňatků se bohužel nepodařilo nalézt. U 38 osob se fakt, zda vstoupily do manželství, zjistit nepodařilo. Zkoumaný vzorek populace byl z hlediska pohlaví početně vyrovnaný (141 mužů a 145 žen), nicméně rozdíly v počtech dohledaných sňatků zde byly znatelné. Zatímco u mužů bylo v matriční agendě doloženo 78 záznamů o uzavření sňatků (55,3 %), u žen byl jejich podíl mnohem vyšší, a sice 77,1 %. Do vysokého podílu mužů, kteří zemřeli svobodní, se negativně promítla služba v armádě, zejména úmrtí ve službě (12), ale i „zmizení“ v jejím v průběhu.

Rodinný stav

Předmětem prováděného výzkumu bylo 173 záznamů o sňatcích uzavřených muži a ženami zahrnutými v genealogické databázi z let 1770–1856, přičemž v 17 případech se jednalo o sňatky uzavřené mezi sledovanými potomky selských hospodářů navzájem. Nejběžnější byly sňatky dvou svobodných snoubenců (protogamní), které se podařilo prokázat v 133 případech (76,9 %).^[39] Sňatky, při nichž

[39] V lochenické farnosti se v letech 1784–1819 protogamní sňatky podílely na počtu uzavřených svateb 79,0 %. V následujícím období let 1820–1859 činil jejich podíl 83,2 % a do konce 19. století neklesl pod 80,0 %. V. KALOUSKOVÁ, *Demografický vývoj*, s. 85. Na panství Nový

byl alespoň jeden ze snoubenců ovdovělý (palingamní), tvořily necelou čtvrtinu případů, včetně osmi druhých a následných sňatků prokázaných v případech dědiců selských usedlostí.^[40]

TABULKA 7. SŇATKY PODLE RODINNÉHO STAVU, ZKOUMANÉ SELSKÉ RODINY, PROTIVÍNSKO, 1770–1856
 FIGURE 7. MARRIAGES ACCORDING TO MARITAL STATUS, RESEARCHED PEASANT FAMILIES, PROTIVÍN AREA, 1770–1856

Ženich	Nevěsta		
	svobodná	ovdovělá	celkem
Svobodný	133	10	143
Ovdovělý	29	1	30
Celkem	162	11	173
v %			
Svobodný	76,9	5,8	82,7
Ovdovělý	16,7	0,6	17,3
Celkem	93,6	6,4	100,0

Zdroj: Vlastní genealogická databáze autora (prameny srov. poznámky 19–36).

Source: Author's own genealogical database (sources compare notes 19–36).

Ve sledovaném vzorku 40 sňatků ovdovělých osob byl nejběžnější palingamní sňatek vdovce se svobodnou nevěstou – 29 událostí (72,5 %). V dalších 27 případech se jednalo o sňatek mezi svobodnou ženou a vdovcem uzavřený dcerami ze sledovaných rodů.^[41] Téměř v polovině případů (11 z 27) se jejich manžely stali

Rychnov tvořily protogamní sňatky v letech 1786–1855 průměrný podíl jen 78,9 %. M. SKOŘEPOVÁ, *Ovdovění*, s. 102. V prvních 25 letech 19. století tvořily protogamní sňatky v Žitenicích 70,4 % a v Rožmberku nad Vltavou kolem 81,7 %; M. VAŇKOVÁ, *Demografický vývoj*, s. 156; M. POULOVÁ, *Vývoj sňatečnosti*, s. 198.

[40] Ve srovnávací perspektivě zkoumali palingamní sňatky Markéta SKOŘEPOVÁ – Josef GRULICH, *Palingamní sňatky na území českobudějovické diecéze ve srovnávací perspektivě. Farnosti České Budějovice a Nový Rychnov, 1786–1825*, *Historická demografie* 41, 2017, s. 151–171, zde s. 156. Ve venkovském panství Nový Rychnov a ve vsích patřících městu České Budějovice tvořily v letech 1786–1825 palingamní sňatky 23,2 % a 29,0 %. V rámci městského obyvatelstva byly palingamní sňatky častější, s podílem 30,6 %.

[41] Ve dvou z 29 případů sňatků typu vdovec–svobodná se jednalo o sňatek ovdovělého dědice usedlosti s mladou dívkou původem z jiné lokality. V dalších čtyřech případech se svobodné sestry nových sedláků provdaly za ovdovělé sedláky původem rovněž ze sledovaných rodin.

ovdověli muži vlastníci selskou usedlost^[42] a v dalších dvou se jednalo o měšťany z Písku.^[43]

Méně častým druhem palingamního sňatku byl sňatek svobodného muže a vdovy. Silnou motivací k němu představovala především možnost stát se, byť mnohdy dočasně, hospodářem na usedlosti. Takový sňatek představoval příležitost k zajištění vlastní budoucnosti, zvláště když byla vdova mladá. Právoplatný dědic mnohdy dokázal svému předchůdci – otčímovi – navíc zajistit výhodný výměnek. Jeho zřízení mohlo být odůvodněno buď jako odměna za příkladnou správu hospodářství, nebo mohl být spjat s výměnkem pro matku nového hospodáře, a tím pádem také pro jejího muže. Ukázalo se, že ani velikost nebo typ hospodářství zde nehrály roli. Synové ze selských rodů však v případech takových sňatků preferovali ovdovělé hospodyně z gruntů (4 případy z 9).^[44]

Jedinou ženou ze sledovaných potomků sedláků, která se po úmrtí svého předchozího manžela znovu provdala, byla **Dorota Jandová neb Štětinová** (1772–1803), dědička selského gruntu čp. 4 v Kestřanech.^[45] Do svého prvního manželství s o pět let starším Josefem Noskem vstoupila již v 16 letech 27. ledna 1788.^[46] Dne 31. prosince 1788 však její manžel zemřel.^[47] Již 15. února 1789 se sedmnáctiletá mladá vdova Dorota Jandová neb Štětinová provdala za svobodného mládence z Chvaletic Matěje Fouska, který byl o 11 let starší.^[48] Její atraktivitu nepochybně zvyšovalo věno ve formě otcovy usedlosti. K převodu gruntu na zetě došlo téměř měsíc před svatbou 18. ledna 1789.^[49] Tento ojedinělý příklad zřetelně dokládá, že

[42] Dva z nich byli označeni jako sousedé. Definice pojmu je složitější, většinou však bývá toto označení spojováno s plnoprávními obyvateli měst, kde se označení vyskytuje častěji, ale i vesnic. Přestože ztotožnění pojmu *soused* a *měšťan* či *soused* a *sedlák* se nabízí a mnohdy tak bývá prezentováno, je lepší vždy jej ověřovat dalšími prameny, je-li to možné. V. ELZNIC, *Glosář*, s. 106.

[43] Jeden je označen jako měšťan, druhý jako *soused*. Původ ostatních manželů-vdovců, za něž se svobodné selské dcery provdaly, byl již početně velmi vyrovnaný: domkáři (4), chalupníci (3), podruzi (3) a knížecí plavci (3). V jednom případě se sociální příslušnost vdovce nepodařilo určit.

[44] Ve třech případech se synové ze selských rodin oženili s vdovami po domkářích, v jednom s vdovou po chalupníkovi. V jednom případě se původ vdovy nepodařilo určit.

[45] Narodena 3. ledna 1772. SOA v Třeboni, *SMJK*, ŘKFÚ Kestřany, inv. č. 2663, kniha č. 3, NOZ (1739–1784), s. 161. Zemřela ve věku 31 let (podle matričního zápisu 33 let) na „horkou nemoc“ 29. července 1803. Pohřbena byla 31. téhož měsíce. Tamtéž, inv. č. 2675, kniha č. 15, Z (1784–1828), s. 23.

[46] SOA v Třeboni, *SMJK*, ŘKFÚ Kestřany, inv. č. 2672, kniha č. 12, O (1784–1828), s. 2.

[47] Tamtéž, inv. č. 2675, kniha č. 15, Z (1784–1828), s. 4.

[48] Tamtéž, inv. č. 2672, kniha č. 12, O (1784–1828), s. 2.

[49] SOA v Třeboni, *VS Protivín*, inv. č. 157, sign. OS Písek 56, kniha č. 76, fol. 5.

pro mladé dědičky usedlosti bylo možné snadno a rychle najít vhodného partnera i po ovdovění.^[50]

Druhé a další sňatky synů ze sledovaných selských rodin se podařilo doložit v šesti případech. Týkaly se dědiců selských usedlostí. To bylo způsobeno především tím, že po svém prvním sňatku zůstali v rodné lokalitě, takže byli i nadále dohledatelní v matriční evidenci. Dva muži se podruhé oženili ve věku 27 let, další dva ve věku 30 a 31 let, jeden vdovec se ženil jako 45letý a jeden šedesátiletý. Dobu mezi úmrtím manželky a novým sňatkem ovlivňovala existence potomků z předchozího manželství. Ve čtyřech případech se uskutečnil druhý sňatek do tří měsíců po mužově ovdovění. Ve všech případech byly doloženy nedospělé děti z předchozího sňatku. Pouze u dvou mužů byl interval mezi ovdověním a vstupem do druhého manželství delší. V jednom případě stál za prodlevou (3 roky) nepochybně věk (60 let) a skutečnost, že všechny děti z prvního manželství již dosáhly dospělosti. V druhém případě otálel vdovec s dalším sňatkem 10 let, byť měl nedospělé děti z předchozího svazku. K dalšímu přistoupl až půl roku po předčasném úmrtí nejstarší dcery. Třetí sňatek se podařilo doložit pouze v jednom případě, přičemž následoval měsíc po úmrtí druhé ženy při existenci synů z předchozích svazků.

Sezónnost sňatků

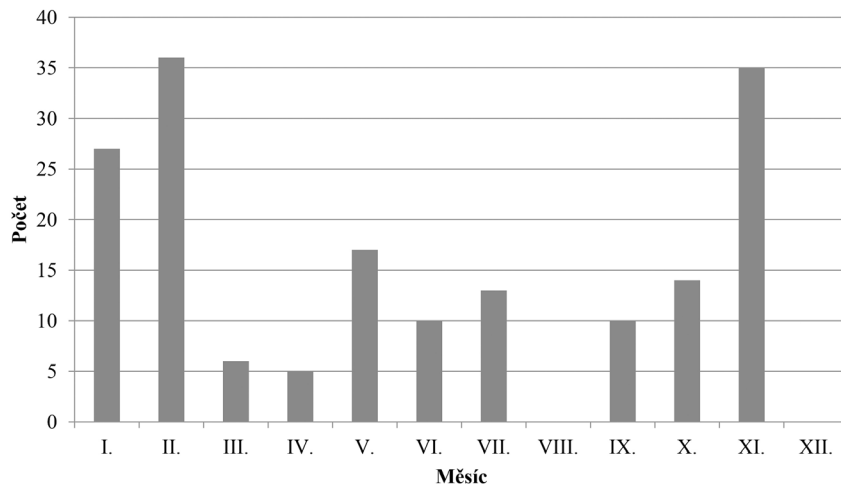
Svou váhu ve zkoumaném období mělo správné načasování svatby, což dokládá rozložení sňatků po jednotlivých měsících v průběhu kalendářního roku. Nejčastěji děti sedláků vstupovaly do manželství v únoru, kdy uzavřela sňatek více než pětina z nich (20,8 %). Pouze o jednu svatbu méně se uskutečnilo v listopadu, kdy proběhlo 35 svatebních obřadů (20,2 %). Třetím nejsilnějším měsícem byl leden s 27 svatbami (15,6 %). Nízké počty sňatků byly zaznamenány v březnu a dubnu, což je možné dát do souvislosti s pohyblivým datem Velikonoc, řídícím se lunárním kalendářem.^[51] Vzhledem k němu mohl nejvýznamnější církevní svátek v roce

[50] M. SKOŘEPOVÁ, *Ovdovění a osiření*, s. 149–151. Větší část historiků věnujících se ve svých výzkumech usedlému obyvatelstvu došla k závěru, že vdovci měli zásadně vyšší šanci na uzavření dalšího sňatku než ovdovělé ženy. V Libčanech činil mezi roky 1785 a 1899 podíl vdov mezi nevěstami 8,7 %, zatímco vdovců mezi všemi ženichy bylo 15,5 %. A. ŠIKULOVÁ, *Vývoj*, s. 132. V Lochenicích tvořili vdovci v letech 1784–1899 13,6 % ženichů. Naproti tomu vdovy figurovaly pouze v 5,7 % uzavřených sňatků. V. KALOUSKOVÁ, *Demografický vývoj*, s. 85. V letech 1786–1825 v českobudějovické farnosti tvořily v rámci města sňatky vdovců 22,9 % oproti 22,8 % vdov, na vsích pak 21,5 % ženichů oproti 11,3 % nevěst. Pro stejné období doložila Markéta Skořepová pro panství Nový Rychnov vstup vdovců do dalšího manželství v 17,8 % případech, ale pouze v 8,3 % případů u vdov. M. SKOŘEPOVÁ – J. GRULICH, *Palingamní sňatky*, s. 156. Naproti tomu však Alice Velková upozorňuje na skutečnost, že záleželo také na svobodné volbě ovdovělých žen. Na rozdíl od vdovců nemusely další sňatek uzavřít. A. VELKOVÁ, *Krutá vrchnost*, s. 255.

[51] Preferenci listopadu a února potvrdily výzkumy i pro jiné oblasti Čech. V únětické farnosti (1666–1770) se v listopadu uskutečnilo 30 % všech uzavřených sňatků. Marie HEŘMÁNKOVÁ,

proběhnout v poměrně širokém časovém rozpětí mezi 22. březnem a 25. dubnem. Zásadní vliv na sňatky usedlého obyvatelstva mělo dodržování církevních předpisů. Ty neumožňovaly konání svatebních obřadů v průběhu čtyř adventních týdnů před Vánocemi a během šesti týdnů postního období předcházejících oslavám Velikonoc. U selských rodin byl současně důležitý také hospodářský rok, od něhož se odvíjel průběh polních prací.^[52]

GRAF Č. 1. POČET SŇATKŮ PODLE MĚSÍCŮ, PROTIVÍNSKO, 1770–1856
 GRAPH 1. NUMBER OF MARRIAGES BY MONTH, PROTIVÍN AREA, 1770–1856

Zdroj: Vlastní genealogická databáze autora (prameny srov. poznámky 19–36).

Source: Author's own genealogical database (sources compare notes 19–36).

Během srpna a prosince nebyly zaznamenány žádné obřady, u kterých by alespoň jeden ze snoubenců pocházel ze selské rodiny. V případě prosince je možné tento jev dát přesvědčivě do souvislosti s církevním rokem. Vzhledem k agrárnímu charakteru jihočeské oblasti, včetně Protivínska, lze i nízký výskyt sňatků v období

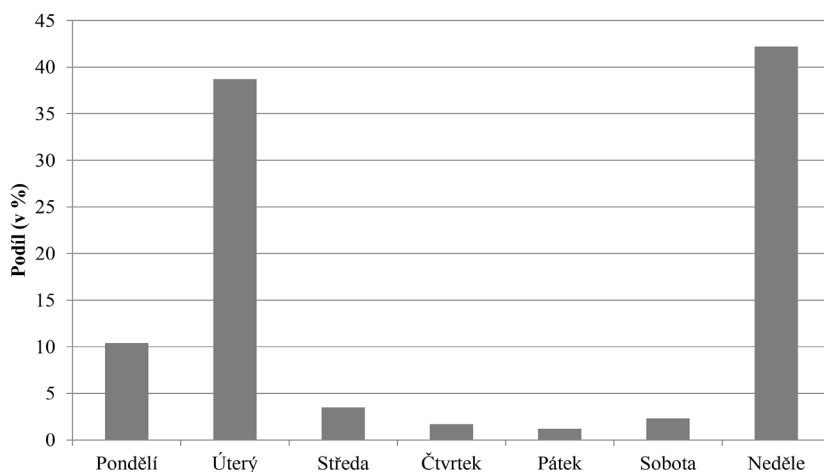
Demografický vývoj únětické farnosti v 18. století, Historická demografie 24, 2000, s. 89–90. Vysoké počty svatebních obřadů uskutečněných v listopadu a prvních dvou měsících doložila i pro Ústí nad Labem Sabina DUŠKOVÁ, *Demografický vývoj v Ústí nad Labem v 19. století*, Historická demografie 24, 2000, s. 120–121. Stejnou preferenci jednotlivých měsíců jako u selských rodů na Protivínsku doložila Alexandra Šikulová v Libčanech v 19. století. A. ŠIKULOVÁ, *Vývoj*, s. 155–157. Nejnověji doložila oblibu února a listopadu pro ves Stružinec Šárka NEKVAPIL JIRÁSKOVÁ, *Protoindustriální společnost. Populační chování a životní strategie venkovského obyvatelstva severovýchodních Čech v 18. a 19. století*, Pardubice 2019, s. 95.

[52] J. GRULICH, *Populační vývoj*, s. 240.

od května do září spojit s polními pracemi.^[53] Pokud byla svatba naplánována v období církví zapovězeném, například kvůli pokročilému těhotenství nevěsty, bylo nutné vyřídit udělení dispense „*a tempore clauso*“.^[54]

Nejběžnějším dnem pro konání svatby byla v rámci sledovaného vzorku 173 sva-
tebních obřadů neděle. V tento den se uskutečnilo 73 svateb potomků selských
rodin v letech 1770–1856 (42,2 %).^[55] Druhým nejoblíbenějším dnem bylo úterý.
Na něj připadlo 38,7 % sňatků.^[56] Se značným odstupem následovalo pondělí
s 10,4 %. V ostatní dny v týdnu se svatby konaly ojediněle.

GRAF Č. 2. SŇATKY PODLE DNŮ V TÝDNU V %, PROTIVÍNSKO, 1770–1856
GRAPH 2. NUMBER OF MARRIAGES BY DAYS OF THE WEEK IN %, PROTIVÍN AREA,
1770–1856

Zdroj: Vlastní genealogická databáze autora (prameny srov. poznámky 19–36).

Source: Author's own genealogical database (sources compare notes 19–36).

[53] Tamtéž, s. 160.

[54] Přehledně k dispensím David NEBESKÝ, *Překážky manželství v církevním právu před rokem 1918*, Genealogické a heraldické listy 36, 2016, č. 2, s. 58–64; David NEBESKÝ, *Dispense od překážek manželství v kanonickém právu*, Genealogické a heraldické listy 36, 2016, č. 3, s. 17–22. Pro studium dispenzi je nutné znát důsledně příbuzenské vztahy obou snoubenců, a to i několik generací nazpět. Často totiž nebyly dispense v matričních zápisech uvedeny, a tak jediným dokladem, že musely být vystaveny, je blízký příbuzenský poměr mezi nevěstou a ženichem zjištěný skrze genealogii. H. TLAMSOVÁ – V. ČERNÝ, *Okolnosti*, s. 90–93.

[55] Podobné pořadí bylo doloženo i v Únětčích, kde převládaly nedělní sňatky (40,3 %) nad úterními (21,6 %) a pondělními (13,4 %). M. HEŘMÁNKOVÁ, *Demografický vývoj*, s. 91.

[56] Oblibu úterý doložila i S. Dušková pro Ústí nad Labem. Zde se mezi roky 1800–1829 uskutečnilo v úterý 60 % všech uzavřených sňatků. S. DUŠKOVÁ, *Demografický vývoj*, s. 119.

Oblíbenost nedělních sňatků lze vysvětlit souvislostí s nedělní mší, spojení svatebního obřadu s ní se nabízel. Navíc vše také souviselo s ohláškami. Povinné trojí ohlášky, které se konaly za účelem zjištění existence případných námitek k uzavření sňatku, se zpravidla konaly právě při nedělních mších za shromáždění všech věřících. Pocházeli-li snoubenci z různých farností, konaly se ohlášky v obou lokalitách. Po třech nedělích spojených s ohláškami se tak mohla uskutečnit vlastní svatba. To bylo možné, jen pokud nikdo nevznesl oprávněné námitky proti uzavření sňatku. Naproti tomu oblíbenost úterý jako svatebního dne interpretuje Blanka Lednická prostřednictvím biblické tradice vycházející z Janova evangelia (Jan 2,1): „Třetího dne byla svatba v Káni Galilejské. Byla tam Ježíšova matka; na svatbu byl pozván také Ježíš a jeho učedníci.“ V židovském kalendáři byla jako počátek týdne chápána neděle, proto bylo úterý ke svatbě vhodnější než jiné všední dny.^[57]

Uvedená interpretace však není zcela přesvědčivá. Richard van Dülmen oblíbenost nedělních, pondělních a úterních svateb dával do souvislosti s třídním svatebním veselím. To podle něj nesmělo z náboženských důvodů připadnout na pátek.^[58] Lenka Peremská tuto interpretaci doplnila o sociální aspekt tvrzením, že rodiny sedláků vystrojovaly svatby v úterý a chudší rodiny ve čtvrtek. Podle ní mohli sedláci držet svatební veselí po tři dny, zatímco chudší rodiny tak činily z finančních důvodů pouze po dobu jednoho dne.^[59]

Oproti jiným publikovaným výzkumům, v nichž se autoři povětšinou omezují na prosté konstatování o oblíbenosti toho či jiného dne, se mi podařilo doložit proměnu oblíbenosti jednotlivých dní v týdnu. Mezi členy sledovaných selských rodů byly nedělní sňatky jednoznačně preferovány především ve starším období, kdy měly naprostou převahu. Zlom nastal v prvním desetiletí 19. století. Do roku 1807 měly převahu nedělní svatby, které se na 94 svatebních obřadech podílely 67,0 %, zatímco úterních sňatků bylo jen 17 (18,1 %). Od roku 1808 došlo k obratu, kdy bylo ze 79 sňatků 63,3 % úterních a pouze 10 případů nedělních (12,7 %). Důvody této změny nejsou zcela jasné. Určité vysvětlení nabízí Hana Stoklasová, podle jejíhož názoru stáli za změnou upřednostňovaného svatebního dne v týdnu samotní faráři. Pro ně bylo pořádání svateb o nedělích a svátcích z důvodu konání bohoslužeb ve farních i filiálních kostelech organizačně velmi náročné.^[60]

[57] B. LEDNICKÁ, *Sestavte si rodokmen*, s. 116.

[58] Richard VAN DÜLMEN, *Kultura a každodenní život v raném novověku (16.–18. století) I. Dům a jeho lidé*, Praha 1999, s. 155.

[59] Lenka PEREMSKÁ, *Váš rodokmen krok za krokem*, Brno 2013, s. 54.

[60] Hana STOKLASOVÁ, *Katolické přechodové rituály v českých zemích v „dlouhém“ 19. století*, Pardubice 2017, s. 187–188.

Sňatkový věk

Významnou roli při volbě životních partnerů hrál věk obou snoubenců, který se lišil podle pohlaví. Pokud existoval mezi snoubenci věkový rozdíl, ve většině případů byl starším z nich muž. To souviselo s očekávaným dostatečným materiálním zabezpečením budoucí rodiny. Z toho plynula delší doba strávená v čelední službě či učení se řemeslu.^[61]

V případě sourozenců nového sedláka, kteří se rozhodli pro výkon řemesla, vstup do manželství oddaloval proces vyučení se a následného tovaryšského vandru, který byl obvyklý u osob z městského prostředí. Řemeslníkem se jedinec zpravidla stával až po složení mistrovských zkoušek, kterým předcházely roky v učení a na tovaryšském vandru. Na druhou stranu cílená strategie žen při hledání životních partnerů, preferující zajištěné muže schopné uživit jejich budoucí potomstvo, tomuto ještě více nahrávala.^[62]

TABULKA Č. 8. VĚK SELSKÝCH POTOMKŮ PŘI PRVNÍM SŇATKU, PROTIVÍNSKO, 1770–1856
TABLE 8. THE AGE AT FIRST MARRIAGE OF THE PEASANT DESCENDANTS, PROTIVÍN AREA, 1770–1856

Věk	Muži			Ženy		
	celkem	z toho		celkem	z toho	
		dědicové	bratři dědiců		dědičky	sestry dědiců
15–19	5	3	2	31	6	25
20–24	23	16	7	29	1	28
25–29	24	12	12	34	2	32
30–34	13	6	7	9	-	9
35–39	10	4	6	7	-	7
40 a více	3	1	2	2	-	2
Neznámo	12	-	-	7	-	-
Celkem	90	42	36	119	9	103

Zdroj: Vlastní genealogická databáze autora (prameny srov. poznámky 19–36).

Source: Author's own genealogical database (sources compare notes 19–36).

[61] Teprve nedávno byla publikována první ucelená monografie věnovaná problematice čelední služby: Ladislav NEKVAPIL, *Čelední služba v Čechách v raném novověku. Právní, sociální a ekonomické aspekty*, Pardubice 2020.

[62] J. GRULICH, *Populační vývoj*, s. 246.

Pro syny původem ze selských usedlostí bylo nejběžnější vstoupit do prvního manželství ve věku 25–29 let (30,8 %). Přesto však silně početnou skupinu představovali též synové, kterým v době uzavření sňatku bylo 20–24 let (29,5 %). Do dvacátého roku života do manželství vstoupilo pouze pět mužů (6,4 %), což potvrzuje, že tyto sňatky nebyly obvyklé. Naopak po třicátém roce života uzavřela sňatek třetina mužů a po čtyřicátém roce života se jejich šance na manželský život stala minimální. To odráží i výsledky jiných výzkumů. Ty prokázaly, že nejběžnějším sňatkovým věkem svobodných ženichů na přelomu 18. a 19. století bylo rozmezí 20–24 let. Avšak zároveň v těch lokalitách, kde byl po roce 1785 uvedený věk v případě mužů nejběžnější, došlo později k úbytku ženichů této věkové kategorie a naproti tomu k značnému nárůstu podílu mužů ženících se ve věku 25–29 let. Jejich podíl následně ve většině míst rostl po celé 19. století.^[63]

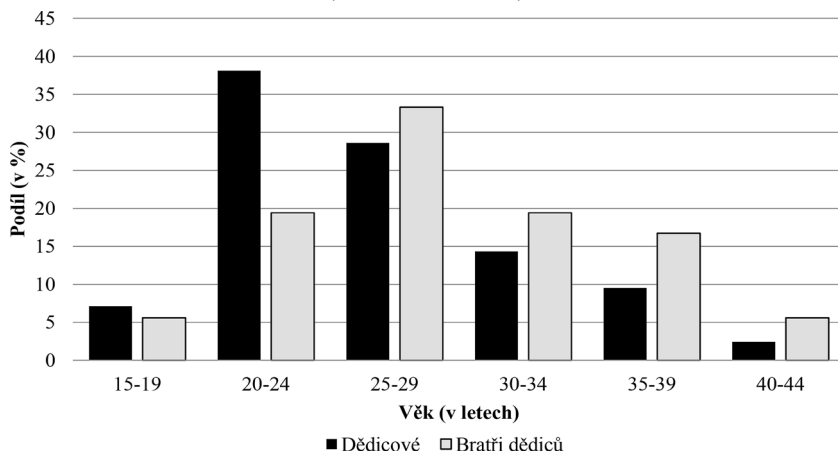
Spojitosť mezi hmotným zabezpečením rodiny a vstupem do manželství se naplno projevila po zaměření pozornosti pouze na bratry nových sedláků. Právě dědicové usedlostí tvořili převažující část těch synů sedláků, kteří uzavřeli manželství v dřívějším věku. Ze 42 dědiců otcovských usedlostí jich téměř polovina (19) začala s manželským životem před 25. rokem života. To jen potvrzuje, jak silný vliv převzetí usedlosti mělo na uzavření sňatku. Budoucí hospodáři nemuseli své zázemí pro založení rodiny cíleně budovat, zejména pokud v souvislosti s úpravami dědického práva věděli, nebo měli alespoň reálnou vyhlídku, že se jimi někdy

[63] Ve farnosti Zdechovice tvořili svobodní muži ve věku 20–24 let mezi roky 1785–1799 téměř polovinu všech ženichů. Ke konci století však jejich podíl klesal ve prospěch věkové skupiny 25–29 let. Š. NEKVAPIL JIRÁSKOVÁ, *Demografický vývoj*, s. 114. V rožmberské farnosti byly obě věkové skupiny mláďenců na počátku 19. století ještě vyrovnané: 35 ve věku 20–24 let a 45 ve věku 25–29. Po roce 1825 však již převažovali ženiši ve věku 25–29 let (85 oproti 53) a do konce století tento rozdíl narostl ještě výrazněji (v letech 1875–1899 97 ženichů ve věku 25–29 let oproti 13 ve věku 20–24 let). M. POULOVÁ, *Vývoj sňatečnosti*, s. 202. V Libčanech naopak mezi roky 1785–1819 převažovaly sňatky svobodných mužů ve věku 20–24 let (54 %) oproti těm ve věku 25–29 let (27,6 %). Po období let 1820–1849 se obě skupiny vyrovnaly, byť stále měli převahu ženiši ve věku 20–24 let (38,3 % oproti 35,5 %). A. ŠIKULOVÁ, *Vývoj*, s. 137. V Žitenicích byly obě věkové skupiny v prvním čtvrtstoletí 19. století vyrovnané (35,7 %). V následujících 25 letech však nabyli ti, kteří vstupovali do manželství mezi pětadvacátým a devětadvacátým rokem života (37,6 % oproti 26,2 %). M. VAŇKOVÁ, *Demografický vývoj*, s. 157. V Lochenicích byl sledován stejný vývoj. V letech 1784–1819 vstupovali mladí muži do prvního manželství nejčastěji mezi dvacátým až čtyřicátým rokem života (48,2 %). Mužů ve věku 25–29 let byla více než čtvrtina (27,3 %). V následujících čtyřiceti letech byly obě skupiny vyrovnané, byť již převažovala skupina mužů ve věku 25–29 let (33,0 % proti 29,3 %). Do konce 19. století se však situace obrátila a navrch získala prokazatelně skupina mužů právě ve věku 25–29 let (49,4 %) oproti mladším (25,7 % ve věku 20–24 let). V. KALOUSKOVÁ, *Demografický vývoj*, s. 82. Ve farnosti Stařeč byl nejběžnějším věkem při prvním sňatku mužů až do roku 1825 věk 20–24 let. Ve druhé čtvrtině 19. století došlo ke zvratu a 40,7 % svobodných mužů vstoupilo do manželství ve věku 25–29 let. V. KRAUSOVÁ, *Obyvatelstvo*, s. 59.

stanou.^[64] Je tak zřejmé, že mužští sourozenci nových hospodářů vstupovali do manželství později (graf č. 3).

GRAF Č. 3. VĚK DĚDICŮ SELSKÝCH USEDLOSTÍ A JEJICH BRATRŮ PŘI PRVNÍM SŇATKU, PROTIVÍNSKO 1770–1856*

GRAPH 3. THE AGE OF PEASANT HOMESTEAD MALE HEIRS AND THEIR BROTHERS AT FIRST MARRIAGE, PROTIVÍN AREA, 1770–1856*

* Pouze muži s doloženým matričním záznamem svatby.

Zdroj: Vlastní genealogická databáze autora (prameny srov. poznámky 19–36).

* Only men with a confirmed record in the register of marriages.

Source: Author's own genealogical database (sources compare notes 19–36).

Uzavření sňatku mezi dvacátým a dvacátým čtvrtým rokem života sice nebylo u bratrů nových hospodářů neobvyklé, ale naprostá většina z nich do manželství vstoupila až po dvacátém pátém roce života. S tím, jak byla možnost vstoupit do manželství a založit rodinu silně závislá na ekonomických možnostech mužů, se některým mohlo stát, že do manželství nevstoupili nikdy. V dobách hospodářských krizí se rovněž svatby odkládaly, neboť se prodlužovala doba nutná k získání potřebných prostředků. Na sňatkovém věku mužských sourozenců nových hospodářů a hospodyň se tak projevila i čelední služba. Až třetina bratrů bez dědicových nároků ji absolvovala totiž až po třicátém roce života. To vše přispívalo k pozdějšímu vstupu nedědicích sourozenců do manželství.^[65]

[64] M. SKOŘEPOVÁ, *Ovdovění*, s. 282.

[65] Nízký sňatkový věk dědiců usedlostí potvrdila i Alice Velková na Štáhlavsku. Zároveň dodává, že jejich průměrný sňatkový věk byl nižší oproti ostatním bratrům. Navíc si ve čtyřech pětinach případů zvolili mladší nevěsty, než byli oni sami. Pro dědice selských usedlostí udává

Oproti mužům nebyl u žen vstup do manželství v ranějším věku podmíněn jejich ekonomickým zázemím. To samozřejmě neznamená, že by sociální původ nevěsty a s ním jednoznačně související výše věna neměly vliv na její pozici na sňatkovém trhu. Ve srovnání s muži, na kterých závisela ekonomická situace budoucí rodiny, byla u žen rozhodujícím faktorem jejich plodnost. Ženy ze selských rodin byly v době svého vstupu na sňatkový trh ekonomicky zaštitěny mužskými zástupci svých rodin. Jednalo se o otce nebo bratra, který se stal novým hospodářem a jeho role byla posílena, když otec zemřel. Markéta Skořepová dala do jasné spojitosti zdědění usedlosti bratrem s dřívějšími sňatky dorůstajících sester. Především díky věnu své nevěsty byl schopen vyplácet věna a dědické podíly, čímž umožnil dřívější sňatky svých sourozenců.^[66] Proto nelze považovat výrazný podíl mladých žen, které při své první svatbě nepřekročily hranici dvaceti let, za výjimečný. Takových dívek původem ze sledovaných selských rodů bylo 31 (27,7 %).^[67]

Nejpočetnější věkovou skupinou, ve které se dcery ze selských rodin poprvé provdávaly, bylo rozpětí 25–29 let (30,4 %). Zde je však třeba zdůraznit, že mezi patnáctým a třicátým rokem života jsou jednotlivé věkové skupiny velmi vyrovnané (tabulka č. 8). Dřívější vstup mladých dívek do manželství byl žádoucí i z biologického hlediska, neboť čím dříve uzavřela dívka manželství, tím delší bylo její plodné období. Muži jakéhokoliv věku upřednostňovali mladé nevěsty. To jim dávalo naději na zplnění potomstva i ve vyšším věku. Do třicátého roku života započala s manželským životem naprostá většina dívek (84,0 %). Následně se šance ženy na nalezení partnera snížily a po čtyřicátinách byly velmi malé. Ženy v tomto věku měly velmi omezené možnosti výběru ženicha. Zaměřovaly se pouze na vdovce, především na starší muže, kteří již měli zabezpečeno potomstvo.^[68]

pro období let 1788–1850 průměrný věk při prvním sňatku 24,7 let. A. VELKOVÁ, *Krutá vrchnost*, s. 221.

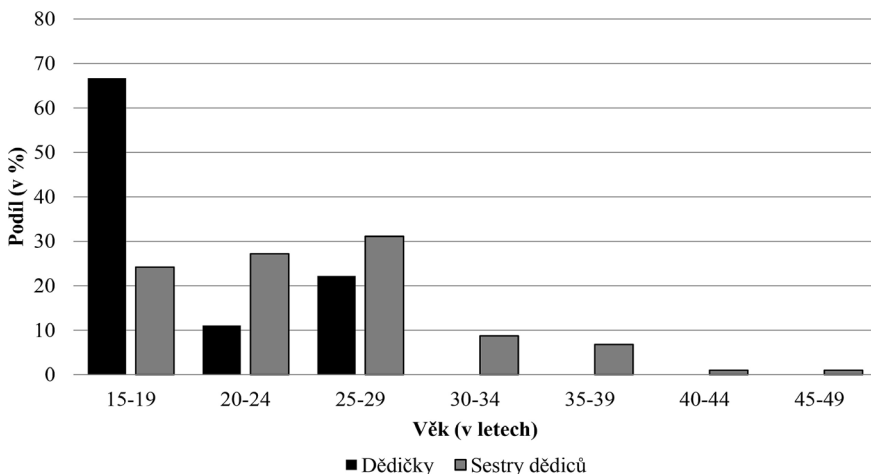
[66] M. SKOŘEPOVÁ, *Ovdovění*, s. 286–287.

[67] Podíl nevěst mladších dvaceti let je podobný poznatkům z farnosti Libčany pro roky 1785–1819. Tam tvořily nevěsty ve věku 15–19 let při prvním sňatku s podílem 29,6 % druhou nejsilnější věkovou skupinu. A. ŠIKULOVÁ, *Vývoj*, s. 138. Naopak v Žitenicích mezi roky 1800–1824 se takto staré nevěsty podílely na celkovém počtu provdaných žen jen 11,9 %. M. VAŇKOVÁ, *Demografický vývoj*, s. 157. V Lochenicích byl jejich podíl v období let 1784–1819 dokonce 33,2 %. V. KALOUSKOVÁ, *Demografický vývoj*, 82.

[68] Nejnápadnějším rozdílem oproti sňatkovému věku mladých mužů je silné zastoupení věkové skupiny 15–19 let u žen, které bylo doloženo i v jiných oblastech Čech. Přestože se ve Stařeči ženy v letech 1785–1799 poprvé vdávaly nejčastěji ve věku 20–24 let (52,0 %), další čtvrtina se provdala již před dvacátým rokem života (26,5 %). V letech 1800–1824 v této farnosti jejich podíl ještě vzrostl na 32,0 %, zatímco nevěst ve věku 20–24 let bylo již jen 39,7 %. V. KRAUSOVÁ, *Obyvatelstvo*, s. 59. Naproti tomu v rožmberské farnosti byl v období let 1800–1824 neobvyklejším sňatkovým věkem dívek věk 25–29 let (33,6 %), následovaný věkovou kategorií 20–24 let (28,9 %). Překvapující v tomto období je absence nevěst mladších dvaceti let, dokonce i v následujícím čtvrtstoletí jich bylo málo (10,9 %). M. POULOVÁ, *Vývoj sňatečnosti*, s. 201.

GRAF Č. 4. VĚK DĚDIČEK SELSKÝCH USEDLOSTÍ A JEJICH SESTER PŘI PRVNÍM SŇATKU, PROTIVÍNSKO 1770–1856*

GRAPH 4. THE AGE OF PEASANT HOMESTEAD FEMALE HEIRS AND THEIR SISTERS AT FIRST MARRIAGE, PROTIVÍN AREA, 1770–1856*

* Pouze ženy s doloženým matričním záznamem o uzavření sňatku.

Zdroj: Vlastní genealogická databáze autora (prameny srov. poznámky 19–36).

* Only women with a confirmed record in the register of marriages.

Source: Author's own genealogical database (sources compare notes 19–36).

Mezi prvními sňatky žen starších třiceti let je tak velmi nápadný podíl těch, které byly provdány za ovdovělé muže. Z 18 žen, které se vdávaly až po dovršení třicátých narozenin se jich 10 (55,6 %) stalo manželkami vdovců. Obtížnost pozice žen starších třiceti let na sňatkovém trhu zřetelně ilustruje poměr jejich sňatků se svobodnými muži a vdovci podle jednotlivých věkových kategorií. Ve věku 30–34 let vstoupily do manželství se svobodným snoubencem dvě třetiny žen (z devíti sňatků pouze tři s vdovci). Po dovršení 35 let se však situace obrací a z těch, které byly provdány ve věku 35–49 let (sedm ve věku 35–39, jedna ve věku 40–44 a jedna ve věku 45–49 let), jich svobodného partnera našla pouze třetina (tři z devíti žen). Sňatek s vdovcem nabízel ženě jisté výhody, neboť tito muži již měli vybudované své zázemí. Výhodným mohl být sňatek s ovdovělým mužem i z hlediska výměnku, kdy nová manželka měla nezřídka nárok na část výměnku i po úmrtí svého manžela. V mužově domácnosti se však již pohybovaly jeho děti z předchozího či předchozích manželství a přijetí případné macechy nemuselo být snadné. To lze však pouze předpokládat, nikoli na základě zkoumaných pramenů prokázat. Žena, která byla provdána za vdovce, se musela se situací vyrovnat.

Podobně jako v případě mužských dědiců byly i ženy v pozici dědiček gruntů nejžádanějšími nevěstami na sňatkovém trhu. Dcery ze selských rodin měly obecně velmi dobré vyhlídky na uzavření sociálně rovného sňatku. Důvodem bylo nepochybně vysoké věno a také rodinné hospodářství. Úspěšný hospodář na selském gruntě byl schopen rychleji nashromáždit potřebné finance jak na výplatu dědických peněz, tak na věno, popřípadě k zajištění svatby. Díky tomu byly dívky často oddány v nižším věku. Nepřekvapí proto, že šest z devíti dcer, které zůstaly na rodné usedlosti jako hospodyně, se provdalo před dvacátým rokem života. Žádná z dědiček nebyla v době svého prvního sňatku starší třiceti let. Souvislost mezi sociálním původem nevěsty a jejím věkem doložila i Alice Velková na Štáhlavsku. Podle jejích výzkumů se dcery sedláků narozené v letech 1791–1800 vdávaly v průměrném věku 21,1 let, tedy o více než dva roky mladší než dcery chalupníků. Podobně nejnižší sňatkový věk dcer sedláků oproti dcerám chalupníků a domkářů doložila u kohorty narozených 1741–1750.^[69]

Oproti situaci u synů ze selských rodin se nepodařilo zjistit výraznější posun ve věku sester dědiců selských usedlostí při jejich prvním vstupu do manželství. Pro naprostou většinu z těch, které nezdědily usedlost, byl nalezen snoubenec do jejich třicátého roku života (82,5 %). U dcer, které neměly nárok na převzetí usedlosti, se podobně jako u bratrů-nedědiců věk při vstupu do prvního manželství pohyboval v rozmezí 25–29 let. To odpovídá zjištěním Alice Velkové, která rozpracovala spojitost mezi sociální skupinou a sňatkovým věkem z českých autorů nejdetailněji. Doložila pro farnost Starý Plzenec v období let 1787–1835 průměrný sňatkový věk u bratrů velkých sedláků 23,8 roku a u sester 19,4 roku, v případě menších sedláků pak 26,6 let u bratrů a 21,7 let u sester. Je tak zřejmé, že sourozenci z větších a bohatších usedlostí uzavírali sňatky dříve než sourozenci z menších, ale rovněž selských usedlostí. Ekonomické hledisko se v jejich případě promítlo i do věku jejich protějšků. Zatímco synové a dcery větších hospodářů volili partnery v podobně nízkém věku (23,8 let nevěsty bratrů a 19,3 let ženichové nevěst), tak zejména bratři dědiců menších selských hospodářství se ženili se staršími nevěstami (27,3 roku), než jak staré volily jejich sestry ženichy (21,3 roku).^[70]

Neopomenutelnou roli, a to zejména při reprodukci, hrál věkový rozdíl mezi snoubenci. V případech, kdy synové a dcery ze selských rodů vstupovali jako svobodní do protogamních sňatků, byl téměř ve třech čtvrtinách (72,9 %) starším partnerem muž. V 51 ze 173 dohledaných sňatků vystupovali v rolích svobodných snoubenců dědicové či dědičky usedlostí. Ve všech uvedených případech se jednalo o jejich první sňatky se svobodnými snoubenci, byl šest mužů a jedna žena z této skupiny vstoupili po svém ovdovění do dalšího manželství. Věkové rozdíly mezi

[69] A. VELKOVÁ, *Krutá vrchnost*, s. 385–389.

[70] A. KLÁŠTERSKÁ-VELKOVÁ, *Výběr partnera a sňatkový věk dědiců venkovských usedlostí na Štáhlavsku a jejich sourozenců v 18. a na počátku 19. století*, *Historická demografie* 22, 1998, s. 145–168, zde s. 156.

snoubenci při prvních sňatcích uzavřených dědici a dědičkami selských usedlostí (51 případů) se téměř shodují s obecnými poznatky pro všechny první sňatky svobodných snoubenců. V této skupině sourozenců byli ještě silněji zastoupeni starší muži (42 případů). Naopak nižší byl podíl sňatků, kde starší byla svobodná snoubenka (6 případů). Dědicové si díky nárokům na otcovu usedlost mohli novou manželku vybírat. Díky tomu volili ve čtyřech pětinach případů ženu mladší. Tato volba jim dávala dostatečné šance na zplození početného potomstva. Tím se také zvyšovala šance, že se více potomků dožije dospělosti.^[71]

Byla-li svobodná žena starší než její svobodný snoubenec, nebylo to nikdy o více než osm let (dva případy). Pokud byla nevěsta starší, u protogamních sňatků se nejčastěji jednalo o rozdíl jeden až čtyři roky (14,2 %).^[72] Rozdíl tedy nebyl nikterak zásadní a jen potvrzuje, že v případech, kdy byla svobodná nevěsta starší než její svobodný ženich, byl jejich věkový rozdíl většinou minimální. Naproti tomu byl-li ve snoubeneckém páru starším partnerem muž, rozpětí věkového rozdílu bylo mnohem širší. Tento fenomén byl způsoben rozdílnými nároky kladenými na obě pohlaví.

TABULKA Č. 9. VĚKOVÉ ROZDÍLY MEZI SVOBODNÝMI SNOUBENCI, PROTIVÍNSKO 1770–1856

TABLE 9. AGE DIFFERENCES IN FIRST MARRIAGES IN YEARS, PROTIVÍN AREA, 1770–1856

	Žena starší		Stejně stáří	Muž starší			Neurčeno	Celkem
	5+	1–4		1–4	5–9	10+		
Počet	7	19	7	35	41	21	3	133
%	5,3	14,2	5,3	26,3	30,8	15,8	2,3	100,0

Zdroj: Vlastní genealogická databáze autora (prameny srov. poznámky 19–36).

Source: Author's own genealogical database (sources compare notes 19–36).

Výzkumy pro jiné oblasti Čech doložily v případech sňatků mezi svobodnými snoubenci nejčastější rozdíl jeden až čtyři roky, o které byl starší ženich. Na Protivínsku nejběžnější rozdíl v těchto případech představoval pět až devět let (30,8 %). Je však nutné přiznat, že ostatní výzkumy byly zaměřeny na celkovou populaci

[71] Ve farnosti Starý Plzenec v letech 1700–1835 volili dědicové usedlosti mladší nevěstu ve více než třech čtvrtinách případů. Týkalo se to jak dědiců velkých hospodářství (81,0 %), tak i menších selských gruntů (77,7 %). A. KLÁŠTERSKÁ-VELKOVÁ, *Výběr*, s. 161.

[72] U sester dědiců velkých selských usedlostí na Štáhlavsku byl nejčastějším rozdílem, byla-li nevěsta starší než ženich, rozdíl od jednoho do pěti let (19,5 % z 27,8 % sňatků). U malých sedláků naopak převažovaly případy, kdy, pokud již nevěsta byla starší než ženich, byla starší o šest až deset let. Tamtéž, s. 163.

zkoumaných oblastí.^[73] Výsledky získané pro selské rodiny na Protivínsku vykazují více shodných znaků se situací na Štáhlavsku. Zde se Alici Velkové podařilo doložit nejběžnější rozdíly při sňatcích dědiců jak velkých, tak i malých selských usedlostí rovnoměrně rozložené do tří kategorií: dva roky, tři až pět let a šest až deset let. U dědiců velkých sedláků měly tyto kategorie stejný podíl 23,8 %, v případě malých sedláků 16,7 %. Pro jejich bratry naopak autorka doložila, že byli nejčastěji starší o šest až deset let než jejich nevěsty.^[74]

Ve zkoumaném vzorku byly doloženy dva zcela ojedinělé případy, kdy ženichové byli dokonce o 21 let starší než nevěsty; oba sňatky spojuje sociální nerovnost mezi snoubenci. Zatímco totiž ženichové pocházeli ze sledovaných selských rodů a jeden z nich byl dokonce dědicem usedlosti, původ nevěst neležel ve vyšších patrech vesnické společnosti. Jedna byla dcerou domkáře a druhá dcerou knížecího plavce. V prvním případě bylo příčinou oddálení ženichova vstupu do manželství dlouhé hospodaření jeho otce. Sňatek dědice usedlosti byl logicky podmíněn její držbou nebo uzavřením svatební smlouvy. V jejím znění bylo přesně definováno, za jakých podmínek dojde k převodu. Další možností bylo statek nejdříve převzít a následně si hledat vhodnou nevěstu. Za oddálením sňatku, a tím i možným navýšením věkového rozdílu mezi snoubenci, mohla stát i služba v armádě.^[75]

S mnohem většími věkovými rozdíly je možné se setkat u sňatků, v nichž jeden ze snoubenců dříve ovdověl. Přestože motivace svobodných lidí pro vstup do manželství s výrazně starším ovdovělým partnerem se u obou pohlaví lišily, nesou některé společné znaky. Hlavní motivací mužů pro vstup do manželství s vdovou byl především zisk usedlosti a zajištění možnosti nezávislé existence. Mladé vdovy

[73] Ve farnosti Stařeč byl při protogamním sňatku muž starší než nevěsta nejběžněji o jeden rok až pět let (48,9 % všech sňatků v letech 1785–1799; 39,2 % všech sňatků v letech 1800–1824). V. KRAUSOVÁ, *Obyvatelstvo*, s. 60. Ve farnosti Libčany byli muži v letech 1785–1819 starší o jeden rok až pět let v 41,1 % protogamních sňatků. A. ŠIKULOVÁ, *Vývoj*, s. 139. K podobným výsledkům došla Markéta Vaňková pro Žitenice. Pro celou populaci farnosti sice doložila menší převahu sňatků se staršími muži (57,2 % a 57,7 % v letech 1800–1824 a 1825–1850), ale větší zastoupení těch sňatků, kdy muž byl starší pouze o jeden až čtyři roky (38,2 % a 44,7 % ze sňatků starších mužů v letech 1800–1824 a 1825–1850). M. VAŇKOVÁ, *Demografický vývoj*, s. 160. V lochenické farnosti v letech 1784–1819 převládaly u protogamních sňatků ty, které byly uzavřeny mladšími ženami se staršími muži (61,0 %). V tomto období byl rovněž nejobvyklejší věkový rozdíl u sňatků se starším mužem jeden až čtyři roky (37,4 % všech sňatků). V. KALOUSOVÁ, *Demografický vývoj*, s. 83.

[74] Bratři sedláků byli o tento rozdíl starší v 16,7 % případů, jednalo-li se o velké sedláky, a ve 22,2 % případů, jednalo-li se o bratry malých sedláků. A. KLÁŠTERSKÁ-VELKOVÁ, *Výběr*, s. 161–162.

[75] Takto by bylo možné interpretovat vyšší sňatkový věk Václava Klavíka neb Picha z Vítkova, který se vrátil po 13 letech služby ve věku 32 let. Po návratu se živil jako podruh a teprve ve věku 42 let se roku 1839 oženil s 23letou Rozálií Němcovou, osiřelou dcerou knížecího plavce. SOA v Třeboni, SMJK, ŘkFÚ Kestřany, inv. č. 2673, kniha č. 13, O (1828–1856), pag. 41.

na selských gruntech představovaly atraktivní nevěsty, zejména pro muže, kteří museli dříve či později opustit rodnou usedlost.

Z devíti sňatků svobodných mužů ze selských rodů s ovdovělými ženami byl výrazný věkový rozdíl zjištěn pouze v jednom případě. To dokládá, že i věk vdov byl důležitým faktorem při jejich dalším sňatku. Navíc vdovy nevstupovaly do dalších sňatků tak často jako ovdovělí muži. Ve zbylých osmi případech nedělilo snoubence více než devět let.

Sestry nových hospodářů a hospodyně hledaly ve sňatcích s vdovci především sociální zajištění a jistotu živobytí. Ekonomické zázemí měli vdovci v době svých předchozích manželství zajištěné, chod jejich domácností však po úmrtí předchozí manželky narušovala absence hospodyně. Ta se stávala o to aktuálnější, měl-li vdovec z předchozího manželství více malých dětí. Zaplnění prázdného místa a také možnost zplození dalších potomků motivovaly vdovce ke sňatkům s mladými ženami. Ty následovaly krátce po ovdovění. Věno nové manželky znamenalo vzpruhu pro hospodářství a značnou pomoc při výplatě váznoucích dědických podílů. Přišlo hospodáři vhod i k zaplacení jiných závazků spojených s vlastnictvím usedlosti.^[76]

V naprosté většině manželství svobodných žen s ovdovělými muži byli muži těmi staršími. Z 36 zkoumaných palingamních sňatků snoubenců ze selských rodin se 80,5 % případů týkalo kombinace starší muž – mladší žena. Na rozdíl od sňatků svobodných mužů s vdovami nebyla žádná ze svobodných selských dcer ze sledovaných rodů starší než její nastávající manžel – vdovec. Na základě srovnání Českobudějovicka a Novorychnovska došli Josef Grulich a Markéta Skořepová k závěru, že k největším rozdílům docházelo u sňatků ovdovělých mužů se svobodnými dívkami. Naproti tomu u sňatků svobodných mužů s vdovami byly sice vdovy velmi často starší, ale věkový rozdíl nebyl tak výrazný. Pohyboval se v řádu „několika málo let“.^[77]

Sňatkové migrace

Sňatek představoval ve venkovské společnosti nejčastější příčinu trvalé migrace obyvatel. Nejběžnější a pro badatele nejjednodušeji odhalitelné jsou sňatky uzavřené mezi snoubenci ze stejné farnosti. Vliv na uzavírání manželství měly i omezené možnosti seznámení. Příležitost k seznámení se nabízela v místech, kde docházelo ke shromáždění velkého množství lidí ze širokého okolí. Nejčastěji se tak stávalo během pravidelných či výročních trhů. Ty byly často spojeny se světskou zábavou, a tak poskytovaly mnoho příležitostí k navázání známosti nejen mezi mladými

[76] M. SKOŘEPOVÁ, *Ovdovění*, s. 140.

[77] J. GRULICH – M. SKOŘEPOVÁ, *Palingamní sňatky*, s. 168–169.

lidmi. Další příležitostí byly různé slavnosti, při nichž se scházelo venkovské obyvatelstvo všech věkových kategorií. Pominout nelze ani roli čelední služby.^[78]

Jeden ze středobodů venkovského světa představoval farní kostel. Církevní obřady poskytovaly časté příležitosti k setkání, ať už se jednalo o nedělní mše, církevní svátky či obřady spojené s životním cyklem venkovského obyvatelstva.^[79] Ovšem ani farnost s vesnicemi v jejím obvodu nemusela vždy představovat jednotlivý celek. Mnoho se jich nacházelo na hranicích panství patřících rozdílné vrchnosti. A tak podobně jako v případě Vítkova, který farností spadal pod sousední, avšak již cizopanskou Štěrkeň, docházeli poddaní jedné vrchnosti do kostela ve vesnici jiné vrchnosti. To podporovalo sňatkovou migraci mezi panstvími. Nerespektování církevní správy v závislosti na geografických okolnostech prokázal Josef Grulich na Českobudějovicku. Doložil, že tamní poddaní chodili spíše do blíže položeného a z pohledu reliéfu snadněji dosažitelného kostela než do svého farního. S odkazem na reliéf a vzdálenost farních kostelů v rámci zkoumaných lokalit však nebude podobné chování farníků na Protivínsku vysvětlitelné.^[80]

Přes všechny možné příležitosti k seznámení spojené s většími vzdálenostmi hrály významnou úlohu sňatky uzavřené mezi snoubenci pocházejícími ze stejné lokality. Ve sledovaných vesnicích tvořil podíl tohoto druhu sňatků mezi jednou čtvrtinou a jednou třetinou z celkového počtu uzavřených manželských svazků. Sňatky mezi snoubenci ze stejné lokality představovaly 28,9 % (50 ze 173 případů).^[81] Ve dvou dalších případech byla vzdálenost mezi bydlištěm snoubenců menší než jeden kilometr.^[82] Důležitou roli při výběru partnera v domovské lokalitě či v jejím nejbližším okolí hrály též rodinné sítě snoubenců.^[83]

[78] J. GRULICH, *Populační vývoj*, s. 257.

[79] Tamtéž, s. 257.

[80] J. GRULICH, *Migrační strategie. Město, předměstí a vesnice na panství České Budějovice ve druhé polovině 18. století*, České Budějovice 2018, s. 35.

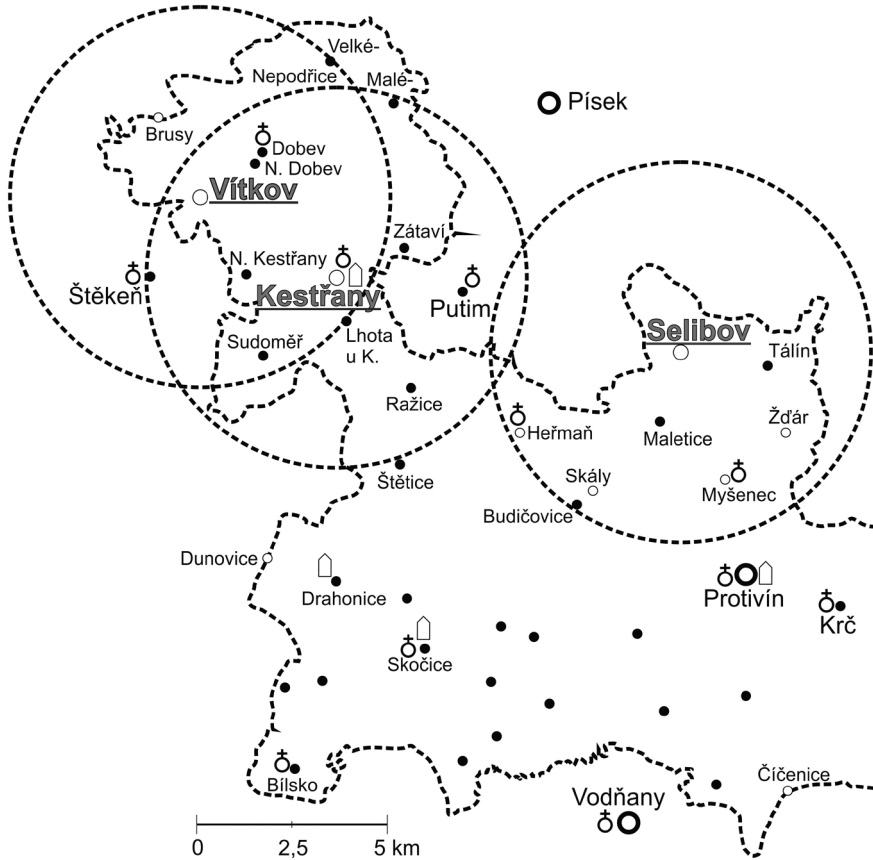
[81] Na Chýnovsku tvořily sňatky uzavřené mezi snoubenci pocházejícími z jedné lokality v letech 1640–1680 34,1 %. U vesnic vřesecké rychty se jednalo o 12,9 %. J. GRULICH, *Populační vývoj*, s. 260.

[82] Pro Českobudějovicko prokázal Josef Grulich, že v průběhu 18. století osm desetin svobodných mužů zůstalo po sňatku v místě bydliště. Na vzdálenost jeden až čtyři kilometry migrovalo pouze 5,0–8,9 % svobodných mužů. Ještě méně jich po sňatku odešlo do lokality vzdálené pět až devět kilometrů a sňatkové migrace nad 10 km byly vzácné (1,0 %). Josef GRULICH, *Migrace městského a venkovského obyvatelstva. Farnost České Budějovice 1750–1824*, České Budějovice 2013, s. 269; Josef GRULICH, *Sňatkové migrace na jihu Čech (1750–1824)*, in: Eduard Maur – Josef Grulich (edd.), *Dějiny migrací v českých zemích v novověku (= Historická demografie 30 – Supplement)*, Praha 2006, s. 19–72, zde s. 45–47.

[83] V českém prostředí bylo na vliv těchto sítí několika autory poukázáno, avšak pokusy o jejich konkrétní rekonstrukce, až na výjimky, chybí. A. VELKOVÁ, *Krutá vrchnost*, s. 372; J. MRÁŽKOVÁ, „Přislibujou sobě věrnost“, s. 76–79; V. ČERNÝ, *Genealogie*, s. 161–174.

MAPA Č. 2. NEJBĚŽNĚJŠÍ VZDÁLENOSTI MEZI BYDLIŠTI SNOUBENCŮ,
PROTIVÍNSKO, 1770–1856*

MAP 2. THE MOST COMMON DISTANCES BETWEEN RESIDENCES OF GROOMS
AND BRIDES, PROTIVÍN AREA, 1770–1856*

* Kružnice vymezují radius 5 km kolem lokalit. Zdroj: Vytvořeno autorem na základě SOA v Třeboni, VS Protivín, inv. č. 1025.

* The circles define a 5 km radius around the sites. Source: Drawn by the author based on sources from State Regional Archives in Třeboň, Manor of Protivín, inventory number 1025.

Nejběžnější vzdálenost spojená se sňatkovou migrací se pohybovala v rozmezí do pěti kilometrů. Rozsah této migrace byl odvislý nejen od velikosti farního obvodu, ale vstupoval do něj i vliv patrimoniální příslušnosti poddaných. To je patrné zejména u lokalit ležících na hranicích velkých dominií. Muži a ženy z nich migrovali převážně do vnitřního prostoru panství, ke kterému příslušeli.

Sňatky mezi snoubenci z takto vzdálených lokalit tvořily přibližně dvě třetiny ze 173 sledovaných svatebních obřadů potomků selských rodin (66,5 %).^[84] Tato vzdálenost kolem jednotlivých sledovaných lokalit je vyznačena na mapě č. 2, a to včetně jejich překrytí v případě Vítkova a Kestřan, daného jejich geografickou blízkostí.^[85]

TABULKA Č. 10. VZDÁLENOST MEZI BYDLIŠTI SNOUBENCŮ, PROTIVÍNSKO
1770–1856

TABLE 10. DISTANCE BETWEEN THE RESIDENCES OF GROOMS AND BRIDES,
PROTIVÍN AREA, 1770–1856

Vzdálenost (km)	Lokalita						Celkem	
	Kestřany		Selibov		Vítkov			
	počet	%	počet	%	počet	%	počet	%
0–0,9	18	29,5	22	36,7	12	23,1	52	30,1
1–4,9	15	24,6	20	33,3	28	53,8	63	36,4
5–9,9	9	14,8	12	20,0	5	9,6	26	15,0
10–14,9	10	16,4	3	5,0	2	3,9	15	8,7
15–19,9	4	6,5	–	–	5	9,6	9	5,2
20 a více	2	3,3	–	–	–	–	2	1,1
Nezjištěno	3	4,9	3	5,0	–	–	6	3,5
Celkem	61	100,0	60	100,0	52	100,0	173	100,0

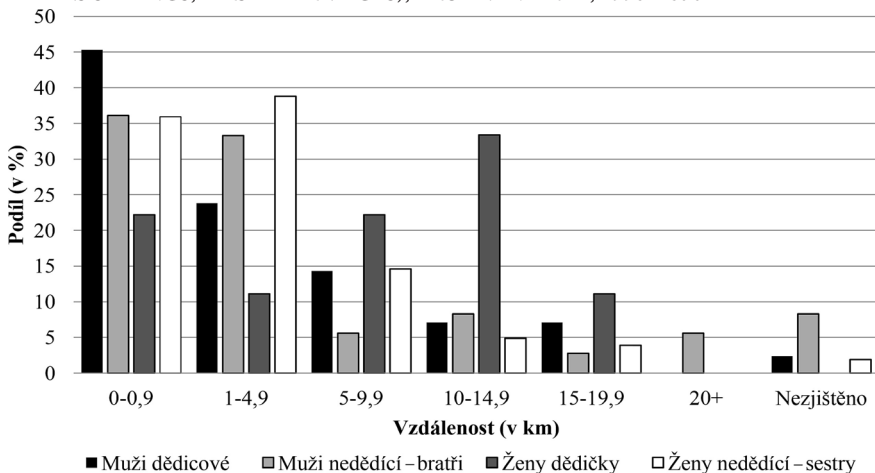
Zdroj: Vlastní genealogická databáze autora (prameny srov. poznámky 19–36).

Source: Author's own genealogical database (sources compare notes 19–36).

[84] Na Chýnovsku tvořily tyto sňatky v letech 1640–1680 pro vřeseckou rychtu 55,6 %, ve stejném období zjistil Josef Grulich 45,2 % sňatků, kdy snoubenci pocházeli ze vsí vzdálených od sebe do pěti kilometrů. J. GRULICH, *Populační vývoj*, s. 260.

[85] Většina studií věnovaných sňatečnosti nevěnuje sňatkovým migracím odpovídající pozornost. Autoři se většinou v konstatování omezí na fakt, že nejčastěji oba svobodní snoubenci pocházeli ze stejné farnosti. Podařilo se jim však doložit rozdílné rozložení původu ženichů a nevěst. Ve farnosti Stařeč pocházelo z jejího obvodu 80 % ženichů. V. KRAUSOVÁ, *Obyvatelstvo*, s. 67–68. Přes blízkost hranic s Rakousy a územím dnešního Německa pocházelo z farnosti Rožmberk 70,0 % ženichů a 56,0 % nevěst. Ve farnosti partnera našlo 37,2 % snoubenců. M. POULOVÁ, *Vývoj sňatečnosti*, s. 209–210. V případě farnosti Novosedly nad Nežárkou pocházelo v letech 1686–1910 z farnosti 69,2 % ženichů, a dokonce 91,9 % nevěst. B. ŠTĚRBOVÁ, *Vývoj sňatečnosti*, s. 117.

GRAF Č. 5: VZDÁLENOST MEZI BYDLIŠTI SNOUBENCŮ U PRVNÍCH SŇATKŮ DĚDICŮ/DĚDIČEK A JEJICH SOUROZENCŮ, PROTIVÍNSKO 1770–1856
 GRAPH 5. DISTANCE BETWEEN THE RESIDENCES OF SPOUSES (HEIRS AND THEIR SIBLINGS, FIRST MARRIAGES), PROTIVÍN AREA, 1770–1856

Zdroj: Vlastní genealogická databáze autora (prameny srov. poznámky 19–36).

Source: Author's own genealogical database (sources compare notes 19–36).

Svatebních obřadů, kdy jeden ze snoubenců musel překonat vzdálenost větší než pět kilometrů, bylo již méně (tabulka č. 10). Najít si vhodného partnera ve vzdálenosti mezi pěti a deseti kilometry od svého bydliště nebylo pro muže a ženy ze selských rodin zcela neobvyklé (15,0 %). Avšak sňatky mezi snoubenci, jejichž bydliště od sebe byla vzdálena více než deset kilometrů, byly spíše ojedinělé (8,7 %). Je tak zřejmé, že pokud mladí lidé nenašli celoživotního partnera v místě svého bydliště, hledali v nejbližších okolních lokalitách. Roli zde hrála jak místa možného setkání (například v čelední službě), tak nepochybně i rodinné vazby a vztahy rodičů, což potvrzují i jiné výzkumy.^[86]

[86] Na příkladu dvou kohort osob narozených v letech 1741–1750 a 1791–1800 se snažila doložit sňatkové migrace Alice Velková. Ženichové nevěst narozených mezi roky 1741–1750 pocházeli v pětině případů ze stejné lokality (22,5 %). Další čtvrtina pocházela z lokalit vzdálených do pěti kilometrů a 20,0 % z míst vzdálených pět až deset kilometrů. U kohorty narozených mezi roky 1791–1800 byla třetina ženichů ze stejné lokality (33,1 %), ze vzdálenosti nula až pět kilometrů bylo 27,8 % ženichů a do deseti kilometrů dalších 14,3 %. U nevěst nedošlo mezi kohortami k takovému změně. Ze stejné lokality pocházelo ze starší kohorty 25,7 % nevěst, z mladší 23,4 %. Mírně se snížil počet nevěst, které přišly z lokalit vzdálených do pěti kilometrů (z 24,3 % na 20,6 % nevěst mužů narozených v letech 1791–1800). Výrazně však přibýlo nevěst, jejichž rodiště

Z výzkumu však vyplynul zřetelný rozdíl mezi sledovanými lokalitami. V Seli-bově (5,0 %) i ve Vítkově (13,5 %) byl podíl sňatků mezi snoubenci, jejichž bydliště dělilo více než deset kilometrů, malý. Avšak v Kestřanech tvořily více než čtvrtinu z celkového počtu (tabulka č. 10). Příčinou vyššího podílu takových sňatkových migrací byly dvě okolnosti spojené s polohou vesnice.

Její poloha v rámci protivínského panství nebyla pro lokalitu takové velikosti výhodná. Vesnice ležela stranou od hlavní části panství a navíc v zúženém území, které spojovalo statek Kestřany se zbytkem panství. Při nejobvyklejší volbě partnera se stejnou patrimoniální příslušností museli lidé vybírat ze vzdálenějších lokalit. Druhým problémem byla lidnatost vsi. Kestřany byly v rámci panství jedním z lokálních center, což se odráželo ve vyšším počtu obyvatel. Počtem obyvatel značně převyšovaly většinu okolních vesnic. Vesnická sídla pod stejnou vrchností v nejbližším okolí nemohla nabídnout dostatek příležitostí ke vstupu do manželství.^[87]

Jestliže sňatkové migrace na vzdálenosti delší než deset kilometrů nepatřily mezi nejběžnější, pak migrace spojené se svatbou na vzdálenosti 20 a více kilometrů lze označit za výjimečné. U potomků selských rodů byly doloženy dvě, k oběma došlo za velmi specifických okolností.^[88] Z porovnání vzdáleností mezi bydlišti snoubenců u prvních sňatků dědiců selských usedlostí a jejich bratrů (graf č. 5) vyplývá, že dědicové gruntů upřednostňovali nevěsty z místa bydliště. Naopak jejich bratři, kteří neměli šanci k převzetí otcovy usedlosti, volili výrazně častěji nevěsty z míst vzdálených více než 10 kilometrů od svého bydliště. Nevěsta žádného z dědiců také nepocházela z lokality vzdálenější než 20 kilometrů. Svou roli hraje rovněž vyšší podíl těch sňatků, u nichž se nepodařilo původ nevěsty spolehlivě doložit.

od ženichova bydliště dělilo pět až deset kilometrů – z 1,4 % na 11,3 %. A. VELKOVÁ, *Krutá vrchnost*, s. 400–401.

[87] V roce 1800 bylo v obci evidováno 359 obyvatel, z nichž opravdu přítomno bylo 312. SOA v Třeboní, *VS Protivín*, inv. č. 477, sign. V AU No 6/103, kniha č. 396, SP (1800).

[88] Sňatkové migrace svobodných žen na vzdálenost větší než 20 kilometrů se v letech 1775–1799 na Českobudějovicku uskutečnily pouze ve 9,9 % sňatků, v letech 1800–1824 však již ve 13,6 % případů. U mužů k takovým sňatkům došlo v poslední čtvrtině 18. století jen v 3,1 % případů, mezi roky 1800–1824 již v 7,7 % případů, ale i tak se jednalo o jednotlivé případy a ve zkoumaném vzorku 1241 sňatků nanejvýše o pět desítek případů. J. GRULICH, *Sňatkové migrace*, s. 46–47, 53–54. Podobně na Štáhlavsku docházelo k případům, kdy by snoubence dělilo více než 20 kilometrů, zřídka a oproti Českobudějovicku bylo takových mužů více než žen. U žen narozených v letech 1741–1750 pocházeli ženiši z takto vzdálených lokalit v 10,0 % případů, u kohorty žen narozených v letech 1791–1800 pouze v 8,3 %. U dívek bylo toto zastoupení výrazně nižší. Muži narození v letech 1741–1750 si vybrali nevěstu z větší vzdálenosti než 20 kilometrů pouze v 2,7 % případů. U druhé kohorty tento podíl činil 4,3 %. Je však potřeba zdůraznit, že Velková na rozdíl od Grulicha operuje s výrazně nižšími počty, a tak sňatků, kdy bydliště partnerů byla od sebe vzdálená 20 a více kilometrů, bylo pro jednu kohortu a pohlaví nanejvýše 11. A. VELKOVÁ, *Krutá vrchnost*, s. 400–401.

Rozdílná situace byla doložena pro dcery ze sledovaných selských rodů. V jejich případech naopak nedědicí sestry volily ženichy ve třech čtvrtinách případů z nejbližšího okolí pěti kilometrů – 74,5 % (graf. č. 5). Takových případů bylo u dědiček výrazně méně (33,3 %). Ze vzdálenosti větší než 10 kilometrů pocházelo pouze 8,8 % snoubenců nedědicích sester oproti 33,4 % u dědiček selských usedlostí. Nicméně je nutné k tomuto porovnání přistupovat opatrně, jelikož dědiček selských usedlostí bylo v porovnání se sestrami dědiců velmi málo (devět jejich doložených sňatků oproti 102 svateb sester). Při studiu sňatkových migrací potomků selských rodin je nutné připomenout jednu důležitou skutečnost, a to že dědicové a dědičky usedlostí v souvislosti se sňatkem nemigrovali, neboť jejich partneři se stěhovali za nimi, na jejich usedlost. Je patrné, že s ohledem na jejich lepší výchozí pozici při hledání budoucího partnera měli možnost jej častěji volit v rodné lokalitě. Ostatní sedláci se navíc nezdráhali provdat své dcery za dědice gruntů původem ze stejné lokality. Nejběžnější vzdálenosti oddělující místa původu snoubenců tak v souladu s dostupnou literaturou byly ve venkovském prostředí omezeny na vzdálenost deseti, nanejvýše patnácti kilometrů.^[89]

Pokud se poddaným dostalo náležitého vzdělání, mohli nalézt uplatnění i na místech poměrně vzdálených od svého domova. Jak uvádí Josef Grulich, pokud si nebyli jistí svým úspěchem v daném místě, neusilovali předem o zbavení původní poddanské příslušnosti. Ostatně pracovní mobilita byla důvodem pro udělení zhostu pouze výjimečně.^[90]

Více než dvojnásobná vzdálenost dělila bydliště Václava Vlacha (*1799), syna sedláka z Kestřan (čp. 5),^[91] a Rozálie (*1798), dcery schwarzenberského pojezdného Johanna Kreusse z Prášil.^[92] Obě lokality jsou od sebe vzdáleny 53,8 kilometrů,^[93] což je vzdálenost, která se vymyká běžným sňatkovým migracím usedlého venkovského obyvatelstva. Václava Vlacha do Prášil přivedla podobně jako Jana Vocta neb Dolejšího do Čimelic jeho pracovní kariéra.^[94] Na tamní škole nejpozději od roku

[89] J. GRULICH, *Migrace*, s. 281.

[90] J. GRULICH, *Migrační strategie*, s. 145.

[91] SOA v Třeboni, SMJK, ŘKFÚ Kestřany, inv. č. 2665, kniha č. 5, N (1784–1820), s. 26.

[92] „Fürstl. schwarzenbergischen Wirthschaftsbereiters.“ SOA v Plzni, SMZČ, ŘKFÚ Prášily, sign. Prášily 01, O (1786–1849), s. 75.

[93] Změřeno pomocí mapového portálu www.mapy.cz (26. června 2019).

[94] Jan Vocet neb Dolejší byl synem hospodáře a šenkýře z Kestřan čp. 6. Začínal jako vrchnostenský úředník na panství Orlík a později přešel do služeb Vratislavů z Mitrovic a trvale se usadil v pozici obročního písaře v Čimelicích vzdálených od Kestřan 22 kilometrů. Zde se také roku 1821 oženil s dcerou tamního mlynáře. Až do tohoto momentu byl však schwarzenberským poddaným. SOA v Třeboni, SMJK, ŘKFÚ Čimelice, inv. č. 948, kniha č. 14, O (1818–1848), fol. 9v–10r.

1822 působil jako pomocný učitel.^[95] Svatba se uskutečnila v Prášilech 2. února 1829.^[96]

Přestože se všechny sledované lokality nacházely na okrajích protivínského panství, většina sňatkových migrací selských sourozenců směřovala dovnitř panství. I poddanská příslušnost tak prokazatelně měla vliv na výběr budoucího partnera.^[97] Tři čtvrtiny ze 173 analyzovaných sňatků se odehrály mezi partnery příslušejícími ke stejné vrchnosti (77,5 %). V naprosté většině pocházeli snoubenci ze stejného panství (72,3 % všech sňatků),^[98] pouze v osmi případech pocházel budoucí partner ze sousedního schwarzenberského panství.^[99]

[95] V soupisu poddaných pro roky 1822–1823 je označen jako „*schulgehilft*“. SOA v Třeboni, VS Protivín, inv. č. 1040, sign. IIA 5AU No 1/16, kniha č. 959, SP (1822–1823), s. 275. Je však možné, že školu rovněž navštěvoval jako žák. V soupise z roku 1818 je totiž u jeho osoby poznamenáno „*in Stubenbach Schullese*“. SOA v Třeboni, VS Protivín, inv. č. 1038, sign. IIA 5AU No 1/14, kniha č. 957, SP (1818), s. 276.

[96] SOA v Plzni, SMZČ, ŘKFÚ Prášily, sign. Prášily 01, O (1786–1849), s. 75. Tehdy bylo do matričního zápisu jako jeho profese zapsáno „*Jugendlehre oder Lehrergehilft*“, v soupise poddaných pro roky 1828–1830 je pak uvedeno „*Schullehrer in Stubenbach*“. SOA v Třeboni, VS Protivín, inv. č. 1043, sign. IIA 5AU No 1/19, kniha č. 962, SP (1828–1830), s. 423.

[97] Na druhou stranu srovnání se situací ve Vítkově v průběhu 18. století prokázalo, že zrušení nevolnictví v roce 1781 mělo vliv na nárůst sňatkových migrací směřovaných na panství jiné vrchnosti. Václav ČERNÝ, *Rodinné strategie sedláků ve vsi Vítkov 1700–1850*. Diplomová práce, Historický ústav FF JU, České Budějovice 2015, s. 86–87; Václav ČERNÝ, *Dědicové a jejich sourozenci. Sonda do poměrů selských rodin, Protivínsko (1780–1830)*. Disertační práce, Historický ústav FF JU, České Budějovice 2019.

[98] Ve farnosti Stařeč pocházelo 80,0 % ženichů z vesnic, které pod ni spadaly. Z 288 ženichů, kteří měli původ mimo farní obvod, pocházelo 77 (26,7 %) ze stejného – třebičského – panství. V. KRAUSOVÁ, *Obyvatelstvo*, s. 67. V rožmberské farnosti pocházeli ženich i nevěsta ze stejné farnosti v 37,2 % případů. Další 24,6 % sňatků bylo uzavřeno mezi snoubenci původem z rožmberské farnosti či jiných farností spadajících pod vysebrodský vikariát. M. POULOVÁ, *Vývoj sňatečnosti*, s. 211. Ve vztahu k farnosti Novosedly nad Nežárkou pocházeli migrující snoubenci nejčastěji ze stejného panství Třeboň. Z tohoto panství, vyjma ve studii analyzované farnosti Novosedly, pocházelo 71,4 % snoubenců. B. ŠTĚRBOVÁ, *Vývoj*, s. 118–119. Z hlediska poddanské příslušnosti na Štáhlavsku pocházela ze stejného panství Štáhlavy-Nebílovy víc než polovina partnerů. Velková však vysledovala rozdíly mezi muži a ženami. Zatímco muži z obou kohort (narození mezi lety 1741–1750 a 1791–1800) volili nevěstu ze stejného panství minimálně v 53,0 % případů, ženy narozené v kohortě (1741–1750) volily za manžela muže ze stejného panství v 60,0 % případů a ženy narozené v mladší kohortě v 70,0 % případů. A. VELKOVÁ, *Krutá vrchnost*, s. 402–403. Ve farnosti Dobrovice byly na konci 18. století (1781–1790) tři čtvrtiny sňatků uzavřeny snoubenci ze stejného panství. V jedné pětině případů byli poddanými odlišné vrchnosti. Mezi roky 1821–1830 byli oba snoubenci ze stejného panství v 70,0 % případů. Michaela HOLUBOVÁ, *Geografická a sociální mobilita snoubenců farnosti Dobrovice od konce 18. století do druhé poloviny 19. století*, *Historická demografie* 28, 2004, s. 111–155, zde s. 119, 122.

[99] Jednalo se tato panství: Hluboká n. Vlt (1), Chřešřovice (1), Libějovice – po r. 1801 (2), Netolice (1), Orlík n. Vlt. (2), Prášily – Dlouhá Ves (1).

TABULKA Č. 11. PATRIMONIÁLNÍ PŘÍSLUŠNOST ŽENICHŮ A NEVĚST
 SLEDOVANÝCH POTOMKŮ ZE SELSKÝCH RODIN, PROTIVÍNKO, 1770–1856
 TABLE 11. LORDSHIP OF GROOMS AND BRIDES OF OFFSPRING FROM PEASANT
 FAMILIES, PROTIVÍN AREA, 1770–1856

Vrchnost	Snoubenky synů		Snoubenci dcer	
	počet	%	počet	%
Stejná	63	74,1	96	85,7
Jiná	18	21,2	14	12,5
Nezjištěno	4	4,7	2	1,8
Celkem	85	100,0	112	100,0

Zdroj: Vlastní genealogická databáze autora (prameny srov. poznámky 19–36).

Source: Author's own genealogical database (sources compare notes 19–36).

Vliv sňatkových migrací se promítl i do poddanské příslušnosti snoubenců dětí ze selských rodin. Zatímco synové přibližně v jedné pětině až čtvrtině případů volili nevěsty z panství jiné vrchnosti, selské dcery tak činily pouze v míře o něco málo překračující desetinu případů (tabulka č. 11). Manželství synů a dcer pocházejících ze selských rodů s osobami cizopanskými byla méně častá a tvořila necelou pětinu všech případů (19,1 %). To bylo způsobeno především polohou sledovaných lokalit na severním a severozápadním okraji panství Protivín. Vzhledem k tomu se místní poddaní včetně vesnické mládeže mnohem častěji střetávali s poddanými jiné vrchnosti. Patrné je to zejména v případě tří panství, z nichž pocházel největší podíl cizopanských snoubenců. Největší podíl na tom mělo panství Štěkeň. Poddaní z tohoto panství vystupovali v rolích snoubenců při více než třetině cizopanských sňatků členů sledovaných selských rodů (12 osob). Nejviditelněji zasáhli do sňatků ve Vítkově. Důvodem byla blízkost hranice mezi panstvími, především však skutečnost, že ves příslušela ke štěkeňské farnosti. Téměř stejně důležitou roli hráli ve sledovaných cizopanských sňatcích snoubenci příslušní ke královskému městu Písek (11 osob). Město mělo rozsáhlé panství, pod které patřily i vesnice na sever od panství protivínského. Třetina cizopanských snoubenců dětí ze selských rodin pocházela právě z tohoto panství. V každé sledované lokalitě se nejméně jednou objevil snoubenec poddaný k panství Drhovle (celkem 4 osoby). Toto panství hraničilo s protivínským severně od vesnice Dobeč.^[100]

[100] Ostatní cizopanskí snoubenci pocházeli z panství: Čimelice (1), Libějovice – před r. 1801 (1), Osek (2), Strakonice (1), Vodňany (1).

Sňatek jako nástroj sociální mobility

Sňatek představoval jeden ze zásadních přechodových rituálů. Kromě založení rodiny a definitivního opuštění domova se jím manželé začleňovali do nového sociálního prostředí. To se samozřejmě týká především sourozenců nového hospodáře, kteří si svým sociálním postavením nemohli být jistí – u jejich rodů bylo spojeno s vlastnictvím usedlosti, kterou museli opustit. Byť se na gruntu nemuseli již nějaký čas zdržovat, stále k usedlosti patřili, a to i v očích vrchnosti.

Výběr vhodného, nejlépe společensky dobře postaveného partnera byl důležitý pro muže i ženy ze všech společenských vrstev venkovské společnosti. Zatímco pro domkáře či podruhy byla prioritní snaha nalézt partnera stojícího na společenském žebříčku výše, v případě potomků pocházejících ze selských rodin bylo žádoucí nalézt sobě rovného partnera. Na rozdíl od nižších vrstev, jejichž členové měli možnost společenského růstu, byla sociální mobilita selského stavu, pokud k ní došlo, v naprosté většině sestupného charakteru. Příčinou byla vrcholová pozice selského stavu ve venkovské společnosti.

Svobodní synové ze selských rodin uzavřeli sňatek se ženou ze stejné skupiny venkovské společnosti v 55,0 % případů. Výrazně méně bylo sňatků s dívkami a ženami z chalupnických (12,8 %) a domkářských (10,3 %) rodin.^[101] Ostatní sňatky tvořily pouze ojedinělé případy. Je však nutné zmínit, že ne vždy se podařilo sociální původ snoubenek mužských členů selských rodů určit.^[102] Zásadní vliv na možnosti uzavírání sociálně rovných sňatků měl omezený počet selských usedlostí ať již ve sledovaných, nebo v okolních lokalitách.

Pro dědice usedlostí bylo zcela zásadní nalézt sobě rovnou partnerku a právě dědictví usedlosti výrazně vylepšovalo jejich pozici na sňatkovém trhu. To se zřetelně odrazilo ve vysokém zastoupení společensky rovných sňatků u této skupiny sourozenců. Ze 42 dědiců pojalo za manželku ženu sobě společensky rovnou 31, u dalších dvou první manželka pocházela dokonce z měšťanského stavu. To jasně ukazuje výhodnou pozici majitelů a budoucích vlastníků selských gruntů na

[101] Ve farnosti Starý Plzenec měli celkově synové sedláků šanci uzavřít sňatek s dcerou sedláka v letech 1700–1835 v 57,1 % případů. S dcerou chalupníka se oženilo 27,3 % a s dcerou domkáře 15,6 % z nich. A. KLÁŠTERSKÁ-VELKOVÁ, *Výběr*, s. 166. Muži ze selských rodin na Štáhlavsku narození v letech 1791–1800 uzavřeli rovný sňatek ve 40,0 % případů. Z žen narozených ve stejném období uzavřelo rovný sňatek 62,5 %. Výsledky této sondy však mohou podobně jako při některých analýzách v této práci ovlivnit nízké počty událostí. Velková pracovala s 15 sňatky sedláků a 32 sňatky žen ze selských rodů. Alice VELKOVÁ, *Výzkum sociální mobility na příkladu osob narozených v letech 1791–1800 na panství Štáhlavy*, *Historická demografie* 27, 2003, s. 173–224, zde s. 195–196.

[102] V těch několika případech byly nápomocny zejména soupisy poddaných, gruntovní knihy a v případě vzdálenějších sňatkových migrací spojených s některým ne tak běžným příjmením velmi pomohl rejstřík k berní rule. Václav ČERVENÝ – Jarmila ČERVENÁ (edd.), *Berní rula. Generální rejstřík, I.–II.*, Praha 2003.

sňatkovém trhu, ale i jejich potřebu sociálně rovných sňatků. Dědicové usedlostí měli ale výrazný podíl i na sňatcích se ženami a dívkami z chalupnických rodin.^[103]

TABULKA Č. 12. SNOUBENCI PODLE SOCIÁLNÍHO PŮVODU, PRVNÍ SŇATKY, PROTIVÍNSKO, 1770–1856

TABLE 12. SPOUSES ACCORDING TO THEIR SOCIAL ORIGIN (FIRST MARRIAGES), PROTIVÍN AREA, 1770–1856

Původ snoubence / snoubenky (otce snoubence / snoubenky)	Snoubenky dědiců		Snoubenky bratrů dědiců		Snoubenci dědiček		Snoubenci sester dědiců	
	počet	%	počet	%	počet	%	počet	%
Měšťan	2	4,8	1	2,8	-	-	3	2,9
Sedlák	31	73,8	12	33,3	9	100,0	48	46,6
Mlynář	-	-	1	2,8	-	-	-	-
Chalupník	5	11,8	5	13,9	-	-	14	13,6
Domkář	2	4,8	6	16,7	-	-	9	8,7
Kovář	-	-	-	-	-	-	3	2,9
Knížecí plavec	-	-	2	5,5	-	-	5	4,9
Podruh	-	-	1	2,8	-	-	8	7,8
Řemeslník	-	-	1	2,8	-	-	3	2,9
Vrchnotenský zaměstnanec	-	-	2	5,5	-	-	1	1,0
Vysloužilý voják	-	-	-	-	-	-	2	1,9
Nejištěno	2	4,8	5	13,9	-	-	7	6,8
Celkem	42	100,0	36	100,0	9	100,0	103	100,0

Zdroj: Vlastní genealogická databáze autora (prameny srov. poznámky 19–36).

Source: Author's own genealogical database (sources compare notes 19–36).

Možnosti mužských sourozenců dědiců usedlostí byly ještě výrazněji limitovány omezeným počtem selských rodin. Na druhou stranu jejich dědičný podíl, pokud

[103] Dědicové velkých selských usedlostí na Štáhlavsku se oženili s dcerou sedláka v 55,6 % případů, dědicové malých selských gruntů v 35,7 % případů. Čím níže byla sociální skupina, tím menší byl logicky podíl dcer sedláků. Přesto ještě velcí i malí chalupníci měli za manželky dcery sedláků poměrně často (32,0 % a 19,2 %). A. VELKOVÁ, *Výběr*, s. 164. Dokonce i v případě osiření byly šance dědiců a dědiček na rovný sňatek sníženy. Na Novorychnovsku uzavřelo rovný sňatek 84,2 % dědiců a dědiček selských usedlostí. M. SKOŘEPOVÁ, *Ovdovění*, s. 343.

měl být vyplacen krátce po převodu usedlosti, jejich šance na rovný sňatek zvyšoval. Přesto našli bratři dědiců a dědiček selských usedlostí sobě rovnou partnerku pouze ve třetině sledovaných případů (33,3 %). Naopak vyšší byly podíly sňatku se členkami chalupnických (13,9 %) a zejména domkářských rodin (16,7 %).^[104]

Vzhledem k tomu, že neměli šanci získat otcovu usedlost, u nich lze zaznamenat vyšší podíl svateb s vdovami. Tyto sňatky tvořily polovinu uzavřených rovných manželství mužských sourozenců dědiců. Takový manželský svazek totiž představoval jednu z mála možností zisku cizí selské usedlosti. V největší lokalitě byl pozorován rozmanitější původ nevěst bratrů bez dědičských nároků na usedlost. Své místo tam měly i dcery vrchnostenských úředníků a zaměstnanců. To lze vysvětlit tím, že v Kestranech se nacházelo nejen panské sídlo, ale i vrchnostenský dvůr, a tak synové ze selských rodin běžně přicházeli do kontaktu s dcerami členů vrchnostenského personálu.^[105]

Je nesporně zajímavé, i když očekávatelné, že existovaly rozdíly mezi šancemi na rovný sňatek u sester a bratrů nových vlastníků otcovského gruntu. Při analýze prvních manželství dcer ze selských rodin uskutečněné bez ohledu na dědictví usedlosti vyšlo najevo, že dívky měly více než poloviční šanci na uzavření sňatku se společensky rovným partnerem (50,9 %). Výraznější zastoupení měly podobně jako u jejich bratrů manželské svazky se členy chalupnických (12,5 %) a domkářských (8,0 %) rodů. Poněkud překvapivým se jeví vyšší počet sňatků dcer ze selských rodů s podruhy či syny podruhů. Takový sňatek byl pro podruha nepochybně velmi lákavý, neboť s ním byl spojen zisk věna a ani dědičský podíl budoucí manželky nebyl nezajímavý. U dcer ze selských rodů se v mnohem větší míře než u synů projevil důraz na sociální homogamii manželství dědiček usedlostí, které se ve všech případech provdaly za muže sobě společensky rovné.^[106]

Sestry nových hospodářů neměly oproti svým sestrám-dědičkám o mnoho sníženou šanci na uzavření rovného sňatku ve srovnání s bratry. Ze 103 se jich 48 provdalo za muže ze selských rodin nebo přímo sedláky vlastníci již svou usedlost (46,6 %). Jedná se o vyšší podíl než u mužských sourozenců nových hospodářů. Díky svému věnu měly selské dcery v rámci venkovské společnosti velmi dobrou výchozí pozici při hledání vhodného partnera. Tyto šance ztlačovaly ani úmrtí otce před převodem usedlosti.^[107] Naopak Alice Velková konstatuje, že oproti mužům

[104] Bratři dědiců selských usedlostí, kteří vstoupili do manželství ve farnosti Starý Plzenec, měli podobnou úspěšnost při hledání společensky rovných partnerek jako byla doložena na Proti-vínsku. V letech 1700–1835 tam tvořily sňatky bratrů dědiců velkých a malých selských gruntů s dcerami sedláků 31,7 % a 15,5 %. A. VELKOVÁ, *Výběr*, s. 165.

[105] V jednom případě se však jednalo o sňatek syna ze selského rodu s dcerou vrchnostenského úředníka, ovšem z jiného panství, kde syn sedláka vykonával profesi učitele.

[106] Ženy narozené na panství Štáhlavy v letech 1791–1800 měly 62,5% šanci na vstup do rovného manželství. A. VELKOVÁ, *Výzkum*, s. 195–196.

[107] V souvislosti s panstvím Nový Rychnov na přelomu 18. a 19. století prokázala Markéta

měly ženy z usedlých rodin zhoršené šance na uzavření rovného sňatku. Podle dat prezentovaných v její knize se to však týká především chalupníků a domkářů. Jak dcery chalupníků, tak i dcery domkářů-řemeslníků a obyčejných domkářů se nejčastěji provdávaly za podruhy. Naproti tomu však doložila, že šance dcer sedláků na uzavření společensky vyrovnaného sňatku byly na Štáhlavsku výrazně vyšší než u žen z ostatních sociálních skupin. Pokud ženy ze selských rodů narozené v letech 1791–1800 vstoupily do manželství, bylo v 62,5 % případů sociálně homogenní.^[108]

Docházelo však i ke sňatkům spojeným se sestupnou sociální mobilitou, tedy provdáním do nižší společenské vrstvy. Nejčastěji se tak stávalo s partnery z chalupnických rodin (13,5 %) a překvapivě také s podruhy (7,7 %). Zatímco u selských synů se vyskytl pouze jeden případ sňatku se ženou z podružské rodiny, jejich sestry do takových společensky nevyrovnaných manželství vstoupily osmkrát. Příliš výhodné životní perspektivy jistě nenabízely ani sňatek s vysloužilým vojákem – nemusel být nutně označen za invalidu, a přesto mohl mít určitý fyzický handicap.^[109] Markéta Skořepová pro oblast Novorychnovska uvádí, že uzavření sňatku s dědicem menšího hospodářství mohlo být pro dcery ze selských rodin výhodnější. Výše „zánosu“ příslušejícího selským sourozencům umožnila rychlou výplatu dědických podílů a nevěsta se stala nepopiratelnou hospodyní, která zásadním způsobem přispěla k „očistění“ usedlosti od pohledávek.^[110]

Jako sociálně silně nevyrovnané je možné chápat sňatky členů selských rodů s knížecími plavci. Jednalo se o skupinu obyvatelstva odlišující se od okolí zajišťováním si obživy nezemědělskou činností a také poněkud rozdílným charakterem obývaných vesnic. Náplní jejich práce bylo plavení dřeva. Právě pro ně na konci 18. století vystavěla vrchnost dvě podél cesty se táhnoucí osady Nové Kestřany a Novou Dobeš. S ohledem na jejich geografickou polohu – Nové Kestřany byly založeny přímo v katastru vsi Vítkov – se jejich členové objevovali mezi partnery selských synů a dcer pocházejících pouze z Kestřan a Vítkova. Jejich sociální postavení se odvíjelo od pracovní náplně a domku, který pro ně nechala vystavět vrchnost. Přesto znamenal sňatek s nimi pro členy selských rodin značný společenský

Skořepová, že i poté, co chlapcům ze selských rodin zemřel otec, uzavřeli rovný sňatek v 55,9 % případů. Pokud po sobě zemřelý sedlák zanechal osiřelé dívky, uzavřely tyto rovný sňatek ve 44,7 % případů. Zatímco v případě úmrtí matky se podíl rovných sňatků u dívek nelíší, u chlapců byl o 5,9 % nižší. M. SKOŘEPOVÁ, *Ovdovění*, s. 344–347.

[108] A. VELKOVÁ, *Krutá vrchnost*, s. 391–392.

[109] Ve farnosti Starý Plzenec si sestry dědiců velkých i malých sedláků v letech 1700–1835 za partnery vybraly syny chalupníků v 19,0 % a 11,2 % případů. Velmi málo případů tvořili synové domkářů v rolích snoubenců sester dědiců selských gruntů (6,0 %) a malých gruntů (6,5 %). A. KLÁŠTERSKÁ-VELKOVÁ, *Výběr*, s. 166. Osiřelé dívky ze selských rodin se na Novorychnovsku provdaly za syny podruhů v 7,9 % případů při úmrtí otce a v 2,9 % případů při úmrtí matky. M. SKOŘEPOVÁ, *Ovdovění*, s. 346–347.

[110] M. SKOŘEPOVÁ, *Ovdovění*, s. 295–296.

sestup. Členové rodin jednotlivých plavců představovali v následujících letech novou skupinu na sňatkovém trhu pro své nejbližší okolí.

Vícenásobné sňatky

Výhodnou a nezřídka uplatňovanou sňatkovou strategií byly vícenásobné sňatky, které však v české historiografii představují spíše okrajové téma. Jako cílené jednání sloužící k navázání pevných příbuzenských pout a spojenectví mezi rody je tato strategie připisována především šlechtickému a panovnickému prostředí. Absence pramenů osobní povahy omezuje možnosti vysledování těchto rodových „aliancí“ na studium svatebních smluv a smluv o převodech usedlostí obsahujících záznam o uzavření takového druhu dohody. Díky tomuto prameni se mohla tématem dvojnásobných sňatků zabývat Jana Mrázková. Označila je za velmi oblíbené, a to především v období let 1812–1816 v souvislosti s finanční situací hospodářů po státním bankrotu roku 1811.^[111] Pro hospodáře bylo výhodnější nevyplácet věno v hotovosti, ale přepsat ho na hospodářství. K poznání této problematiky na Protivínsku velmi napomohla sestavená genealogická databáze.^[112]

Vícenásobné sňatky byly navázány na dědictví usedlosti a nejčastěji měly podobu dvojitě svatby syna a dcery z jedné rodiny s dcerou a synem z rodiny druhé. Neměli jeden ze sedláků mužské potomky, jednalo se o manželství bratrů z jedné rodiny se sestrami z druhé rodiny. Takovýto sňatek byl oboustranně výhodný zejména z hlediska finančního zatížení usedlostí. Zúčastněné strany se mohly domluvit například na vzájemné eliminaci věna nevěst. V případě, že se dva bratři z jedné usedlosti oženili se sestrami z jiné, mohli uzavřít dohodu, že se jedna ze sester vzdá věna pod podmínkou, že se její švagr vzdá svého dědického podílu na rodné usedlosti. Právě tato dílčí ustanovení zásadně napomáhala finanční situaci obou usedlostí. Dvojitý sňatek sloužil také k udržení sociálního statusu, neboť smysl měl především tehdy, jednalo-li se o dva rody na stejné společenské úrovni či majetkově jen minimálně odlišné.

Ve sledovaném vzorku selských rodů z Protivínska se podařilo vícenásobné sňatky doložit pouze v osmi případech. Rozhodně se tak nejednalo o všeobecně uplatňovanou strategii. Je však třeba si uvědomit, že pod tímto počtem se skrývá

[111] Blíže k tomuto tématu Jiří ŠTAJE, *Rakouský státní bankrot 1811 a jeho ohlas v Čechách aneb peníze a kolektivní paměť*, in: Martin Hrdina – Eva Bendová – Kateřina Piorecká (edd.), *Člověk a společnost 19. století tváří v tvář katastrofě: sborník příspěvků z 36. ročníku mezioborového symposia k problematice 19. století: Plzeň, 25.–27. února 2016, Praha 2017*, s. 41–57; Dana SVOBODOVÁ, *Státní bankrot roku 1811 v kronikářských zápisech milčického rychtáře Františka Jana Vaváka*, *Východočeský sborník historický* 5, 1996, s. 197–208.

[112] Na Třeboňsku tvořily dvojitě svatby v období let 1812–1816 téměř osminu případů (13,0%) z celkového počtu protogamních sňatků a 4,0% sňatků mezi vdovcem a svobodnou dívkou. Ve třicátých letech vysledovala Mrázková pokles na 3,0% všech prvních sňatků. J. MRÁZKOVÁ, *„Přislíbujou sobě věrnost“*, s. 88–90.

celkem 17 svateb.^[113] V naprosté většině – v sedmi případech z osmi – se jednalo o dvojité svatby. Bylo by jednoduché za společný znak označit sňatky členů dvou rodů z jedné generace uskutečněné v jeden den – skutečně tak šest z osmi případů proběhlo. Ve dvou případech ovšem dělilo svatby osm a dvanáct let, přesto se rovněž jednalo o sňatky dvojité. U dvojitých sňatků uskutečněných v jeden den je naprosto zřejmé, že se jednalo o sňatky domluvené. Sice není možné vyloučit i vliv osobních sympatií, které zapříčinily druhý sňatek, ale takové případy byly zřejmě v menšině. Důležitou proměnnou figurující u těchto dvojitých svateb bylo dědictví usedlosti, jež je nepochybně možné chápat jako hlavní motivaci k jejich uskutečnění. Naproti tomu mohli tři sourozenci vstoupit do manželství ve stejný den a o trojitou svatbu ve smyslu zde prezentovaném se nejednalo, byť ji ve všech případech odsvědčily stejné osoby.^[114]

V tomto ohledu naprosto ojedinělým byl případ trojité svatby, která se v Myšenci uskutečnila 24. září 1816. Je jedinečná jak počtem uzavřených sňatků, tak především tím, že se jí zúčastnily dvě generace. V roce 1814 zemřel sedlák na usedlosti s čp. 14 v Selibově Martin (Bruna) Holý neb Sláma.^[115] Zůstala po něm vdova Anna, rozená Smolová ze Smrkovic, a několik sirotků – sedm synů a tři dcery. Po více než dvou letech se konala svatba druhého nejstaršího syna Pavla Holého neb Slámy (*1793) s Alžbětou Batistovou (*1796), dcerou píseckého souseda Matěje Batisty.^[116] Ve stejný den se konala svatba Pavlovy mladší sestry Mariany (*1797) s Václavem Batistou (*1798), Alžbětiným bratrem. Zároveň se však také uskutečnila svatba ovdovělých rodičů mladých snoubenců.^[117] Vdova Anna měla odejít se svým novým manželem Matějem Batistou a žít v domě u zetě Václava Batisty v Písku, kam byla vrchností propuštěna.^[118] Nárokovala si však byt, komoru, maštal a půdu, pokud by u zetě a zároveň nevlastního syna bydlet nemohla.^[119] Hospodářem se v Selibově stal Pavel Bruna neb Sláma poté, co se starší bratr Martin

[113] Dva sňatky se uskutečnily ve Vítkově, šest v Selibově a jeden v Kestřanech.

[114] Dne 13. listopadu 1791 vstoupili do manželství sourozenci Anna, Šimon a Tomáš Poddaných neb Bínovi. Jejich protějšky byly různého věku, různého sociálního postavení a nebyly sourozenci. Svědky všech tří obřadů se stali Matěj Ceplecha, sedlák z Myšence, a Matěj Sláma, výměnkář ze Selibova. SOA v Třeboni, *SMJK*, ŘkfÚ Myšenec, inv. č. 3555, kniha č. 5, O (1784–1830), (1849–1860), s. 3 / fol. 398r.

[115] SOA v Třeboni, *SMJK*, ŘkfÚ Myšenec, inv. č. 3558, kniha č. 8, Z (1784–1830), (1848–1860), s. 18 / fol. 94v.

[116] Položení rovnítky mezi slova soused a měšťan umožnil pozdější zápis narození Josefa, syna Václava Batisty a Mariany. SOA v Třeboni, *SMJK*, ŘkfÚ Písek, inv. č. 4170, kniha č. 13, N (1816–1828), pag. 64.

[117] SOA v Třeboni, *SMJK*, ŘkfÚ Myšenec, inv. č. 3555, kniha č. 5, O (1784–1830), (1849–1860), s. 12 / fol. 402v.

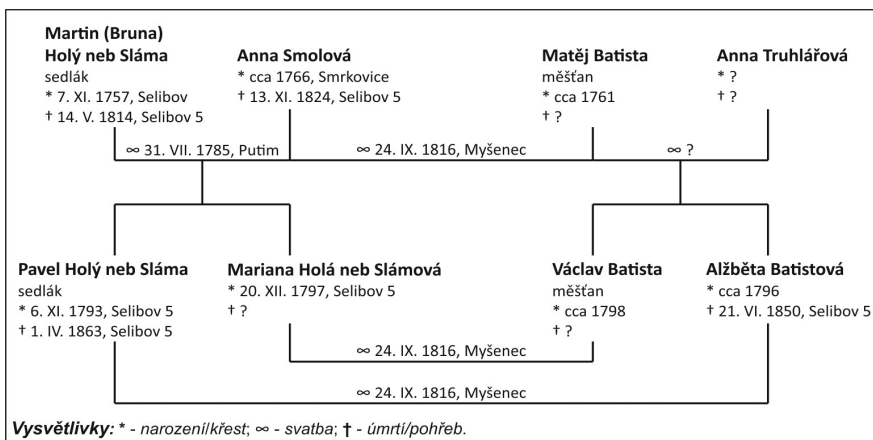
[118] Tamtéž, inv. č. 1037, sign. IIA 5AU No 1/13, kniha č. 956, SP (1816–1817), s. 78.

[119] SOA v Třeboni, *VS Protivín*, inv. č. 193, sign. OS Písek 60, kniha č. 112, fol. 52r.

vzdal práva na usedlost výměnou za doživotní užívání části polností patřících ke gruntu. V souvislosti s dvojitým sňatkem se Pavel i jeho sestra Mariana navzájem vzdali dědických podílů po otci.^[120]

GENEALOGICKÉ SCHÉMA Č. 3. TROJITÝ SŇATEK MEZI RODY BATISTA A HOLÝ NEB SLÁMA (1816)

GENEALOGICAL SCHEME 3. THREE MARRIAGES BETWEEN BATISTA AND HOLÝ ALIAS SLÁMA FAMILIES (1816)

Zdroj: Vlastní genealogická databáze autora (prameny srov. poznámky 19–36).

Source: Author's own genealogical database (sources compare notes 19–36).

Sociální mobilita po uzavření rovného sňatku

Sňatek s partnerem pocházejícím ze shodné společenské vrstvy ještě nezaručoval zachování sociálního statusu. Ač je sociální mobilita jako taková frekventovaným badatelským tématem,^[121] stále chybějí souhrnně pojaté výzkumy tohoto jevu ve venkovském prostředí.^[122] Zůstává totiž otázkou, zdali rovný sňatek znamenal,

[120] SOA v Třeboni, VS *Protivín*, inv. č. 193, sign. OS Písek 60, kniha č. 112, fol. 52r.

[121] Výběrové: Josef KADERÁBEK, *Sociální mobilita měšťanů v raném novověku. Případ Slaného v letech 1610–1635*, *Historická demografie* 38, 2014, s. 1–32; Lumír DOKOUPIL, *Teritoriální a sociální mobilita populace ostravské průmyslové oblasti v období její geneze a počátečního rozvoje*, *Československý časopis historický* 71, 1973, s. 355–368; Andrea POKLUDOVÁ, *Mezigenerační sociální mobilita vzdělaných občanů na přelomu 19. a 20. století v Opavě na základě církevních matrik sňatků*, *Historická demografie* 26, 2002, s. 101–120; Jana MACHAČOVÁ – Jiří MATĚJČEK, *Sociální stratifikace a mobilita v Českých zemích v 19. století. Úvodní poznámky, základní poznatky*, *Studie k sociálním dějinám = Studien zur Sozialgeschichte* 2 (9), 1998, s. 9–138.

[122] A. VELKOVÁ, *Krutá vrchnost*; A. VELKOVÁ, *Výzkum*; M. HOLUBOVÁ, *Geografická a sociální mobilita*.

či neznamenal zachování pozice v hierarchii venkovské společnosti. Skutečnost, že oba snoubenci pocházeli ze stejné skupiny venkovského obyvatelstva, ještě nezajišťovala příslušnost k této vrstvě po uzavření sňatku. Důvodem bylo pevné spojení mezi společenským postavením a vlastnictvím. Právě u sourozenců nových vlastníků selských usedlostí na venkově se stává tato otázka velmi důležitou především proto, že svou rodnou usedlost opustit dříve či později museli.

Rozdílné šance obou pohlaví pozorovatelné u sociální homogenity sňatků bratrů a sester nových vlastníků usedlostí byly vysledovány i u možností zachování sociální příslušnosti po uzavření společensky rovného sňatku. Z 36 bratrů nových hospodářů vstoupilo do manželství s dcerou sedláka či vdovou po něm 12 mužů. Z nich se pouze šest stalo sedláky. Polovina z nich však usedlost držela pouze do dospělosti právoplatných dědiců – potomků předcházejícího hospodáře. Jako pro bratry dědiců otcovských usedlostí však pro ně bylo zachování sociálního statusu důležitým úspěchem. Po uzavření rovného sňatku se však také mohli stát chalupníky (2 případy), domkáři (2 případy) či dokonce podruhy (1 případ).

Po nástupu právoplatného dědice odešli s manželkami na výměnek, který jim následně zajišťoval živobytí. To tedy znamená, že zachování příslušnosti k selské vrstvě představovalo pro bratry dědiců selských usedlostí velmi obtížný úkol. Z 36 mužských sourozenců nových hospodářů, u kterých se podařilo doložit matriční zápis o uzavření sňatku, si sociální status zachovalo pouze šest (16,7 %). Opuštění rodné usedlosti znamenalo pro mužské sourozence dědiců selských gruntů ve velké většině případů společenský sestup. I když se jim podařilo vybudovat dostatečné zázemí pro uzavření sňatku a založení rodiny, většina z nich zaznamenala sociální propad. Trvalý zisk selského hospodářství, a to i pro své potomky, představoval ojedinělý úspěch.^[123] Pouze jednomu z bratrů nového vlastníka otcovy usedlosti se podařilo uzavřít sňatek s dívkou s vyšším společenským statusem a vykonáváním řemesla své společenské postavení zlepšit.^[124]

Sestry dědiců a dědiček selských gruntů byly výrazně úspěšnější než jejich bratři. Společensky rovný sňatek jich uzavřelo 46,6 % (tabulka č. 12), čtyřem pětina z nich posloužil k zachování sociálního postavení. Jedna z nich uzavřela sňatek s výměnkářem na selské usedlosti. Nejvhodnějším partnerem pro sestru dědice otcova gruntu byl vlastník selské usedlosti nebo její dědic. Vlivem vysokého počtu

[123] Z 19 mužů narozených do selských rodin na Štáhlavsku si příslušnost k selskému stavu zachovalo pouze sedm (36,8 %). Autorka však do počtů zahrнула i dědice usedlostí a navíc blíže nezkoumala provázanost rovného sňatku a následného společenského postavení sourozenců dědiců usedlostí. A. VELKOVÁ, *Výzkum*, s. 208; shodné výsledky A. VELKOVÁ, *Krutá vrchnost*, s. 419.

[124] Jednalo se o již dříve zmíněného Václava Vocta neb Dolejšího (*1800), syna hospodáře a šenkýře z Kestřan, který se vyučil řeznickému řemeslu a oženil se s dcerou měšťana ve Strakonících. Tamtéž se posléze stal řeznickým mistrem a měšťanem. SOA v Třeboni, *SMJK*, ŘkfÚ Kestřany, inv. č. 2665, kniha č. 5, N (1784–1820), s. 19 / s. 315; tamtéž, ŘkfÚ Vodňany, inv. č. 6120, kniha č. 7, O (1784–1849), fol. 59v–60r.

rovných sňatků s dědici gruntů v okolí jejich rodného statku se 37,9 % všech sester dědiců dostalo do pozice selských hospodyně. Pouze jedna z nich se provdala za sedláka na výměnku, dvě se staly chalupnicemi a ve dvou případech jejich manžel společensky sestoupil na domkáře.

U mužských sourozenců nových vlastníků mohou získaná data sice do značné míry znejistit nízké počty, přesto však lze soudit, že byly jejich sestry i bez dědických nároků výrazně úspěšnější. Za touto skutečností stálo zejména upřednostňování mužských dědiců usedlostí, které mělo přímý dopad na odlišné možnosti obou pohlaví. Více mužů – dědiců selských usedlostí totiž znamenalo více možností pro ženy získat skrze sňatek pozici hospodyně na cizím gruntě. Naopak malý počet dědiček usedlostí v tomto směru znevýhodňoval bratry nových hospodářů. Zvyšovala se tím však atraktivnost selských vdov, a to i těch, s nimiž se nový manžel stal hospodářem pouze do dospělosti právoplatných dědiců.

Toto omezení, dané zejména stavem sňatkového trhu, způsobilo, že pro naprostou většinu mužských sourozenců znamenalo převzetí otcovy usedlosti bratrem nebo sestrou jistotu společenského sestupu. Sestry nových hospodářů měly na zachování sociální příslušnosti výrazně vyšší šanci. O tom svědčí vyšší počty rovných sňatků. Ze 136 sester dědiců selských usedlostí na Protivínsku našlo společensky stejně postaveného manžela 48 (35,3 %). Z nich se navíc 39 provdalo přímo za sedláky či výměnkáře (28,7 %).

U mužských sourozenců byla situace odlišná. V jejich neprospěch paradoxně hrálo upřednostňování mužských potomků jako dědiců. Následně měli jen velmi málo příležitostí k uzavření rovného sňatku či zisku cizí usedlosti. Z 91 bratrů nových hospodářů se navíc podařilo vstup do manželství doložit v matričních knihách pouze u větší třetiny (39,6 %). Svou roli nepochybně hrála skutečnost, že pokud muži uzavřeli sňatek v sousední farnosti, mohli uniknout zaevidování při tvorbě databáze. Rovný manželský svazek se tak podařilo prokázat pouze u malé části z nich (13,2 %). Pouhým šesti mužům se pomocí sňatku povedlo získat alespoň na určitý čas usedlost (6,6 %). Svatby se členy měšťanských rodin byly vzácné, nabývaly však pro muže i ženy původem ze selských rodů vzácnou možnost sociálního vzestupu. Ten pro ně byl jinak jako pro členy selské vrstvy téměř nedosažitelný.

Uzavření rovného sňatku v žádném případě automaticky neznamenalo, že se dotyčný či dotyčná stanou sedlákem či selkou. Právě v tomto směru měly sestry dědiců selských usedlostí významně lepší šance na udržení příslušnosti k selské vrstvě než jejich bratři. Téměř ve čtyřech pětinach případů (79,3 %) se díky rovnému sňatku dostaly na pozici hospodyně na selském gruntě. Jejich bratři byli výrazně méně úspěšní, neboť sedláci se z nich po rovném sňatku stali pouze v 50,0 % případů. Nutno však podotknout, že u poloviny z nich to bylo jen do dospělosti právoplatného dědice. Navíc sestry, které nezískaly otcovu usedlost, uzavřely rovný sňatek ve 48 případech; naproti tomu jejich bratři pouze ve dvanácti. Vzhledem k uvedeným poznatkům je možné tvrdit, že sestry nových vlastníků selských usedlostí měly lepší možnosti uplatnění než jejich stejně postavení bratři.

Závěr

Prevod otcovy usedlosti rozděloval sourozence na dvě nestejně velké skupiny. Na jedné straně stáli zajištění dědicové a dědičky selských gruntů a na druhé ostatní sourozenci. Majetkový transfer je stavěl do situace, kdy sice patřili k selské rodině, ale již ne přímo do rodiny hospodáře. A právě sňatek je začleňoval do nového prostředí.

Nejběžnějším měsícem pro uspořádání svatby u sourozenců ze selských rodin v souladu s výzkumy pro jiné oblasti Čech byl únor a listopad. V průběhu těchto měsíců byly uzavřeny více než dvě pětiny všech sňatků. Naopak v souladu s církevními nařízeními se žádná svatba neuskutečnila v prosinci. V absenci srpnových svateb lze spatřovat vliv agrárního charakteru oblasti, a spojit ji tak s vykonáváním polních prací. Ani v případě preferovaných dnů v týdnu nevybočuje analyzovaný vzorek z obecných poznatků. Nejběžněji se svatba konala v neděli a jen o něco méně často v úterý. Tento stav však neplatil po celé sledované období. Zatímco do prvního desetiletí 19. století převažovaly nedělní svatby, později došlo k obratu a zcela jednoznačně bylo preferováno úterý.

Dědicové a dědičky selských gruntů vstupovali do manželství v nižším věku než jejich sourozenci. V případě sester dědiců a dědiček se neprojevil tak zásadní rozdíl. Stále jich více jak čtyři pětiny byly oddány před dosažením třiceti let. Avšak bratři nových hospodářů uzavírali sňatky téměř v polovině případů až po třicátém roce života. S ohledem na nutnost vybudování vlastního zázemí před založením rodiny tak vstupovali mužští sourozenci nových sedláků do manželství v pozdějším věku než dědicové. Ti se ve dvou třetinách případů oženili ve věku podobném spíše tomu, v jakém se vdávaly jejich sestry.

Důležitou roli při výběru partnera hrál i věkový rozdíl mezi snoubenci. U protogamních sňatků synů a dcer ze selských rodin byl v necelých třech čtvrtinách starším partnerem muž. Častěji mladší nevěsty volili zejména dědicové usedlostí, kteří tak činili ve čtyřech pětinách případů. Pokud byla starší ze snoubenců žena, byl věkový rozdíl menší, než byl-li starším partnerem muž. Na Protivínsku byl nejběžnější věkový rozdíl při protogamních sňatcích 5–9 let, zatímco výzkumy pro jiné oblasti Čech dokládají jako nejobvyklejší rozdíl 1–4 roky. Tyto výzkumy však byly orientovány většinou na celou populaci a nikoliv pouze na jednu společenskou vrstvu. Vyšší věkové rozdíly byly doloženy u palingamních sňatků. I při nich byl ve většině případů starším partnerem muž.

Sňatkové migrace se nejběžněji uskutečňovaly na vzdálenost do pěti kilometrů. Vzdálenost mezi bydlištěm snoubenců však ovlivňovala řada okolností, jakými byla například velikost farního obvodu, patrimonální příslušnost či poloha lokality v rámci panství. V téměř třetině sňatků pocházel partner či partnerka potomků selských rodin z téže lokality. Původ budoucího partnera v lokalitě vzdálenější než pět kilometrů nebyl sice neobvyklý, avšak takových případů bylo již znatelně méně. Sňatkové migrace na vzdálenost větší než 15 kilometrů byly ojedinělé. Důležitou

roli zde hrála také vrchnostenská příslušnost snoubenců. Muži a ženy ze selských rodin pravidelně volili partnera ze stejného panství a méně často pak ze sousedního panství stejné vrchnosti. Sňatky s cizopanskými poddanými byly málo obvyklé, byť významnou roli zde hrála poloha lokalit na okraji panství Protivín.

Velmi důležitou byla volba společensky rovného partnera. Toho muži a ženy při prvních sňatcích volili téměř v polovině případů. V souladu s očekáváními vstupovali do manželství s partnerkami a partnery z jiných selských rodů dědicové a dědičky usedlostí. Téměř dvě třetiny dědiců se poprvé oženily se sobě společensky rovnou partnerkou. Snoubenci dědiček pak byli vždy selského původu. Pro sourozence dědiců byl však nejčastější nerovný sňatek, který v zásadě vždy znamenal pro bratra či sestru dědice usedlosti společenský sestup. Jednotlivé případy sociální mobility vzestupným směrem uskutečněné prostřednictvím sňatku byly raritní.

Autor se zaměřil také na spojitost mezi vstupem do sociálně rovného manželství a výsledným společenským postavením manželů. Podařilo se poukázat na to, že pouhé analyzování sociální rovnosti snoubenců badateli neumožňuje plné uchopení problematiky proměny společenského pohybu prostřednictvím sňatku. Nalezení stejně postaveného snoubence, respektive pocházejícího ze stejné společenské vrstvy, sice zvyšovalo šance na zamezení sociálnímu poklesu, ale nevyklučovalo jej. Lepší vyhlídky však přece jen měly sestry nových hospodářů, neboť upřednostňování mužů v nástupnictví na gruntech zvyšovalo poptávku po adekvátně postavených nevěstách.

Ukázalo se rovněž, jak nesmírně účinným nástrojem sociální strategie byly vícenásobné sňatky. V jejich případě není možné uvažovat o nahodilosti, jelikož byly důsledně provázány s finančními transakcemi mezi usedlostmi. Tyto dvojitě a trojitě sňatky uzavřené mezi dvěma rodinami byly oboustranně výhodné. Ulevovaly finančnímu zatížení selských usedlostí, zejména v období následujícím po státním bankrotu rakouského císařství v roce 1811. Analýza těchto sňatků není, s ohledem na náročnost excerptce, v české historiografii obvyklá. Jejich studiu zůstávají české výzkumy sňatečnosti hodně dlužny.

PŘÍSPĚVEK K SOCIÁLNÍ A GEOGRAFICKÉ SKLADBĚ STUDENTŮ FILOZOFICKÉHO ÚSTAVU V PLZNI V LETECH 1804–1849^[1]

Dagmar Kotorová

A Contribution to the Social and Geographical Structure of the Students
of the Philosophical Institute in Pilsen in 1804–1849

Abstract: The Philosophical Institute in Pilsen existed between the years 1804–1849. As an institution of higher education, it played an important role in the cultural and intellectual history not only of Pilsen but also of the whole region. Almost 3,000 students attended it during the first half of the 19th century. Their origins varied considerably. The students came from various backgrounds – cities, towns, and villages. Even so, some similarities can be found among the Institute’s students. This article aims to contribute to the study of the history of the Philosophical Institute and its role in Bohemia through an analysis of the origin and social structure of the students in Pilsen.

Key words: Philosophical Institute, education, Pilsen, social history

Contact: Mgr. Dagmar Kotorová, Katedra historických věd, Fakulta filozofická Západočeské univerzity v Plzni, Sedláčkova 38, Plzeň, 306 14; dkotorov@khv.zcu.cz

Historická demografie, 2021, 45:1, 67–84

Úvod

Zabývat se dějinami plzeňského filozofického ústavu znamená zkoumat dosud neprobádanou kapitolu předbřeznové éry této západočeské metropole. K problematice existence filozofických studií v Plzni nebyla prozatím publikována žádná ucelená monografie či studie, jako je tomu například v otázce filozofického lycea v Českých Budějovicích.^[2] Dílčí zmínky o plzeňské filozofii lze nalézt ve studiích regionální povahy, jež se dotýkají témat působení řeholních řádů v rámci západočeského školství, popřípadě v dílech, jež se obecně věnují vývoji školství v Plzni a významným osobnostem s ním spjatými.^[3] Tato studie si proto klade za

[1] Příspěvek vychází z autorčiny diplomové práce: Dagmar KOTOROVÁ, *Filozofický ústav v Plzni 1804–1849*. Diplomová práce, Katedra historických věd, Fakulta filozofická Západočeské univerzity v Plzni, Plzeň 2020.

[2] K otázce českobudějovického lycea především Miroslav NOVOTNÝ, *Dějiny vyššího školství a vzdělanosti na jihu Čech*, České Budějovice 2006; Miroslav NOVOTNÝ, *Socioprofesionální stratifikace studentů českobudějovických vyšších a středních škol v první polovině 19. století*, *Historická demografie* 31, 2007, s. 117–146; Martina BLIŽŇÁKOVÁ, *Filozofické lyceum v Českých Budějovicích 1803–1848*. Diplomová práce, Historický ústav, Pedagogická fakulta Jihočeské univerzity, České Budějovice 2000.

[3] K dějinám vyššího školství v Plzni v období 19. století například Milada SUCHÁ, *Plzeňské Klementinum. Historie jedné budovy*, *Minulostí Plzně a Plzeňska* 3, 1960, s. 149–174; Josef

cíl doplnit současný stav poznání v oblasti dějin filozofických ústavů o případovou analýzu vzdělávací instituce, která stála doposud poněkud stranou zájmu badatelů, přestože sehrála podstatnou roli v rozvoji společnosti předbrežnové Plzně.

Studium této problematiky je umožněno díky dochovaným pramenům hromadné povahy z provenience samotného ústavu.^[4] Tyto zdroje poskytují pro sledované období relevantní množství ucelených informací, na jejichž základě je možné podrobně analyzovat strukturu studentstva ústavu, a to pomocí uplatnění sociostatistické a prosopografické metody. Při uplatnění metody prosopografie a jejího následného statistického zpracování je zapotřebí v počátcích výzkumu dbát na konkretizování výzkumných otázek a definovat soubor zkoumaných osob, čemuž je následně podřízena práce s příslušným pramenem. V souvislosti s rozsahem pramenitého materiálu je možné, či v některých případech dokonce nutné zpracovávat data na základě náhodného výběru či sondy. V případě této studie byl však rozsah analyzovaného materiálu dochován pro relativně krátké období, tudíž byl zpracován v celém svém rozsahu. Výzkumné otázky byly směřovány k analýze sociálního a teritoriálního původu studentstva ústavu.^[5]

HANZAL, Z *dějin západočeského školství v době obrozenecké*, in: *Minulostí západočeského kraje 6*, Plzeň 1968, s. 154–177. K otázce působení řeholních řádů v oblasti západočeského školství František HOFFMANN, *Kláster Teplá, Plzeň, Mariánské Lázně*, in: *Minulostí západočeského kraje 36*, Plzeň 2001, s. 81–108; Milan HLINOMAZ, *Příspěvek tepelského kláštera k rozvoji školství v západních Čechách*, in: *Minulostí západočeského kraje 44*, Plzeň 2009, s. 73–86; Franz Xavier GRASSL, *Geschichte und Beschreibung des Stiftes Tepl*, Pilsen 1910. O významných pedagogích z řádu tepelských premonstrátů, kteří se podíleli na výuce v plzeňských školách Václav SPĚVÁČEK, *Plzeňský vlastenec*, Plzeň 1958; Emil FELIX, *Literární Plzeň v obryse. Od národního obrození k státní samostatnosti*, Plzeň 1933; Antonín RYBIČKA, *Přední křisitelé národa českého*, Praha 1884, s. 289–314. Z hlediska metody jsou důležitá i práce Andrea POKLUDOVÁ, *Formování inteligence na Moravě a ve Slezsku 1857–1910*, Opava 2008.

[4] V Archivu města Plzně (dále AMP) jsou ve fondu Filozofický ústav 1805–1849 (dále FÚ) uloženy a pro tuto studii byly využity následující dokumenty: AMP, FÚ, Imatrikulační kniha 1809–1839, inv. č. 1, sign. 13 b 125; tamtéž, Imatrikulační kniha 1840–1849, inv. č. 2, sign. 13 b 126; tamtéž, Hlavní katalog 1805–1834, inv. č. 3, sign. 13 b 127; tamtéž, Hlavní katalog 1835–1849, inv. č. 4, sign. 13 b 128; tamtéž, *Geschichte der philosophischen Lehranstalt in Pilsen*, inv. č. 7, sign. 13 b 131.

[5] M. NOVOTNÝ, *Socioprofesionální a teritoriální stratifikace*, zvl. s. 117–118. Dále o metodách a pramenech dějin vzdělanosti například Jiří STOČES, *Hlavní směry současné historiografie středověkých univerzit. Přehled středoevropské historické produkce po roce 1989 s důrazem na předhusitské pražské univerzity*, *Český časopis historický* 102, 2004, zvl. s. 348–371; Milan MYŠKA – Aleš ZÁŘICKÝ, *Prameny k hospodářským a sociálním dějinám novověku 2*, Ostrava 2002, zvl. s. 252–289; Jana BOROVIČKOVÁ – Jiří STOČES, *Nové metody – Prosopografie*, in: Hana Barvínová – David Pazdera (eds.), *K dějinám vědy a vědeckých institucí. Práce z Archivu Akademie věd, řada A*, sv. 7, Praha 2002, s. 47–61. Ze zahraniční produkce představuje v prosopografickém výzkumu průkopnickou práci habilitace Reiner Christoph SCHWINGES, *Deutsche Universitätsbesucher im 14. und 15. Jahrhundert. Studien zur Sozialgeschichte des alten Reiches*, Stuttgart 1986.

Príspevek hodlá reflektovať stávajúci trend výzkumu dejín vzdelanosti, ktoré jsou v súčasnej dobe progresívne sa vyvíjajúca disciplína na poli českej historiografie. Studium sociálnych štruktúr študentstva je pak již nedílnou súčasťou tohoto tématu.^[6] Pro předbřeznové střední a vysoké školství je bohužel historiografická produkce velmi neuspokojivá, nemluvě o samotných filozofických ústavech a fakultách.^[7] Jediný příspěvek analyzující studentstvo vzdělávací instituce tohoto typu v první polovině 19. století byl zpracován pro českobudějovickou filozofii.^[8] Je proto zapotřebí zohlednit též práce, které sledují středoškolské a vysokoškolské studentstvo ve druhé polovině 19. století. Z domácích prací připravila odborný rozbor v kontextu celkového vývoje jindřichohradeckého gymnázia na přelomu 19. a 20. století Kateřina Řezníčková.^[9] Z dalších prací dílčího rázu lze upozornit například na studie Jana Havránka, Josefa Kolejky, Marie Mackové, Kateřiny Mertové či Věry Steinbachové.^[10]

Při zkoumání plzeňské filozofie je možné se zaměřit především na sociální skladbu, sledování studijní úspěšnosti, určení místa předchozího studia a bydliště studentů a v neposlední řadě na vymezení spádové oblasti samotného ústavu. Dále lze díky dochovanému rukopisu dějin ústavu, který však nemapuje celé období existence lycea, částečně rekonstruovat okolnosti jeho fungování a každodenní chod. Absence pramenných zpráv z oblasti působení samotného města, tedy záznamů ze zasedání městské rady pro období let 1783–1849 a registratury magistrátu, však znemožňuje podání uceleného obrazu a zodpovězení některých otázek o vzájemných vazbách mezi ústavem a městem.

[6] Martin VAŠÍČEK, *Sociální původ studentů českých gymnázií na Moravě 1870–1938*, Časopis Maticе moravské 134, 2015, s. 109–138. Dále ke studiu štruktúr študentů např. Věra STEINBACHOVÁ, *Sociální původ študentů gymnázia v Domažlicích a ve Střibře v letech 1918–1938*, in: Jana Machačová – Jiří Matějček (eds.), *Studie k sociálním dějinám 7*, Opava 2001, s. 132–157; Jan HAVRÁNEK, *Role gymnázií při vytváření kulturní elity českého národa ve 2. polovině 19. století*, in: Ivo Navrátil (ed.), *Minulost, současnost a budoucnost gymnazijního vzdělávání*, Semily 2000, s. 61–71.

[7] K předbřeznovým dějinám filozofické fakulty Univerzity Karlovy Josef PETRÁŇ, *Nástin dějin filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze. Do roku 1948*, Praha 1983; dále například Jan HAVRÁNEK, *Dějiny Univerzity Karlovy III., 1802–1918*, Praha 1997, zvl. s. 19–86.

[8] Srov. pozn. 2.

[9] Kateřina ŘEZNIČKOVÁ, *Štúdáci a kantoři za starého Rakouska. České střední školy v letech 1867–1918*, Praha 2007.

[10] Srov. pozn. 6; dále Josef KOLEJKA, *Vznik osmiletých gymnázií na Moravě a ve Slezsku 1849–1867*, Časopis Maticе moravské 117, 1998, s. 39–56; Marie MACKOVÁ, *Studentstvo gymnázia v Lanškrouně a ve Vysokém Mýtě v letech 1918–1938*, in: Jana Machačová – Jiří Matějček (eds.), *Studie k sociálním dějinám 9*, Opava 2002, s. 23–47; Kateřina MERTO VÁ, *Studenti středních škol okresu Chomutov 1918–1939*, in: Jana Machačová – Jiří Matějček (eds.), *Studie k sociálním dějinám 9*, 2002, s. 49–135.

Dvouleté filozofické ústavy byly na území habsburské monarchie zřizovány od počátku roku 1802, v rámci českých zemí konkrétně mezi lety 1803–1807, a to i zcela stranou tradičních univerzitních sídel.^[11] Jejich vznik byl motivován především nedostatkem inteligence, jejíž řady značně prořídly v důsledku zásahu josefínských reforem v oblasti školství a církve. Existence těchto ústavů byla spjata s činností řeholních řádů, zejména piaristů, premonstrátů či cisterciáků a měla primárně zajistit výchovu nové generace kněží, čímž bylo v důsledku posilováno i učitelstvo. Absolutorium dvouletých filozofických lyceí, jež v systému předbřeznového školství zaujímal mezistupeň mezi gymnáziem a univerzitou, opravňovalo studenty ke vstupu do bohosloveckého semináře, popřípadě po doplnění třetího roku filozofických studií na univerzitě umožňovalo vykonávání učitelského povolání či další studium na odborných fakultách univerzity. Poskytováním vyššího vzdělání, jež bylo dostačující pro uplatnění absolventů coby úředníků, byl podporován rozvoj vrstvy státních zaměstnanců a profesionalizace vrchnostenského úřednictva. Zároveň situování lyceí v regionech znamenalo dostupnost vyššího vzdělání i pro chlapce z méně zámožných rodin. Správa filozofických ústavů byla v gesci představených kláštera či biskupů diecéze, v jejíž oblasti působení se daný ústav nacházel. Ti pak podléhali přímo studijní dvorské komisi ve Vídni. Éra existence filozofických ústavů byla ukončena jejich sloučením s gymnáziem v průběhu školního roku 1849/1850. Stalo se tak na základě tzv. Exner-Bonitzovy reformy, jež dala nově vzniknout dvěma typům středních škol, a sice osmiletým gymnáziím a šestiletým reálným školám. Někdejší filozofická lycea byla přeměněna v sedmý a osmý ročník gymnázií, která byla dále rozdělena na nižší a vyšší stupeň; jejich studium bylo zakončeno maturitní zkouškou, jež se stala podmínkou pro vstup na univerzitu.^[12]

Počátek 19. století znamenal pro západočeskou Plzeň návrat období prosperity, čímž se přiblížila své někdejší úrovni z doby před třicetiletou válkou. Město loajálně

[11] Nově tak bylo možné studovat filozofii mimo jiné v Plzni, Českých Budějovicích, Litomyšli či Mostě, Mikulově a Brně. Piaristický ústav v Mostě však v důsledku požáru zanikl již v roce 1821. Přehled ústavů habsburské monarchie uveden v *Hof- und Staats- Schematismus des Österreichischen Kaiserthumes*, Theil II, Wien 1817, s. 141–199; Wilhelm UNGER, *Systematische Darstellung der Gesetze über die höheren Studien in der gesammten deutsch-italienischen Provinzen der österreichischen Monarchie*, Wien 1840, s. 536–537; Gerald GRIMM, *Elitäre Bildungsinstitution oder „Bürgerschule“? Das österreichische Gymnasium zwischen Tradition und Innovation (1773–1819)*, Frankfurt am Main 1995, s. 537; Helmut ENGELBRECHT, *Geschichte des österreichischen Bildungswesens. Erziehung und Unterricht auf dem Boden Österreichs III. Von der frühen Aufklärung bis zum Vormärz*, Wien 1984, s. 273–275. Podrobněji o litomyšlské filozofii Josef ŠTĚPÁNEK, *Dějiny c. k. vyššího gymnázia v Litomyšli*, Litomyšl 1894, s. 86–98.

[12] Podrobněji o obecném obsahu osnov, fungování ústavů a školské reformě, jež spojila filozofická studia s gymnáziem srov. H. ENGELBRECHT, *Geschichte des österreichischen Bildungswesens*, s. 277–279; Petr SUCHÁČEK, *Spor o víceletá gymnázia: Historický kontext a empirická data*, *Studia paedagogica* 19, 2014, s. 139–154.

přijímalo veškerá vládní ustanovení, v otázkách mimoregionálního dění zachovávalo poněkud letargický postoj a podléhalo postupné germanizaci.^[13] Stejně tak se německý ráz projevoval v oblasti plzeňského školství. V samotném centru města od roku 1776 zajišťovala vzdělání měšťanských dětí německá hlavní škola spolu s gymnáziem, jež se těšily značné podpoře měšťanů i městské rady. Malé triviální školy s českým vyučovacím jazykem byly odsunuty na plzeňská předměstí. Počátek proměny těchto poměrů je patrný až od dvacátých let 19. století, kdy plzeňská společnost začala přijímat myšlenky národního obrození a spolu s návratem českého jazyka si otevřela cestu pro nový rozvoj. Příčiny vzniku tohoto procesu je možné úzce provázat právě s existencí filozofického ústavu.

Filozofický ústav v Plzni

Návrh založení filozofických studií v západních Čechách vzešel z pražské konzistoře, která jej vypracovala na základě dvorského dekretu z 8. května 1802. Podnětem k tomu byla žádost opata premonstrátského kláštera v Teplé Chrysostoma Pfrognera.^[14] Právě tepelští premonstráti převzali roku 1783 místa pedagogů na plzeňských školách, jež se uprázdnila po odchodu některých členů řádu dominikánů, jejichž konvent v Plzni zanikl v důsledku josefínských reforem.^[15] Po soustavných jednáních zahájených v srpnu 1802, při nichž bylo diskutováno o možnosti umístění filozofického ústavu v tepelském klášteře či v Plzni, bylo krajským hejtmanem rozhodnuto ve prospěch západočeské metropole. Výsledek jednání byl potvrzen dvorským dekretem 7. ledna 1804, přičemž slavnostní otevření samotného ústavu následovalo v listopadu téhož roku.^[16] Již od počátku jeho existence hráli tepelští premonstráti klíčovou roli v jeho řízení. Pozici vrchního inspektora, v podstatě ředitele filozofických studií, zastával opat tepelského kláštera, z jehož rozhodnutí byli jmenováni profesori ústavu a od roku 1806 také prefekt plzeňského gymnázia.

[13] Blíže k jednotlivým otázkám dějin města Plzně v první polovině 19. století Václav ČEPELÁK, *Dějiny Plzně II. Od roku 1788–1918*, Plzeň 1967, s. 27–77; Karel WASKA, *Dějiny města Plzně 2*, Plzeň 2016; Martin HRUŠKA, *Knihna pamětní královského krajského města Plzně od roku 775 až 1870*, Plzeň 1883, s. 277–526.

[14] AMP, FÚ, Geschichte der philosophischen Lehranstalt in Pilsen, inv. č. 7, sign. 13 b 131; srov. Basil GRASSL, *Geschichte und Beschreibung des Stiftes Tepl*, Pilsen 1910, s. 22–24. Blíže k osobě Pfrognera Kurt A. HUBER, *Abt Chrysostomus Laurentius Pfrogner (1751–1812). Klosterleben und kultur in Stifte Tepl von der Aufklärung zur Restauration*, Archiv für Kirchengeschichte von Böhmen – Mähren – Schlesien 13, 1994, s. 31–94.

[15] Někteří z dominikánských pedagogů, včetně prefekta gymnázia, působili v Plzni další čtyři léta. Teprve od roku 1787 přešla správa gymnázia plně do gesce tepelských premonstrátů. Pavel MAYER, *Dominikáni v Plzni*, Praha 2001, s. 13–14; M. SUCHÁ, *Plzeňské Klementinum*, s. 158.

[16] AMP, FÚ, Geschichte der philosophischen Lehranstalt in Pilsen, inv. č. 7, sign. 13 b 131.

Pfrogner ve své osobě do roku 1806 snoubil obě tyto funkce, poté se úřadu prefekta zřekl.^[17]

První rok fungování lycea zde působili pouze dva profesoři: Lambert Hochberger, jenž vyučoval náboženství, a Ludolf Heidler, který vedl kurz filozofie. Již roku 1805 byl pedagogický sbor posílen o profesora matematiky a fyziky Bruna Handgretingera.^[18] Zejména kvůli nedostačujícímu personálnímu obsazení byly na plzeňské filozofii vyučovány do školního roku 1808/1809 pouze čtyři povinné předměty, a sice náboženství, fyzika, matematika a filozofie, která v sobě zahrnovala psychologii, logiku, metafyziku a morální filozofii. První čtyři léta fungování postrádal ústav výuku dějepisu a řečtiny. Tento nedostatek byl napraven až na apel zemského gubernia ve druhém semestru školního roku 1808/1809, kdy se v klasifikačním katalogu poprvé objevila kolonka pro hodnocení předmětu obecná historie a řečtina. Profesorem obecných dějin byl jmenován Ferdinand Kugler, řečtinu suploval profesor gymnázia Stanislav Zauper.^[19] K dalšímu rozšíření osnov došlo až ve třicátých letech, kdy byly doplněny o pedagogiku, latinskou filologii a přírodní vědy. S plzeňským lyceem je možné spojit též osobnost profesora Aloise Martina Davida, který byl ve své době kapacitou v oboru astronomie, kterou v Plzni také vyučoval.^[20] Dalšími významnými pedagogy, kteří formovali podobu plzeňského ústavu, byli profesor matematiky Josef Vojtěch Sedláček a jeho nástupce Josef František Smetana. Oba zmínění pedagogové se v době svého působení v západních Čechách podstatnou měrou zasadili o tvorbu česky psaných učebnic v oboru matematiky a fyziky a počínaje rokem 1817 o výuku českého jazyka na plzeňských školách. Josef František Smetana vedle snahy o povznesení českého jazyka figuroval ve čtyřicátých letech u zrodu plzeňského vlasteneckého jádra, které bylo posléze v průběhu revoluce 1848 hlavním hybatelem dění v Plzni.^[21]

Pro zhodnocení významu a vlivu filozofického ústavu ve společnosti je důležité vzít v potaz, jaké smýšlení a tendence vycházely od vedení školy, a tedy čím a kým

[17] Tamtéž; srov. B. GRASSL, *Geschichte*, s. 23–24.

[18] AMP, FÜ, *Geschichte der philosophischen Lehranstalt in Pilsen*, inv. č. 7, sign. 13 b 131.

[19] AMP, FÜ, *Geschichte der philosophischen Lehranstalt in Pilsen*, inv. č. 7, sign. 13 b 131. Blíže k významu Zauprovy osobnosti Václav BOK, *Goethův plzeňský přítel J. St. Zauper*, in: *Minulostí západočeského kraje 6, Plzeň 1968*, s. 119–136.

[20] Milan HLINOMAZ – Lucie MILDORFOVÁ, *Alois Martin David (8. 12. 1757–28. 2. 1836). K 250. výročí narození nejvýznamnější vědecké osobnosti Tepelska*, in: *Sborník muzea Karlovarského kraje 16, Cheb 2008*, s. 125–129.

[21] Blíže viz V. SPĚVÁČEK, *Plzeňský vlastenec*; Jindřich BEČVÁŘ, *Osudem pronásledovaný Josef František Smetana a jeho předchůdce Josef Vojtěch Sedláček*, in: Naděžda Morávková – Karel Říha – Josef Jíra (eds.), *Josef František Smetana a jeho doba*, Praha 2019, s. 33–63; Jindřich BEČVÁŘ, *Josef František Smetana vybočující z řady*, in: Naděžda Morávková – Karel Říha – Josef Jíra (eds.), *Josef František Smetana a jeho doba*, Praha 2019, s. 84–97; K rozvoji vlasteneckého života v Plzni Milada SUCHÁ, *Slovanská lípa v Plzni*, in: *Minulostí západočeského kraje 2, Plzeň 1963*, s. 81–89.

byli jeho posluchači nejvíce formováni. V případě plzeňského lycea byla nejvíce uplatňována Pfrognerova osvícenská filozofie, jež se v podstatě stále zakládala na aristotelské filozofii, avšak mířila proti středověké scholastice. Z jeho pohledu měl tepelský klášter přeneseně působit na filozofickém ústavu jako centru vědy, vzdělání, výchovy a zbožnosti. Tento postoj byl v daném období velmi důležitý, neboť z plzeňské filozofie vytvářel vědecky založené pracoviště v době, kdy obdobné ústavy téměř neexistovaly.^[22]

Analýza socioprofesionální skladby a teritoriálního původu studentů

Odborná literatura doposud v podstatě nerefletovala přínos plzeňské filozofie pro utváření nové generace inteligence v západočeském regionu a nejinak je tomu také v otázce významu tohoto ústavu v rovině ukotvení a rozvoje národního obrození v západních Čechách. Účelem následující analýzy, v níž jsou zpracovány a v číselné podobě vyhodnoceny pramenné údaje z provenience samotného ústavu, je především postihnout význam a postavení této vzdělávací instituce.

Pro tento úkol je možné využít dochované záznamy hromadné povahy, jež byly v porovnání se zpracováním dějin ústavu vedeny daleko pečlivěji. Jde o údaje, jež poskytují především imatrikulační knihy, které obsahují data pro roky 1809–1849, tedy téměř pro celou dobu existence ústavu. Kromě informace o věku studenta uvádějí také záznam o místě jeho narození, místě bydliště rodiče (případně opatrovníka), místě předchozího studia a především o profesi otce zapsaného posluchače.^[23] Pro posouzení úspěšnosti studia jednotlivých posluchačů ústavu lze použít dochované hlavní katalogy, jež obsahují klasifikační údaje.^[24] V nich jsou dochovány záznamy pro převážnou část doby trvání ústavu, konkrétně let 1805–1849.

K provedení detailnější analýzy je nutné nejprve stanovit počet studentů, kteří plzeňskou filozofii navštěvovali. Neúplné záznamy imatrikulačních knih uvádějí pro léta 1809–1849 jména celkem 2715 chlapců, kteří byli zapsáni do studia. Ačkoli byl celkový počet studujících zcela jistě vyšší, veškerá další analýza bude vycházet právě z tohoto čísla, neboť podíl nedochovaných záznamů činí pouze 6 %.^[25] Během sledovaných let je možné v dochovaných pramenech pozorovat

[22] F. HOFFMANN, *Klášter Teplá*, s. 92–103.

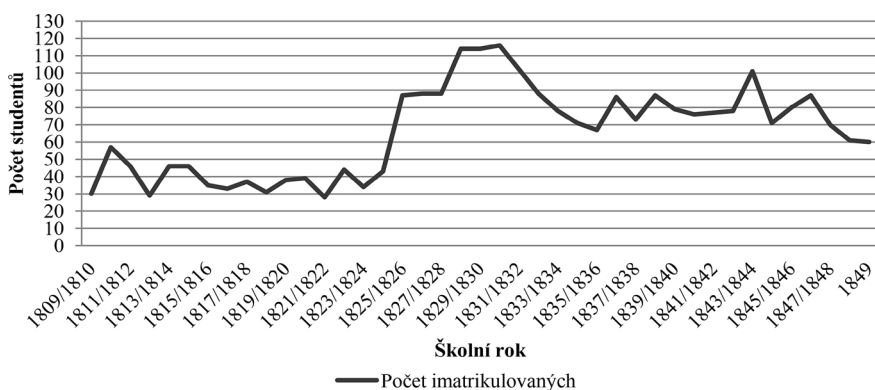
[23] AMP, FÚ, Imatrikulační kniha 1809–1839, inv. č. 1, sign. 13 b 125; AMP, FÚ, Imatrikulační kniha 1840–1849, inv. č. 2, sign. 13 b 126.

[24] AMP, FÚ, Hlavní katalog 1805–1834, inv. č. 3, sign. 13 b 127; AMP, FÚ, Hlavní katalog 1835–1849, inv. č. 4, sign. 13 b 128.

[25] Hrubou představu o celkovém počtu studentů plzeňské filozofie je možné si udělat na základě hlavních katalogů a Kuglerova rukopisu dějin ústavu. Záznamy v hlavních katalozích pro léta 1805–1849 zmiňují celkem 2827 chlapců, kteří byli jakkoli klasifikováni. Kugler pak ve svém rukopisu uvádí, že k prvnímu roku studia bylo zapsáno 43 mládenců. Celkový počet studentů,

období poklesu a opětovného vzestupu počtu studentů. Úbytek počtu studentů lze zaznamenat pro léta 1815–1823, kdy počet studujících nepřekročil 70 žáků ročně. Největší pokles připadá na rok 1817, kdy měl ústav pouze 61 studujících. Nejméně studentů zapsaných do prvního ročníku je zaznamenáno roku 1821, jednalo se pouze o 28 imatrikulovaných.^[26] Počínaje rokem 1824 počet studujících skokově narostl, a to v některých letech až trojnásobně oproti předchozímu období. Pomyslného vrcholu dosáhla plzeňská filozofie roku 1828, kdy zde studovalo 210 chlapců. Poté je možné pozorovat v podstatě stabilní vývoj, kdy měl ústav až do svého zániku průměrně 140 studentů ročně. Tento nárůst nepochybně do určité míry souvisí s nárůstem počtu studentů plzeňského gymnázia v tomto období. A zcela jistě pak s novými reformami filozofických studií, jež byly uváděny v platnost právě po roce 1824. Obdobný nárůst počtu studentů je možné pozorovat také v případě filozofického lycea v Českých Budějovicích, i zde počet studentů skokově vzrostl v roce 1824.^[27]

GRAF Č. 1. POČET IMATRIKULOVANÝCH STUDENTŮ PLZEŇSKÉ FILOZOFIE (1809–1849)
 GRAPH 1. NUMBER OF MATRICULATED STUDENTS FROM THE PILSENER PHILOSOPHICAL INSTITUTE (1809–1849)

Zdroj: Vlastní výpočet autorky na základě AMP, FÚ, Imatrikulační knihy.

Source: The author's own calculation based on Pilsner City Archives, Philosophical Institute, Matriculation Catalogues.

kteří prošli plzeňskou filozofií, se tak pravděpodobně pohyboval kolem 2900 žáků. V případě filozofických ústavů českých zemí však není možné pro konkretizaci celkového počtu studentů využít školskou statistiku, která vycházela v rámci předběžných *Tafeln zur Statistik der Österreichischen Monarchie*, neboť tyto reflektují souhrnné údaje všech lyceí.

[26] AMP, FÚ, Hlavní katalog 1805–1834, inv. č. 3, sign. 13 b 127.

[27] Podrobněji viz M. NOVOTNÝ, *Socioprofesionální a teritoriální stratifikace*, s. 130; K reformám filozofických studií H. ENGELBRECHT, *Geschichte des österreichischen Bildungswesens*, s. 278–279.

Z hlediska původu studentů není překvapivé, že 98 % zapsaných uvedlo jako svou rodnou zem Čechy. Zbývající 2 % studentů (přesněji 63 chlapců) pak tvořili žáci, kteří jako svou zemi původu uvedli Moravu (konkrétně 37 chlapců), Rakousko (10), Uhry (3), Lužici (2), Polsko (2), Slezsko (3), Bavorsko (3), Brabantsko (1), Štýrsko (1) a Španělsko (1). V případech zahraničních studentů se převážně jednalo o syny obchodníků, úředníků, popřípadě lékařů, které do Plzně přivedly jejich pracovní povinnosti či zájmy. Zcela jistě tyto rodiny pobývaly v Čechách již delší dobu, neboť každý z chlapců vystudoval některé z gymnázií v Čechách, ať v Plzni, Praze, Žatci nebo České Lípě. Pouze v případě jednoho studenta z Uher byla jako místo předchozího studia uvedena Vídeň.^[28]

K podstatným aspektům hodnocení významu jakékoli vzdělávací instituce patří rovněž vymezení její spádové oblasti. V případě plzeňského filozofického ústavu jsou údaje o bydlišti studentů v pramenech uvedeny pro 97 % (tj. 2635) studujících.^[29] V letech 1844–1849 se v katalozích objevují značné mezery v zaznamenávání údajů, nejvíce v roce 1849. Tento jev je zcela pochopitelný s přihlédnutím ke skutečnosti, že počínaje tímto školním rokem byla lycea zrušena a vstoupily v platnost nové správní reformy z roku 1848.

Nejprve je možné přistoupit k rozdělení studentů podle větších územně správních jednotek, tedy podle správního rozdělení z let 1751–1850.^[30] Nejvíce studentů přicházelo na plzeňský filozofický ústav ze západních, jihozápadních a severozápadních Čech, výrazně méně pak ze středních a severovýchodních Čech. V největší míře lyceum zásobil pochopitelně historický Plzeňský kraj, za celou dobu existence ústavu tvořili chlapci z Plzeňského kraje 35,8 % studentstva (tj. 973 chlapců). Přímou z hostitelského města pocházelo 273 studentů, tedy 10 % všech imatrikulovaných. Západní Čechy pak byly zastoupeny i Loketským krajem, odkud se na studia do Plzně vydalo 360 mládenců. Přesunutím pozornosti směrem na jihozápad je možné pozorovat, že se značným odstupem za Plzeňským krajem stál kraj Klatovský, z něž přišlo studovat do Plzně 355 chlapců (tj. 13,1 %). Tento odstup byl zřejmě do jisté míry způsoben nižším počtem obyvatel Klatovského kraje oproti Plzeňskému.^[31] Současně se lze domnívat, že pro studenty z Klatovského kraje bylo lákavější studium v Českých Budějovicích, do jejichž diecéze spadali. Atraktivní pro ně bezpochyby byla možnost

[28] AMP, FÚ, Hlavní katalog 1835–1849, inv. č. 4, sign. 13 b 128.

[29] V tomto čísle je zahrnuto 2553 studentů, u nichž bylo uvedeno přesné místo bydliště a dále 82 chlapců, u nichž byl uveden alespoň kraj, z něž pocházeli. Celkem v 80 případech nebyl znám o bydlišti uveden vůbec nebo nemohl být určen kvůli nečitelnosti textu.

[30] Šlo o 16 krajů v Čechách a 5 na Moravě. K podrobnějšímu vymezení krajů např. František PALACKÝ, *Popis království Českého*, Praha 1848.

[31] Johann Gottfried SOMMER, *Das Königreich Böhmen. Statistisch-topographisch dargestellt*, sechster Band, Prag 1838, s. XXI; Johann Gottfried SOMMER, *Das Königreich Böhmen*, siebenter Band, Prag 1839, s. XXIII.

navazujícího studia ve zdejším teologickém semináři.^[32] Pomyslnou hranici, na níž začala plzeňská filozofie konkurovat českobudějovické, tvořil prácheňský kraj, konkrétně města Horažďovice, Strakonice a Písek. Plzeňská filozofie v celém kraji získala 144 studentů. Zatímco v Horažďovicích dosáhla obě lycea zhruba stejného počtu studentů, plzeňské 22 a českobudějovické 24, v případě Strakonice a Písku hovoří čísla jednoznačně ve prospěch Českých Budějovic. Plzeň získala 27 strakonických studentů a 10 píseckých, oproti tomu do Českých Budějovic se vydalo studovat 36 chlapců ze Strakonice a 78 z Písku. Pro budějovické lyceum znamenal jihočeský region přeci jen majoritní spádovou oblast, z níž přišlo studovat 76,9 % (tj. 1560) veškerých posluchačů jihočeského ústavu, ze zbytku Čech se sem vydalo už jen zhruba 469 mládenců.^[33] Oproti tomu z hlavní spádové oblasti plzeňské filozofie přišlo do západočeské metropole studovat 62 % (tj. 1688) lyceistů a z ostatních českých i moravských krajů 858 chlapců. Mimo vymezené kraje stojí Praha, ale v tomto případě byla Plzeň oproti Českým Budějovicím úspěšnější, neboť získala 63 studentů z hlavního města, zatímco Budějovice pouze 27.^[34] Celkové zastoupení studentů z jednotlivých regionů ukazuje tabulka č. 2.

Velmi zajímavým aspektem této analýzy bylo vyhodnocení četnosti původu studentů z hlediska velikosti místa bydliště.^[35] Z dostupných pramenů bylo v rámci Čech pro období 1809–1849 určeno celkem 759 míst, z nichž pocházelo 2490 plzeňských lyceistů.^[36] Získaná data jednoznačně poukazují na vesnický, popřípadě maloměstský původ většiny posluchačů ústavu. Z obcí o velikosti do 500 obyvatel přišlo do Plzně studovat 574 mládenců (tj. 21,1 %), z maloměstského prostředí, tedy z obcí s 1000–3000 obyvateli, pocházelo 678 chlapců (tj. 24,9 %). Ve skupině malých měst byla nejvíce zastoupena Planá u Mariánských Lázní a Rokycany, odkud se na plzeňskou filozofii vypravilo shodně 29 chlapců, s minimálním odstupem následují města Kadaň a Teplá s 28 mládenci. Alespoň 20 studentů pak pocházelo z Dobřan, Přeštic, Chotěšova, Stodu či vzdálenějšího Jáchymova. Mezi velkými městy s více než 5000 obyvateli, odkud pocházelo celkem 515 studentů, pochopitelně dominuje Plzeň (273 chlapců), Klatovy (91) a překvapivě velké zastoupení měl také Jindřichův Hradec, odkud se do

[32] M. NOVOTNÝ, *Socioprofesní a teritoriální stratifikace*, s. 135.

[33] Tamtéž, s. 134–135.

[34] AMP, FÚ, Imatrikulační kniha 1809–1839, inv. č. 1, sign. 13 b 125; AMP, FÚ, Imatrikulační kniha 1840–1849, inv. č. 2, sign. 13 b 126; M. NOVOTNÝ, *Socioprofesní a teritoriální stratifikace*, s. 135.

[35] Na základě pramene je možné rozlišit místo původu a bydliště. Ačkoli se v 98 % jedná o stejnou obec, uvádí pramen zvlášť místo narození studenta a zvlášť je uvedeno místo bydliště rodiče-otce, tedy to, které uvedl jako bydliště při imatrikulaci svého potomka.

[36] Velikost jednotlivých obcí byla určována na základě počtu obyvatel, a to dle F. PALACKÝ, *Popis*.

západočeské metropole vypravilo 51 chlapců. Města s více než 10000 obyvateli byla zastoupena pouze třemi lokacemi, a to Chebem (71), Libercem (12) a Prahou (63). Na základě těchto dat, která svědčí o širokém zájmu uchazečů o vyšší vzdělání právě v Plzni, je možné se domnívat, že západočeská filozofie mohla být i díky svému pedagogickému vedení lákavou volbou pro studium.

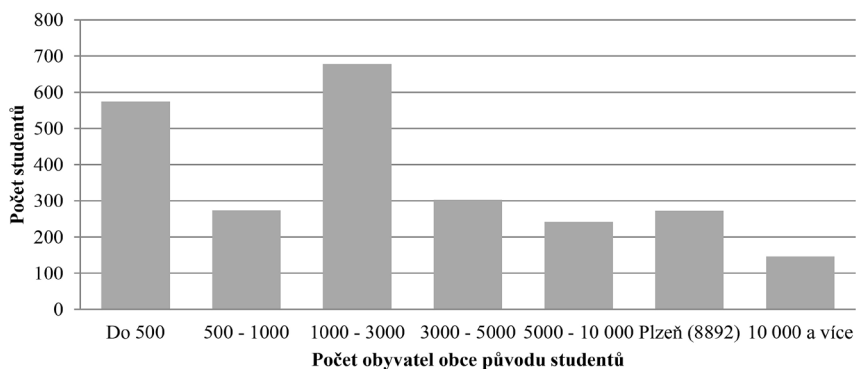
TABULKA Č. 2. STRUKTURA STUDENTŮ PLZEŇSKÉ FILOZOFIE PODLE REGIONÁLNÍHO PŮVODU
TABLE 2. STRUCTURE OF PILSENER PHILOSOPHICAL INSTITUTE STUDENTS ACCORDING TO THEIR REGIONAL ORIGIN

Kraj	Počet studentů	%
Berounský	86	3,2
Boleslavský	78	2,9
Budějovický	17	0,6
Bydžovský	11	0,4
Čáslavský	15	0,55
Hradecký	29	1,1
Chrudimský	15	0,55
Klatovský	355	13,1
Kouřimský	26	0,9
Litoměřický	103	3,8
Loketský	360	13,3
Plzeňský	973	35,8
Praha	63	2,3
Prácheňský	144	5,3
Rakovnický	80	2,9
Táborský	56	2,1
Žatecký	161	5,9
Ostatní	63	2,3
Neurčeno	80	3
Celkem	2715	100

Zdroj: Vlastní výpočet autorky na základě AMP, FÚ, Imatrikulační knihy.

Source: The author's own calculation based on: Pilsner City Archives, Philosophical Institute, Matriculation Catalogue.

GRAF Č. 2. STUDENTI PLZEŇSKÉ FILOZOFIE PODLE VELIKOSTI MÍSTA BYDLIŠTĚ
 GRAPH 2. THE PROVENANCE OF THE STUDENTS OF THE PILSENER
 PHILOSOPHICAL INSTITUTE ACCORDING TO THE POPULATION OF THEIR PLACE
 OF ORIGIN

Zdroj: Vlastní výpočet autorky na základě AMP, FÚ, Imatrikulační knihy.

Source: The author's own calculation based on: Pilsner City Archives, Philosophical Institute, Matriculation Catalogue.

Dochované prameny umožňují udělat si plastickou představu také o předchozím studiu nově příchozích posluchačů. Tyto údaje byly ve studijních katalozích uvedeny pro 39 let fungování ústavu, konkrétně pro období 1810–1849. Ani v těchto letech však nebyly zaznamenány kompletně. Lokalizovat místo předchozího studia není možné u 133 (tj. 4,9 %) studentů. Přesto lze na základě těchto údajů poměrně přesně určit, z jakých ústavů studenti do Plzně přicházeli a v jakém počtu. Není překvapivé, že nejvíce studentů plzeňského filozofického ústavu přicházelo z domovského gymnázia. Tito tvořili 50,4 % lyceistů, konkrétně se jednalo o 1369 studentů. Rodilých Plzeňanů však mezi nimi bylo pouze 273. Výrazné zastoupení na západočeském lyceu měli logicky také studenti gymnázia v Chebu, odkud přišlo do Plzně 312 chlapců. Nezanedbatelný podíl nově příchozích posluchačů tvořili rovněž absolventi pražských gymnázií, konkrétně 10,3 % veškerého studentstva (tj. 280 chlapců). Pražští rodáci byli reprezentováni pouze 63 mládenci. Skupinu gymnázií, jejichž absolventi byli na filozofickém ústavu nejvíce zastoupeni, uzavírá klatovské gymnázium, které přispělo 153 studenty.^[37] Gymnázia ze severozápadních Čech byla zastoupena Chomutovem, Kadaní a Žitcem, odkud se k dalšímu studiu do Plzně přihlásilo dohromady 139 absolventů.^[38] Trojice severočeských

[37] AMP, FÚ, Imatrikulační kniha 1809–1839, inv. č. 1, sign. 13 b 125; AMP, FÚ, Imatrikulační kniha 1840–1849, inv. č. 2, sign. 13 b 126.

[38] Konkrétně 69 žateckých, 66 chomutovských a čtyři studenti z Kadaně.

škol, jejichž žáci pokračovali studiem na plzeňské filozofii, se skládala z gymnázií v Mostu, Litoměřicích a České Lípě, dohromady jejich absolventi tvořili 4,5 % nově imatrikovaných studentů.^[39] Výrazněji zastoupena byla taktéž gymnázia ve Slaném a Boleslavi. Z oblasti jihočeského regionu, tedy ze spádové oblasti konkurenčního českobudějovického ústavu, získala Plzeň 61 posluchačů z gymnázia v Jindřichově Hradci a 34 z Písku. Přímo z českobudějovického gymnázia pokračovalo do Plzně pět absolventů. Z moravských gymnázií byly uvedeny školy v Olomouci či Moravské Třebové. Školy mimo české země byly zastoupeny spíše symbolicky v podobě vídeňského, salzburského a kremžského gymnázia a benediktinského kláštera v Admontu. Celkem lze na základě pramenů s jistotou určit 34 škol, jejichž absolventi pokračovali v dalším studiu na plzeňském ústavu. V případě studentů ze vzdálenějších míst v Čechách a na Moravě vyvstává otázka, proč zvolili pro svá další studia právě Plzeň a zda je možné jejich motivaci zobecnit. Na základě analyzovaných dokumentů je možné vyloučit variantu, že se jednalo převážně o repetenty, kteří neuspěli v původním místě studia, tudíž byli nuceni přejít na jiný ústav. Takovéto případy se zde sice objevují, ale pouze výjimečně.

Ani s přihlédnutím k sociálnímu původu jednotlivých chlapců se nejedná o homogenní skupinu, objevují se zde jak synové úředníků, tak obchodníků či obyčejných řemeslníků a zemědělců. Lze však předpokládat, že právě povolání rodičů bylo pro každého chlapce směrodatným faktorem při výběru školy. Do západočeské metropole je mohly přivést pracovní povinnosti či nové příležitosti rodičů. V případě studentů z chudších sociálních poměrů jistě hrály důležitou roli také příbuzenské vztahy, což však není z dochovaných pramenů možné blíže postihnout. Dále lze také vyslovit domněnku, že se plzeňská filozofie v rámci Čech těšila dobré pověsti a byla vybírána kvůli dobré úrovni vzdělání, kterého zde bylo možné dosáhnout.

Důležitým bodem analýzy byl dále sociální původ studentů plzeňské filozofie. Budeme-li vnímat jako určující kritérium povolání otce, bylo možné stanovit sociální původ lyceistů v 87 % případů, tedy u 2360 studujících.^[40] Celkem je možné na základě pramenů určit více než 113 druhů povolání otců. Nejvíce zastoupenou profesní skupinou byli jednoznačně řemeslníci. Ti tvořili 39 % (tj. 1063) případů, u nichž byla zjištěna profese. Tuto skupinu je možné dále členit na řemesla potravinářská, kožedělná, textilní, obuvnická, oděvní, stavební, kovozpracující či dřevozpracující. Vyjmenovaným podkategoriím vévodila řemesla potravinářská, jimiž se zabývalo 25,3 % (tj. 269) zjištěných otců plzeňských lyceistů. Při podrobnějším rozboru lze napočítat 100 mlynářů, 78 řezníků, 74 pekařů, 16 sládků a jednoho cukráře. Druhou nejvíce zastoupenou kategorií představovala řemesla textilní,

[39] Z mosteckého gymnázia přišlo do Plzně 29 absolventů, z Litoměřického 52 a z České Lípy 42 absolventů.

[40] Ve zbývajících 13 % (tj. 355 studentů) se nepodařilo povolání otce určit kvůli chybějícímu zápisu nebo z důvodu nečitelnosti textu.

celkem 15,9 % (tj. 170) zjištěných řemeslníků. V tomto odvětví lze specifikovat 110 soukeníků, 36 tkalců, 13 barvířů, osm pláteníků a tři stříhače sukna. Textilní výroba byla následována oděvními řemesly, z nichž lze vyzdvihnout 93 krejčích, 16 kloboučníků a sedm rukavičkářů. Kovozpracujícím odvětvím se věnovalo celkem 8,4 % řemeslníků a kožedělným 7,7 %. Do těchto odvětví spadali pochopitelně kováři, podkováři, cvočkaři, zámečníci, kožešníci, koželuhové, jircháři či nožíři a řemenáři. Na lyceu měla zastoupení i řemesla, jež stojí částečně stranou mimo vymezená odvětví, jako například voskaři, košíkáři, knihvazači a knihtiskaři, hodiňáři, skláři a provazníci, přičemž každé z uvedených řemesel bylo reprezentováno minimálně třemi jedinci.

Uvedené rozložení zcela koresponduje s plzeňskou tradicí. Již od 17. století vévodila západočeské metropoli potravinářská řemesla, a to především cech řezníků, následována zvláštním postavením plzeňských soukeníků a obecně textilního odvětví, které zásobovalo především lokální trhy. Řemeslnicko-zemědělský charakter sociální struktury přetrvával v Plzni téměř celou první polovinu 19. století. Kořeny budoucí průmyslové výroby lze spatřit na počátku čtyřicátých let 19. století, kdy se do popředí dostávají kovozpracující řemesla.^[41] Tento obrat do jisté míry potvrzují i dochované studijní katalogy plzeňské filozofie. Zatímco potravinářská řemesla si zachovala stabilitu či prodělala mírný pokles, od konce třicátých let lze pozorovat pozvolný nárůst studentů, jejichž rodič pracoval v jiných odvětvích, nejčastěji v řemeslech zpracovávajících kovy.^[42]

Se značným odstupem za řemeslníky stála profesní skupina tvořená osobami pracujícími v zemědělství. Ta tvořila 16 % zjištěných profesí. Největší podíl této skupiny připadl jednoznačně rolníkům (312). Deset chlapců uvedlo jako povolání svého otce statkář a čtyřicet pět dalších označilo rodiče jako zemědělce. Hojně zastoupeni byli také hospodáři, kterých bylo v katalozích uvedeno dvacet sedm. Dále sem spadá osmnáct zahradníků, devatenáct lesníků a nadlesníků a pět myslivců. Z rodiny domkáře, chalupníka nebo výměnkáře pak pocházelo pět studentů.

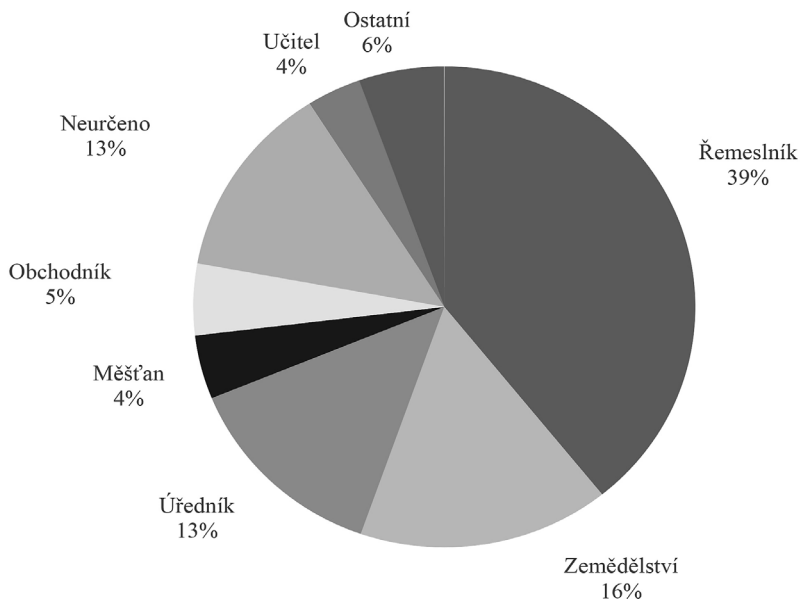
Dále bylo v záznamech uvedeno 365 nejrůznějších úředníků, a to jak státních, tak městských či vrchnostenských. Tvořili třetí nejpočetnější skupinu zjištěných povolání (tj. 13 %). Do této skupiny je zahrnuto přes 150 vrchnostenských správců a kontrolorů, osm kancelistů a písařů, pět obročních písařů, dvanáct výběrčích daní, třináct pošt mistrů a šafářů. Dva studenti uvedli povolání svého otce jako ekonom. Objevují se zde také rychtáři, radní, úředníci magistrátu, osmnáct právníků, sedm purkmistrů, ze zemských úředníků jsou to pak dva guberniální radové a šest krajských komisařů.

[41] Miloslav BĚLOHLÁVEK, *Příspěvek k poznání počátků průmyslové revoluce na Plzeňsku*, *Minulostí západočeského kraje* 2, 1963, s. 67–69.

[42] AMP, FÚ, *Imatrikulační kniha 1809–1839*, inv. č. 1, sign. 13 b 125; AMP, FÚ, *Imatrikulační kniha 1840–1849*, inv. č. 2, sign. 13 b 126.

GRAF Č. 3. SKLADBA POSLUCHAČŮ PLZEŇSKÉ FILOZOFIE PODLE VYBRANÝCH SKUPIN PROFESÍ OTCŮ 1809–1849

GRAPH 3. RATIO OF THE OCCUPATIONAL BACKGROUND OF THE FATHERS OF THE STUDENTS OF THE PILSENER PHILOSOPHICAL INSTITUTE 1809–1849

Zdroj: Vlastní výpočet autorky na základě AMP, FÚ, Imatrikulační knihy.

Source: The author's own calculation based on: Pilsner City Archives, Philosophical Institute, Matriculation Catalogue.

Z rodin obchodníků pocházelo 4,8 % (tj. 131) studentů, hostinská živnost dávala živobytí studentům z jednačtyřiceti rodin. Jeden ze studentů pocházel z rodiny hrobníka. Se statutem měšťana bylo v záznamech uvedeno 116 (tj. 4 %) otců plzeňských lyceistů. Poslední velkou skupinu tvořili lyceisté, jejichž otcové se živili jako učitelé, jichž lze napočítat celkem 94 (tj. 3,5 %), dále lékaři, lékárníci a ranhojiči, kterých je zaznamenáno celkem 26 (tj. 1 %). Šest studentů označilo svého otce termínem továrník a stejný počet posluchačů pocházel z rodin umělců, a to hudebníků, malířů či sochaře.^[43]

Z údajů zjištěných na základě studia imatrikulačních knih lze s jistotou doložit převahu řemeslnického původu studentů plzeňského filozofického ústavu. Nejinak tomu bylo i v případě lycea v Českých Budějovicích, kde jsou shodně

[43] AMP, FÚ, Imatrikulační kniha 1809–1839, inv. č. 1, sign. 13 b 125; AMP, FÚ, Imatrikulační kniha 1840–1849, inv. č. 2, sign. 13 b 126.

nejvíce zastoupeni řemeslníci, na druhém místě lidé pracující v zemědělství a ti jsou následováni úředníky. Pro bližší porovnání je možné uvést i procentuální zastoupení jednotlivých skupin na českobudějovickém ústavu: řemeslníci 47,5 % (tj. 523), zemědělci 16,6 % (tj. 183) a úředníci 12,7 % (tj. 140).^[44]

Je nasnadě se domnívat, že toto složení studentů bylo dáno snazší dosažitelností filozofických ústavů související s nižšími náklady na studium a živobytí. Oproti tradičním univerzitním centrům typu Prahy, Olomouce či Vídně se lycea nacházela ve městech regionálního významu, a tudíž zde mohli studovat i žáci z méně zámožných rodin, které by si nemohly dovolit platit studia ve velkých univerzitních městech. Nesporný přínos lyceí je tak možné spatřovat v poskytnutí možnosti vyššího vzdělání i chlapcům z relativně slabších sociálních poměrů.

Posledním prvkem, který může být na základě pramenů analyzován, je studijní úspěšnost plzeňských lyceistů. K tomu mohou být využity hlavní katalogy, v nichž jsou zaznamenány údaje o klasifikaci každého žáka pro období let 1805–1849, zcela tedy chybí data pro první rok existence ústavu.^[45]

Katalogy obsahují celkem 2827 jmen chlapců, kteří byli za celou dobu fungování ústavu jakkoli klasifikováni. Toto číslo tedy zahrnuje jak studenty, kteří ukončili filozofický ústav v řádné studijní době, tak repetenty a dále studenty, kteří v Plzni absolvovali pouze část studia, tedy buď první, nebo druhý rok. Úplné studium na filozofickém ústavu úspěšně dokončilo 1824 chlapců, tito absolventi tak tvoří 64,5 % všech klasifikovaných. V tomto čísle je zahrnuto i 84 repetentů, kteří dokončili oba roky studia, nikoli ale v řádné studijní době, neboť byli nuceni z prospěchových důvodů opakovat jeden z ročníků. Studenti, kteří plzeňskou filozofii nedokončili, tvoří 32,2 % (tj. 912) všech klasifikovaných. Do této skupiny spadají jednak ti, kteří byli nuceni ukončit studium z prospěchových důvodů, zemřeli během studia (celkem tři případy) nebo odešli do armády a dále pak ti, kteří přešli na jiný ústav z rodinných důvodů, což bylo častým jevem především u chlapců z úřednických rodin. Počátkem třicátých let si lze povšimnout jistého zlomu v poměru studentů, kteří úspěšně absolvovali, a těch, kteří ústav opustili bez dokončení. Zatímco od založení ústavu do konce školního roku 1829/1830 bylo úspěšných absolventů v průměru 34 ročně a průměrně 13 studentů ročně ústav opustilo bez dokončení studia, počínaje školním rokem 1830/1831 začal počet chlapců, kteří ústav opustili, v podstatě kontinuálně narůstat. Od počátku třicátých let až do zrušení lycea v průměru úspěšně absolvovalo 47 studentů ročně a průměrně 35 studentů ročně

[44] M. NOVOTNÝ, *Socioprofesionální a teritoriální stratifikace*, s. 133.

[45] Díky těmto katalogům se také naskýtá možnost konkretizovat, avšak ne s přesností určit, celkový počet studentů plzeňské filozofie. Tyto katalogy nemohou být pro stanovení celkového počtu studentů použity zcela samostatně, je nutné je porovnat s imatrikulačními knihami, neboť ne všichni imatrikulovaní studenti se zkoušek zúčastnili, a naopak jména studentů, kteří přešli na plzeňský ústav z jiného lycea a absolvovali v Plzni až druhý ročník, nebyla v imatrikulačních knihách uvedena.

ústav opustilo.^[46] Důvodem mohla být změna učebních osnov, které byly rozšířeny o výuku přírodních věd, pedagogiku a latinskou filologii, čímž se stalo studium na lyceu náročnějším.

V rámci údajů, které dochované katalogy poskytují, je možné pozorovat také opačný jev, tedy studenty, kteří přešli na plzeňskou filozofii z některého jiného lycea či filozofické fakulty a dokončili studium na západočeském ústavu. Během 45 let fungování ústavu tak učinilo celkem 91 chlapců, tedy 3,3 % všech klasifikovaných posluchačů.^[47] Dochované prameny hromadné povahy z provenience ústavu bohužel nedovolují vhléd do sledování další fáze vzdělávání absolventů lycea.

Závěr

Na základě prezentovaných dat lze konstatovat, že plzeňské filozofické lyceum nebylo, co se velikosti týče, zanedbatelnou institucí. V průběhu jeho existence zde studovalo bezmála tři tisíce studentů, čímž se mohl západočeský ústav co do velikosti rovnat českobudějovické filozofii. Soustavě filozofických ústavů v Čechách velikostí vévodilo lyceum v Litomyšli, kde během první poloviny 19. století studovalo téměř čtyři tisíce posluchačů. Komparace s poslední institucí tohoto typu v Čechách, tedy mosteckou filozofií, není možná vzhledem k jejímu zániku již ve dvacátých letech 19. století a k absenci pramenů. Analýza socioprofesionální skladby otců posluchačů plzeňského ústavu prozradila, že studenti pocházeli převážnou měrou z řemeslnicko-zemědělského prostředí. Tím může být podpořen předpoklad, že význam filozofických ústavů spočíval především ve zprostředkování vyššího vzdělání méně zámožným vrstvám společnosti.

Studium na filozofických lyceích lze proto vnímat jako určitý nástroj sociální mobility. Pro méně zámožné rodiny mohlo být významnou možností, jak svým synům zajistit sociální a kariéerní vzestup. Jako konkrétní případ z plzeňského prostředí lze jmenovat profesora medicíny Josefa Škodu. I když pocházel z rodiny zámečnicka, která se často nacházela ve velmi tísnivé finanční situaci, tím, že mu bylo umožněno získat vyšší vzdělání na plzeňském lyceu, se mu otevřela cesta pro další studium na vídeňské univerzitě.^[48]

Dále je potřeba zmínit, že podstatným faktorem pro významné snížení nákladů na studium představovalo situování filozofických ústavů do regionálních center. Tím se v podstatě mohla začít utvářet nová generace inteligence z řad drobných měšťanů, řemeslníků, obchodníků, což byla, jak je možné na příkladu plzeňského a budějovického ústavu dokázat, sociální skupina, jež nejvíce akcentovala vzdělání na těchto institucích. V případě plzeňské filozofie je zapotřebí brát v úvahu její

[46] AMP, FÚ, Hlavní katalog 1805–1834, inv. č. 3, sign. 13 b 127; AMP, FÚ, Hlavní katalog 1835–1849, inv. č. 4, sign. 13 b 128.

[47] Tamtéž.

[48] Jaroslav SHIEBL, *Professor Josef Škoda*, Plzeň 1905.

velmi výhodné umístění. Vhodné situování v západočeské metropoli, jež byla vzhledem ke své geografické poloze ústředním centrem celých západních Čech, se odrazilo především ve velikosti spádové oblasti tohoto ústavu. Do té je možné zahrnout vyjma Plzeňského kraje také Klatovský, Loketský a z části Žatecký kraj. Pomyslná hranice mezi spádovými oblastmi plzeňského a českobudějovického ústavu existovala v rámci Prácheňského kraje, konkrétně ji vymezovala města Horažďovice, Strakonice a Písek. O celkově dobré úrovni západočeského lycea pak svědčí zájem o studium na této instituci i v řadách studentů z ostatních částí Čech, kteří tvořili přibližně třetinu všech posluchačů.

Existence filozofického ústavu znamenala pro společnost předbřeznové Plzně velmi podstatný prvek v otázce budoucího rozvoje. Předně skrze uplatňování osvícenských ideálů, kterými se vymykal klasické scholastice, získalo lyceum potenciál vědecké instituce, jež doposud v podstatě neexistovaly. Důkazem tohoto směřování ústavu jsou četné vědecké publikace jeho pedagogů. Dále díky veřejné činnosti osobností, které zde v první polovině 19. století působily, byla obyvatelům západních Čech otevřena cesta k národnímu obrození a posléze ve třicátých a čtyřicátých letech k aktivnímu zapojení do veřejného života. Skrze posluchače filozofie byl obnovován zájem o český jazyk a vlasteneckou činnost, a to především v řadách drobného měšťanstva. Právě tyto dvě skupiny, studenti a drobní měšťané, tvořily valnou část plzeňského vlasteneckého jádra, které bylo v průběhu revoluce 1848 hybatelem dění v Plzni. Přítomnost filozofického ústavu v západočeské metropoli znamenala urychlení vývoje v exponované době první poloviny 19. století a přispěla tak k rozvoji nové etapy české Plzně.

PRELIMINARY INQUIRIES INTO THE DEMOGRAPHIC BEHAVIOR OF THE SAXON POLITICAL ELITE FROM TRANSYLVANIA (MID. 19th – MID. 20th CENTURIES)^[1]

Diana Georgi Lutz

Abstract: Research on political elites has usually focused on their political activity and less on other aspects, such as demography, which is rather an uncommon focus. The purpose of this article is to analyze the demographic behavior of Transylvanian Saxon politicians elected to the Hungarian (1867–1918) and Romanian (1919–1938) parliaments. The period in which they were politically active overlaps to a certain extent with the first demographic transition in the area. Thus, I first explore changes in mortality, followed by the ones in marital and fertile behavior, as these are usually the tell-tale signs of the first demographic transition. Moreover, the investigation also focuses on whether there were visible differences between this elite and the entire ethnic group, the region, and the Habsburg Monarchy from a demographic point of view. The data used for this article was gathered from 19th and 20th century parish and civil registers and genealogical websites, as well as from secondary sources such as almanacs, lexicons, and newspapers. Concerning the methodology, the investigation made use of methods from various disciplines, namely family reconstitution through demographic data and historical comparison and the generational approach from sociology. The present analysis reveals that the target group in many aspects followed similar trends to the richer half of the Habsburg Monarchy, being ahead of the changes that took place at the level of their own ethnic group and region. This showcases not only their privileged social position, but also their role as social ‘innovators’.

Historická demografie, 2021, 45:1: 85–104

Keywords: parliamentary elite, Saxons, Transylvania, first demographic transition, generational approach, family reconstitution

Contact: Diana Georgi Lutz, Ph.D. student, Faculty of Science, Charles University of Prague, Czech Republic, e-mail: lutzd@natur.cuni.cz

Introduction

Research on elites has increasingly attracted the attention of historians of Central and Eastern Europe, together with a growing interest in methodological borrowing from the social sciences. The reasons for this vary from the desire to use multidisciplinary instruments and improve the research methodology in the historical field,

[1] This paper was produced with funding from the Czech Science Foundation project no. 20–19463X, “Social mobility of elites in the Central European regions (1861–1926) and transition of imperial experience and structures in nation-states”. I would like to thank all the project members who provided feedback and observations and who have patiently guided me towards the final version of the present article.

to approaching a subject that has been forgotten or ignored due to the dominant 20th-century ideologies in this area. This article is intended as a contribution to this line of research, focusing on the study of an ethnic group's elite layers, namely the representatives of the Saxons in Transylvania between 1867–1938, who were elected to the Hungarian (1867–1918) and Romanian (1919–1938) parliaments, from a demographic perspective. Thus, the focus will fall not on their political activity but rather on their private lives and in particular their demographic behavior. As the period in which they were active as parliamentary representatives coincides with the first demographic transition in the area, this article analyses how these deputies' demographic behavior changed and whether they followed the main lines of the general transition.

There are many reasons for which investigation of such a subject may be of interest. Firstly, studying the demographic behavior of an elite social layer has been mostly overlooked in the historiography of Eastern Europe. Such an analysis may reveal interesting aspects of past familial trends and emphasizes the role the elite played in the society of its time. Moreover, studies on the demographic transition usually focus on general populations and less on specific social layers or groups. Secondly, this elite was the representative of a significant ethnic group in Transylvania during the period under research. Numerous studies are available concerning the history of this ethnic group from different perspectives. Most have focused on their political and economic status during medieval and modern times and their emigration from Romania during socialism, while some also deal with demographic aspects. However, the methodology used in the current article has previously been used only on socio-professional or religious groups, and not on ethnic ones, and particularly not on the elite social layers of an ethnic group.

The research hypothesis revolves around whether the political elite transitioned demographically at the same time or earlier than the Saxon community overall, given its social position. The following research questions have guided my study: Are the studied demographic aspects of this social group similar to the general demographics of the entire ethnic group, the region, and the Monarchy during the first demographic transition? Did the deputies' demographic behavior change from one generation to another? Are there noticeable discrepancies between the general statistics and those for each subsequent generation? To answer these questions while also providing a clear picture of how I came to the results and conclusions, I structured the paper into four sections. In the first section, I present a few general aspects regarding the conceptual, spatial, temporal, and ethnic framework. A more detailed explanation of the sources, historiography, and methodology is covered by the second one. In the third, I present the results obtained for the two pillars of the demographic transition – namely mortality and fertility statistics – in the target group from a prosopographical and generational perspective. Wherever possible, I compare the results with the statistics for the entire ethnic group, the region, and the Monarchy. In the final section, I evaluate the results and provide

some conclusions. Lastly, it is worth noting that this article's aim is not to present conclusive results, but rather to test some methodological approaches on the dataset used.

Framework

A few preliminary considerations are required. The first pertains to the definition of demographic transition, which according to specialists refers to the changes that are manifested in mortality and fertility rates, from high fluctuations to low and steady values.^[2] In the opinion of some, for the Western world this process started around 1800 and concluded in 1950,^[3] which was subsequently followed by a second demographic transition, for which the characteristics slightly differ.^[4] Other scholars treat this as a single demographic process, given that the rest of the world has undergone its first phases at a different rate and time, with some countries experiencing it even today.^[5] I tend to agree with the latter viewpoint, simply because so little time has passed between the two so-called "demographic transitions". Indeed, the changes in both transitions differ to a certain extent, but given that they are still causally connected, they can be regarded as part of the same process, although at different stages. However, this article's aim is not to discuss the conceptual accuracy of the 'first' and 'second demographic transitions' and it focuses instead on observing the changes on a small scale during what was defined as the first demographic transition. For this reason, I will continue to employ this terminology throughout the article.

Further clarifications are required concerning the timeframe, space, and the target group itself. The examined deputies' political activity took place between 1867 (when the Compromise between Austria and Hungary was officially concluded) and 1937 (when the last parliamentary elections were held in Romania before the Second World War). As this article deals with matters regarding their private lives, the timeframe extends from 1803 (when the oldest deputy was born) to the middle of the 20th century, when the last of them died. Regarding space, in this case Transylvania, I refer to the area historically covered by the Principality

[2] Ronald D. LEE – David. S. REHER, *Introduction: The Landscape of Demographic Transition and Its Aftermath*, Population and Development Review 37, 2011 (Demographic Transition and Its Consequences), pp. 1–7.

[3] *Demographic transition*, in: Paul G. Demeny – Geoffrey McNicoll, *Encyclopedia of Population*, vol. 1 – A–H, New York 2003, p. 213.

[4] For more discussions around the concept of a second demographic transition see: Eva BERNHARDT, *Is the Second Demography Transition a useful concept for demography?*, Vienna Yearbook of Population Research, Vienna 2004, pp. 25–28.

[5] See Tim DYSON, *Population and Development. The Demographic Transition*, London – New York 2010.

of Transylvania and the respective Habsburg province before 1867, thus leaving aside regions from western Romania which today are also commonly referred to as ‘Transylvania.’

Concerning the target group, the deputies were the representatives of one of the main ethnic groups in Transylvania, namely the Saxons. They started to colonize in the 12th century in exchange for different privileges from the Hungarian king (at that time, Transylvania was part of the Kingdom of Hungary), which placed them high within the social hierarchy of the province for the next few centuries. They settled in south-central and north-eastern parts of Transylvania, around the cities of Sibiu / Hermannstadt / Nagyszeben, Braşov / Kronstadt / Brassó, Bistriţa / Bistritz / Beszterce; and Sighişoara / Schäßburg / Segesvár.^[6] These privileges were gradually abolished in the 19th century, especially after 1850, as their anachronistic character was not well-suited to “modern” politics.^[7] In regard to their demographics, while this population’s number increased too during the pre-First World War period, the increase was slower when compared to other ethnic groups in Transylvania.^[8] After 1918, the number of Saxons started to visibly decrease, mainly because of emigration, initially due to economic reasons, and afterwards due to political ones during the Socialist regime.^[9]

Sources, methodology, and limitations

The primary sources utilized in compiling the dataset used for this research stem from the parish and civil registers of Saxon communities, complemented by information from genealogical portals.^[10] Secondary sources, such as biographical and prosopographical literature, and newspapers, also helped with filling in some of the blanks. I have focused on family reconstruction and was primarily interested in information regarding the date of birth and the date of death for the deputies, the dates of their marriages, and the dates of births (and in some cases deaths) of their children. The dataset, in this initial form, is still incomplete owing to current difficulties in accessing the sources due to the COVID-19 pandemic. However, the

[6] D. URSPRUNG, *The German Minority in Romania: A Historical Overview*, Euxeinos. Governance and Culture in the Black Sea Region 19–20, 2015, pp. 10–11.

[7] C. ANGHEL, *Din istoriografia saşilor ardeleni: Ferdinand Baumann (1840–1911). Preliminarii*, *Annales Universitatis Apulensis, Series Historica* 8, 2004, p. 125 sqq.

[8] For the evolution of Transylvania’s nationalities between 1850–1910, see Bogdan CRĂCIUN, *Evoluţia demografică a saşilor din Transilvania în Epoca Modernă*. Ph.D. dissertation, Cluj-Napoca 2010, p. 14.

[9] For the evolution of the Transylvanian German community in the 20th century, see Sorina BOLOVAN – Ioan BOLOVAN, *Consideraţii demografice asupra populaţiei germane din Transilvania în sec. XX*, *Revista Bistriţei* 9, 1995, pp. 305–312.

[10] Namely, www.ancestry.com, www.geni.com, and www.geneanet.org.

available dataset can be helpful for developing some preliminary considerations regarding the demographic behavior of the Transylvanian Saxons' political elite.

In terms of the historical scholarship on the subject, although the German political elite of Transylvania has been studied mostly from the perspective of their political activity, the literature is limited. A few works provide some biographical details, such as *Schriftsteller-Lexikon der Siebenbürger Deutschen* series,^[11] Ela Cosma's book on German personalities from 19th-century Transylvania,^[12] and Adalbert Toth's work on parliamentary elections in Hungary between 1848 and 1892.^[13] However, most of the deputies in my target group have been overlooked by the secondary sources.

As regards the demographic behavior of the Transylvanian Saxons, the most thorough work currently available is Bogdan Crăciun's Ph.D. dissertation,^[14] in which he analyses the demographic transformations in three villages from three representative Saxon areas between 1850 and 1910. A more recent article deals with the age at first marriage of different socio-economic and religious groups in Transylvania.^[15] As for analyses covering the whole Habsburg Monarchy, or other provinces, Paul Demeny's study of fertility declines in Austria-Hungary around 1900 remains the most useful.^[16] For comparative purposes I have also used the studies by Peter Teibenbacher,^[17] and Dalkhad Ediev and Richard Gisser.^[18] However, most of these studies focus on shorter timeframes and employ wider datasets, given that their focus is on the populations of entire provinces or even

[11] Under the full name of *Schriftsteller-Lexikon der Siebenbürger Deutschen: bio-bibliographisches Handbuch für Wissenschaft, Dichtung und Publizistik*, the series is comprised of biographies of some representative German figures from Transylvania. The first four volumes were published between 1868–1902 by Joseph Trausch and were republished in 1983, when the series was expanded with the addition of new information. Six more volumes appeared under Friedrich Schuller, Herman A. Hienz, and Harald Roth between 1995–2012.

[12] Ela COSMA, *Figuri săsești și austriece din Transilvania (secolul XIX și Revoluția de la 1848)*, Cluj-Napoca 2008.

[13] Adalberth TOTH, *Parteien und Reichstagswahlen in Ungarn 1848–1892*, München 1973.

[14] Bogdan CRĂCIUN, *Evoluția demografică a sașilor din Transilvania în Epoca Modernă* (Ph.D. dissertation), Cluj-Napoca 2010.

[15] Elena Crinela HOLOM – Oana SORESCU-IUDEAN – Mihaela HĂRĂGĂUȘ, *Beyond the Visible Pattern: Historical Particularities, Development, and Age at First Marriage in Transylvania, 1850–1914*, *The History of the Family* 2018, DOI: 10.1080/1081602X.2018.1433702, pp. 1–30.

[16] Paul DEMENY, *Early Fertility Decline in Austria-Hungary: A Lesson in Demographic Transition*, *Daedalus* 97/2, 1968, p. 502–522.

[17] Peter TEIBENBACHER, *New Strategies to Explore First Demographic Transition in Austria*, *Romania Journal of Population Studies* 2, 2011, pp. 63–90.

[18] Dalkhat EDIEV – Richard GISSER, *Reconstruction of Historical Series of Life Tables and of Age-sex Structures for the Austrian Population in the 19th and the First Half of the 20th Century*, *Vienna Yearbook of Population Research* 5, 2007, pp. 327–355.

larger regions, which raises a number of caveats in relation to this research. Due to the long timeframe under scrutiny, I have also chosen to tailor my approach to generational cohorts, following recent prosopographical studies on similar social and professional strata.^[19]

Results and discussion

This section focuses on the statistical analysis of the biographical data. The target group consists of 121 people, all of whom were 19th- and 20th-century Saxon politicians elected as representatives of different Transylvanian constituencies to the parliaments of Budapest (between 1867–1918), and Bucharest (between 1919–1937). These people were part of three generations, for whom I devised the following timeframes according to their year of birth: the first generation (G1) is comprised of the deputies who were born before 1831; the second generation (G2) of the deputies born between 1831–1860; and the last generation (G3) the deputies who were born after 1860.^[20] Thus, G1 includes 36 deputies (29.75% of the total), G2 48 deputies (39.66% of the total), and G3 28 deputies (23.14% of the total). I could not identify any information concerning vital statistics for nine deputies, and thus they were not integrated into the sample. The tailoring of the generational cohorts follows the structure proposed by earlier researchers on the topic,^[21] which should allow for further comparative examinations.

a) Statistics regarding mortality

Specialists have concluded that the first sign of a demographic transition is usually a drop in the mortality rate, which is followed by drops in fertility rates, population growth, population aging, and urbanization.^[22] Therefore, the first statistics that I decided to analyze are those related to mortality. Given the limitations

[19] Judit PÁL – Vlad POPOVICI, *The Parliamentary Elite from Eastern Hungary and Transylvania (1867–1918). A Generation-based Approach*, in: Generationen in der Geschichte des langen 20. Jahrhunderts – methodisch-theoretische Reflexionen, Wien 2017, pp. 55–76; Franz ADLGASSER, *Lawyers in the Austrian Parliament, 1848–1918. A Prosopographic Case Study*, in: Judit Pál – Vlad Popovici (eds.), *Elites and Politics in Central and Eastern Europe (1848–1918)*, Frankfurt am Main 2014, pp. 39–52; Alexandru ONOJESCU – Ovidiu IUDEAN – Vlad POPOVICI, *Parliamentary Representation in Eastern Hungary (1861–1918). Preliminary Results of a Prosopographic Inquiry*, in: Judit Pál – Vlad Popovici (eds.), *Elites and Politics in Central and Eastern Europe (1848–1918)*, Frankfurt am Main 2014, pp. 211–224.

[20] Three deputies were born after 1890.

[21] A. ONOJESCU – O. IUDEAN – V. POPOVICI, *Parliamentary Representation*, p. 217; Vlad POPOVICI, *Procesul electoral în Banat (1861–1918). Statistici. Evoluții. Prosopografie*, in: Studii și cercetări. Actele Simpozionului “Banat – istorie și multiculturalitate”, Novi Sad 2014, p. 16.

[22] T. DYSON, *Population and Development*, pp. 3; 19.

of the available data, for now, I considered only the age at death of the deputies and of their children, if the latter died before the age of 15.

TABLE 1. TRANSYLVANIAN SAXON DEPUTIES' AGE AT DEATH

Year of birth	Number of cases	Mean age	Standard deviation	Standard error of the mean	Coefficient of variation	Youngest/ minimum	Oldest/ maximum
Total	91	68.2	11.6	1.2	0.2	35	92
Before 1830 (G1)	36	71.9	9.6	1.6	0.1	52	92
1831–1860 (G2)	36	65.8	11.1	1.8	0.2	41	90
After 1861 (G3)	19	65.7	13.9	3.2	0.2	35	87

Source: Author's own calculation.

As it can be observed in Table 1, the situation seems ambiguous. At first glance, the age at death for the target group seems to be around 68 years old. However, the minimum (Ernst Dahinten [1879–1914], who lived for only 35 years) and the maximum (Wilhelm Löw [1812–1904], who was 92 when he died) raise the question of how varied the age at death was and thus, the life expectancy for the target group of this analysis. This can be answered by studying and comparing the values of some other statistical measurements. The standard deviation shows how the ages of all the deputies for whom the years of birth and death are known varies from the mean. However, it shows simply a value, and it is hard to determine whether it is 'high' or 'low'. To overcome this problem, the coefficient of variation was also calculated, as values lower than 1 show that there is a low variance, while values over 1 show there is a wide variety.^[23] As it can be seen in the general overview, the coefficient of variation is closer to 0 than to 1 (namely 0.17), which proves that the variation in life expectancy indeed revolved around the age of 68. The two cases that I mentioned were thus an exception rather than a rule. This is also demonstrated by the low value of the standard error of the mean (namely 1.21), which shows how close or far in terms of accuracy each case is from the mean.

Before comparing these values with the general observations on a demographic transition and the general statistics for the area in which the target group lived, it may be relevant to analyze the same values for the three generations my data encompasses and see the changes. In G1, the average age is about 72 years, and the values of the standard deviation, the coefficient of variation, and the standard error of the mean are the lowest out of every generation. Thus, in this case, the mean presents the situation that is the closest to reality out of all the cases studied.

[23] https://www.readyratios.com/reference/analysis/coefficient_of_variation.html (20. 12. 2020).

While the values for G2 may seem to be slightly more varied than for the previous generation, they still indicate that the mean is accurately close to the real situation. The same is true for the last generation. In this case, the double value of the standard error of the mean is attributed to the smaller number of cases available for analysis, and not because the variety may seem higher, as proven by the value of the coefficient of variation, which is close to the other values I obtained.

What is important to note is that there was a noticeable decrease in the mean age from G1 (almost 72 years) to G2 (almost 66 years) and G3, which is similar to the previous generation. Thus, the trend is first characterized by a visible decrease, then by stability for two generations. How does this compare to the overall picture? According to demographic transition theory, the decrease in mortality rates and the increase in life expectancy are the first phenomena recorded in a transitioning population, as I mentioned before. The life expectancy at the age of 5 for the Austrian population during the 19th and in the first part of the 20th century was around 40–50 years.^[24] The life expectancy of post-transitional societies is around 75 years, dying before 50 was more of an exception.^[25] It would thus not be an understatement to say that the Austrian part of the Dual Monarchy, which supposedly was more prosperous than the Hungarian half, was still a transitioning or even a pre-transitioning society.^[26]

The data for life expectancy in the 19th century and first half of the 20th century for the region under scrutiny, or at least for a great part of the German minority in Transylvania, are ambiguous and mostly unavailable. It seems that in around 1850, only 12% of the deceased people who belonged to the Evangelical Church in Transylvania were older than 70 years.^[27] According to the data collected by Bogdan Crăciun from different Saxon rural communities, a decrease in the mortality rate could be observed starting around 1870–1880. However, by taking a closer look at the values of each community he studied, one can observe different trends in the mortality rates. The first village, Vermeș / Wermesch / Vermes, is representative of the northern Saxon area of Bistrița, which seems to have suffered a demographic decrease even in the 19th century. As to the people who reached 60 years before their death: in around 1850, the figure was only 10%, which increased around 1910 to 35%, with an average of 19.66% for the period analyzed. The second village, Feldioara / Marienburg / Földvár, is representative of the Brașov area. There

[24] D. EDIEV – R. GISSER, *Reconstruction of Historical Series*, p. 353.

[25] T. DYSON, *Population and Development*, p. 10.

[26] According to the above-cited work of T. Dyson, one of the first countries to go through a demographic transition, Sweden, had a life expectancy of around 35 before transitioning (p. 13). The same applies to Sri Lanka, a later transitioning country (p. 14). However, global life expectancy in around 1900 was only 25 years (p. 52). It is thus difficult to give a theoretical example of the life expectancy of a pre-transitioning society.

[27] B. CRĂCIUN, *Evoluția demografică a sașilor*, p. 50.

was also an increase in the same period, from 16.5% to 34%, the average being around 22.83%. Velț / Wölz / Velc, the last village, is representative of the Sibiu area. However, the trend here seems to be different. While in the first part of the same period there was a stagnation of around 21%, towards the end of the 19th century there is a visible decrease (to 15–16%) and at the beginning of the 20th century an increase to 23%. However, the average value is similar to the other two villages, namely 20.16%.^[28] When comparing the data for the target group with these villages, the situation for the deputies was far better than for the villagers. Of the 91 deputies for whom I have identified data for their age at death, about 75% died after the age of 60. This emphasizes the privileged social position of the deputies studied.

Of course, it is difficult to compare the statistics on the age at death of the deputies with the general population data. However, a few comments can be made. As it can be observed from each generation's results, the age at death for this group can be correlated with the life expectancy of post-transition societies. Nevertheless, it should be noted that the target group enjoyed one of the best socio-economic statuses at that time and it is thus normal that their life expectancy is higher than for the rest of the population. When looking at the generational changes, the tendency seems to follow a peculiar trend. The first generation has the highest mean age at death, followed by a visible decrease in the second group, even though the number of cases considered is the same. Similar values to the second generation appear for the third generation as well, although the number of cases for which data was available is lower than for the other two generations.

This trend of high-decrease-stability does not seem to fit the definition of demographic transition. One would have expected the values to increase at least with the third generation, considering the data for the rural communities. A possible explanation would be that the first generation's values were simply a spike that used to appear from time to time in the old demographic regime, and it was an exception. Indubitably, this is a hypothesis, and for it to be proven, data for previous generations should be analyzed, as well as further data for the overall population in the urban areas (where most of the deputies came from). Nonetheless, the stability emphasized by G3's values in correlation to those of G2 might be a sign of a transitioning society, taking into consideration that the average age at death was closer to the value of the post-transition society instead of a pre-transition one.

Studying just the deputies' age at death is not enough to determine whether the target group followed the main lines of the demographic phenomenon. Another aspect that could help determine this social group's mortality trends would be to look at infantile (for children who died before their first birthday) and juvenile mortality (for children aged between 2–14 at the age of death). Alongside the direct

[28] *Ibidem*, pp. 48–49; 67; 110; 161; 186.

information for this parameter, there are additional statistics for the number of offspring in total, as these two are closely related. Overall, the data gathered thus far cover 70 families (including those cases in which the deputies remarried). As to the rest, there are either some families without children, as in the case of Herman Plattner,^[29] a deputy from G3, or cases where it is not known whether those deputies/families had any offspring.

In terms of general statistics, the 70 families had 207 children in total. Out of the 207 children born between 1829 and 1940,^[30] 28 (130‰) died before their first, and 16 (77.2‰) before their 15th birthday. Thus, about 79% of the children born in the span of these three generations survived until their middle adolescence. Compared to the general trends in Austria, where the values between 1830–1940 seem to be around 330‰ for children under 5,^[31] the situation for the Saxon elite of Transylvania appears to be better. This seems to be the same case also when I compare the numbers at the local level, taking into consideration the percentages calculated by Bogdan Crăciun for the three rural Saxon communities between 1850–1910 (Vermeș: 185‰ for infancy mortality and 178.3‰ for juvenile mortality; Feldioara: 229.1‰ for infancy mortality and 215‰ for juvenile mortality; Velt: 229.1‰ for infancy mortality and 252.3‰ for juvenile mortality).^[32] Certainly, one cannot overlook the fact that the target group's socio-economic situation was far better than the situation of the entire population of Austria or some rural communities in Transylvania. Also, the local values are known only from 1850 to 1910; hence they might look different if the data for 1830–1850 and 1910–1940 would be available. Concurrently, these values presented above may hide some aspects of infantile and juvenile mortality regarding the target group, given the broad period taken into consideration. Thus, the generational approach may reveal different trends.

For G1, data were available for 24 families, for which the statistics are the following: out of 75 children, 9 (120‰) died before their first birthday, while 6 (80‰)

[29] Hermann A. HIENZ, *Schriftsteller-Lexikon der Siebenbürger Deutschen: bio-bibliographisches Handbuch für Wissenschaft, Dichtung und Publizistik*, band IX (M–P), Böhlau, Verlag, Köln, Weimar, Wien 2004, p. 414.

[30] I chose these years because 1829 was the year when the first child of the first generation was born, whilst 1940 is the year closest to the possible maximum year (1946) when supposedly the last children might have died before the age of 15 (this refers to the oldest child of Eduard Keintzel – born in 1897 and married in 1930 to Ernestine Emma, née von Regius. See Hermann A. HIENZ, *Schriftsteller-Lexikon der Siebenbürger Deutschen: bio-bibliographisches Handbuch für Wissenschaft, Dichtung und Publizistik*, band VIII (K–L), Böhlau, Verlag, Köln, Weimar, Wien 2001, p. 24–25.

[31] I have calculated the mean based on the data provided by Figure 14 – Reconstructed dynamics of infant mortality by sex for Austria (per 1000 births) in D. EDIEV – R. GISSER, *Reconstruction of Historical Series*, p. 352.

[32] B. CRĂCIUN, *Evoluția demografică a sașilor*, pp. 67; 110; 161.

died between the ages of 2–15, which meant 14 children (200%) or 1 in 5 children died before middle adolescence. For comparison, in Austria in the presumed natal period for G1 (namely 1820–1860) infantile mortality was around 272‰^[33] and for children under the age of 5 336‰.^[34] For the entire Saxon community from Transylvania, I was not able to identify data for the period before 1850, so a comparison between the selected deputies and the entire ethnic group was not possible.

For G2 of Saxon deputies, data were available for 34 families, which had 102 children in total. Out of these, 17 (166.6‰) died in infancy, while 8 (78.4‰) aged between 2–14, which indicates that 25 children (245‰) or 1 in 4 children died before their 15th birthday. For a broader perspective, the data for the three Saxon communities studied by Bogdan Crăciun in the G2 natal period (1861–1890) show that the mortality rates were generally around 228‰ for infants and 223‰ for children aged between 1–14.^[35] As for Austria, the value for infant mortality is similar to the previous period (265‰).^[36] However, a visible increase can be observed when looking at the data regarding mortality for children under 5, namely to around 410‰.^[37] The higher rates in the second timeframe might be explained by the great cholera epidemic of 1872–1873, alongside other smaller epidemics, combined with the economic impact of the financial crisis of 1873.^[38] Of course, they may also be attributed to the fluctuations typical to the old demographic regime.

The last natal period I examined was 1891–1940. When it comes to the selected deputies, G3 has the least available data – out of 12 families with 30 children, 2 (66.6‰) died before their first birthday, and 2 (66.6‰) before middle adolescence. Thus, only 133.3‰ or 1 in 7.5 children of the third generation died before their 15th birthday. Concerning the numbers for the entire ethnicity, the data provided by Bogdan Crăciun is available only until 1909 and no data for the

[33] D. EDIEV – R. GISSER, *Reconstruction of Historical Series*, p. 352; Josef KYTIR – Christian KÖCK – Rainer MÜNZ, *Historical Regional Patterns of Infant Mortality in Austria*, *European Journal of Population / Revue Européenne de Démographie* 11, 1995, p. 244; author's own calculations. The authors of the study offer data only for present-day Austria, so in this case, I have kept the same meaning.

[34] Aaron O'NEILL, *Child Mortality Rate (under Five Years Old) in Austria from 1800 to 2020*, [https://www.statista.com/statistics/1041789/austria-all-time-child-mortality-rate/#:~:text=The%20child%20mortality%20rate%20in,it%20to%20their%20fifth%20birthday,\(6.3.2021\);](https://www.statista.com/statistics/1041789/austria-all-time-child-mortality-rate/#:~:text=The%20child%20mortality%20rate%20in,it%20to%20their%20fifth%20birthday,(6.3.2021);) author's own calculations.

[35] B. CRĂCIUN, *Evoluția demografică a sașilor*, pp. 67; 110; 161.

[36] D. EDIEV – R. GISSER, *Reconstruction of Historical Series*, p. 352; J. KYTIR – C. KÖCK – R. MÜNZ, *Historical Regional Patterns*, p. 244; own calculations.

[37] A. O'NEILL, *Child Mortality Rate*; own calculations.

[38] B. CRĂCIUN, *Evoluția demografică a sașilor*, p. 125; J. KYTIR – C. KÖCK – R. MÜNZ, *Historical Regional Patterns*, p. 244.

subsequent period have yet been identified. Thus, regarding infant mortality, the values did not drop significantly – only to 201.6‰, but for juvenile rates, there is a visible decrease to 179‰.^[39] A similar drop can be observed in the case of Austria as well, where for children aged 1 the values of mortality revolve around 175‰,^[40] and for children under 5 around 267‰.^[41]

Therefore, the values for the target group present themselves as better than the ones for the entire ethnic group and of a richer region of the Monarchy, which is unsurprising, given that they were part of the upper social strata. However, the trend is similar, specifically an increase from the fertile period of G1 to G2, followed by a visible decrease in G3. This confirms once again the previous observations regarding the beginning of the first demographic transition in the Habsburg Monarchy, specifically around the last quarter of the 19th century,^[42] and the elite group studied does not seem to be an exception.

b) Statistics regarding familial behavior

In this section I analyze statistics relating to aspects of the deputies' familial life, as they are the second tell-tale signs of a demographic transition. Usually, the drop in fertility rates occurs a few decades after the drop in the mortality rates, according to Ronald D. Lee and David S. Reher.^[43] However, Bogdan Crăciun observed a different trend in the case of the three rural Saxon communities he analyzed, namely that the fertility rate declined simultaneously with the mortality rates.^[44] More precisely, this part focuses on the statistics regarding both the deputies and their spouses, particularly their ages at (first) marriage, spousal age disparity, the age when their first child was born, the time difference between the wedding and the birth of the first child, the number of children they had, the age when the last child was born, and the time difference between the wedding and the last born. The fertility rates are the most critical aspect of the marital life that follows the decline in mortality rates in a demographic transition, being the root for modifications of the other marital aspects. However, I start with the statistics on nuptiality, as most of the other calculations are based on them.

[39] *Ibidem*, pp. 67, 110, 161; own calculations.

[40] D. EDIEV – R. GISSER, *Reconstruction of Historical Series*, p. 352; J. KYTIR – C. KÖCK – R. MÜNZ, *Historical Regional Patterns*, p. 244; own calculations.

[41] A. O'NEILL, *Child Mortality Rate*; own calculations.

[42] P. DEMENY, *Early Fertility Decline*, p. 509; J. KYTIR – C. KÖCK – R. MÜNZ, *Historical Regional Patterns*, p. 244; Franz ROTHENBACHER, *The European Population 1850–1945*, Basingstoke 2002, p. 79.

[43] R. D. LEE – D. S. REHER, *Introduction*, p. 1.

[44] B. CRĂCIUN, *Evoluția demografică a sașilor*, pp. 186–187.

TABLE 2. STATISTICS REGARDING AGE AT FIRST MARRIAGE

	Number of cases (deputies)	Mean age (deputies)	Median age (deputies)	Number of cases (spouses)	Mean age (spouses)	Median age (spouses)	Spousal age disparity
Total	65	27.89	27	67	20.67	20	7.5 (68 cases)
G1	22	28.4	27.5	22	20.22	19.5	8.76 (25 cases)
G2	30	27.76	27	31	19.51	20	8 (31 cases)
G3	13	27.3	27	14	23.92	24	3.58 (12 cases)

Source: Author's own calculation.

Firstly, a few clarifications concerning the data presented in the table above need to be made. As one could observe, the number of cases for each value differs even for the same generation. This is because in some cases, the deputies married twice (their ages at second marriage were not included), but it can be deduced that for their spouses these were their first marriages, given their young age. For example, the ages of the second wives from G3 are around 25–26, which is not far from women's average age at first marriage in this generation. There are also cases where only the spousal age disparity is known, but not when the marriage was concluded. While I make the subsequent comparisons with only the mean age taken into consideration, as the statistics for the entire ethnicity, the region, and the Monarchy focus only on the mean, I have considered it relevant to mention that the median values too showcase the central tendency regarding the age at first marriage.

As it can be seen, the trend is decreasing for the deputies; and it is first descendant, then ascendant in the spouses' case, and again only descendant in what concerns the spousal age difference. Similar to the other parameters discussed before, G2 and G3 values are different from what would be expected in a transitioning society in demographic terms. In respect of the third generation, what is even more noteworthy is the increase in age at first marriage for the brides. Of course, this may be due to the lower number of cases analyzed compared to the other two generations, but it could also be explained by the fact that women's education started to be taken more seriously around this time. This idea is supported by the fact that the Lutheran community had one of the lowest rates of illiteracy for both genders, and, as Victor Karady observed, there is a more visible decrease in illiteracy in the case of women, especially after the middle of the 19th century.^[45]

[45] Victor KARADY, *Denominational Inequalities of Elite Training in Transylvania during the Dual Monarchy*, in: Victor Karady – Borbála Zsuzsanna Török (edd.), *Cultural Dimensions of Elite Formation in Transylvania (1770–1950)*, Cluj-Napoca 2008, pp. 67; 74.

From the known data, the deputies that married the youngest (at 21) were Karl Heinrich and Karl Mangesius, both from G2. In the case of the spouses, the youngest (at 15) were: Sophia Juliana, née Sebastian and married to Friedrich Leonhard (29) from G1; Johanna, née Kirchgatter, married to Franz Schreiber (27) from G2; and Regina, née Keller, wife of Joseph Schuller (27), also from G2. The oldest at first marriage was Johann Filtsch, a deputy from G2, presenting a surprising case, as he was 48 and “ledig” (unmarried before) when his marriage with Ida (20), née Schuster, took place. In the case of the spouses, the oldest appears to be Josephine, née Wachter, aged 35 at her marriage with Joseph Gull (39), a deputy from G1. However, while in her husband’s case, it is specified that he was unmarried before, in her case, there are no specifications. Even if this was her first marriage as well, she was an exception, given that the average age at first marriage for her generation was barely over 20.

Fortunately, there are more available general data for comparison about Transylvania and the wider Monarchy than is the case with statistics on mortality. While these statistics are not entirely comparable to the data presented in this article, given that the timeframes taken into consideration differ and some do not present differential statistics according to gender, they could still offer a better idea of the extent to which my target group followed the general trend. For this reason, I have tried to define three nuptial periods corresponding to every generation, taking into consideration the first and the last marriages for each. Thus N1, the nuptial period corresponding to G1, would be from 1825 to 1870; N2 from 1851 to 1900; and N3 from 1885 to 1930.

Concerning Transylvania, Holom et al. have calculated the mean age at marriage for both the grooms and the brides between 1850 and 1880, a period that overlaps with N1 and N2, and from 1880 to 1914, which overlaps with N2 and N3. For the first timeframe, the grooms’ overall mean age was 25, while for the brides it was 20.7. In the next period, the values did not increase substantially – 25.2 years for grooms, and 21 for the brides. What is more interesting is the fact that for the grooms from the upper social strata the average age at first marriage for the developed regions was 26.6, while for less developed regions it was 28.3 (there are no data for the brides in this case).^[46] Thus, the studied deputies’ average age at first marriage was similar to that of the elite of Transylvania as a whole.

Concerning the average age at marriage in the Monarchy, I have identified data for both the grooms and the brides. In the first category, the average age at first marriage in 1880 in different parts of Cisleithania was 27.75,^[47] while in 1910 it dropped to 26.68. Thus, the drop encountered in the case of the three generations

[46] E. C. HOLOM – O. SORESCU-IUDEAN – M. HĂRĂGĂUȘ, *Beyond the Visible Pattern*, p. 17.

[47] The results were obtained by calculating the data provided for Lower and Upper Austria, Salzburg, Styria, Carinthia, Tyrol, and Vorarlberg.

of deputies is not remarkably unusual.^[48] For brides in Austria, the average age between 1863–1914 was 25.77, which was much higher than the value of the studied target group (20.67). The value for the group analyzed resembles to a great degree to the agrarian regions of Gorizia, Istria, and Carniola in Cisleithania, where the average age was 22.72.^[49] This is plausible, given the fact that Transylvania was a mostly agrarian region. For Hungary, in 1968 Paul Demeny calculated that the average age of brides at their first marriage was 21–22 around 1880,^[50] which suggests that the brides of deputies may have followed the general trend in the region if Demeny’s calculations are accurate.

TABLE 3. THE NUMBER OF CHILDREN PER FAMILY

Generation		Number of children								Average number of children born	Average number of children reaching 15 years of age	Number of cases
		0	1	2	3	4	5	6–7	10			
G1	A	–	6	2	8	4	3	–	1	3.12	2.5	24
	%	–	25.0	8.3	33.3	16.7	12.5	–	4.2	–	80.1	100.0
G2	A	–	11	3	8	4	4	4	–	3.00	2.26	34
	%	–	32.4	8.8	23.5	11.8	11.8	8.8	2.9	–	75.3	100.0
G3	A	1	2	3	6	1	–	–	–	2.30	2.16	13
	%	7.7	15.4	23.1	46.1	7.7	–	–	–	–	93.91	100.0
Total	A	1	19	8	22	9	7	4	1	2.91	2.32	71
	%	1.4	26.8	11.3	31.0	12.7	9.8	5.6	1.4	–	79.7	100.0

Note: A = absolute number.

Source: Author’s own calculation.

Next, I analyze the data regarding the number of children. Table 3 presents statistics for the families of the deputies. As it can be observed, the average number was about 3 children per family, and, looking at a generational evolution, only in the third generation (that means from 1880 onward) is there a visible drop in the number of children to 2.3 per family. The most common types of families were either families with 1 child or families with 3 children in every generation. Usually, a family would have a maximum of 4–5 children, except for some cases in the first two generations.

[48] P. DEMENY, *Early Fertility Decline*, p. 517.

[49] P. TEIBENBACHER, *New Strategies*, p. 70.

[50] P. DEMENY, *Early Fertility Decline*, p. 514.

The most striking exceptions are Josef Martin Bacon and Guido Bauszern, the elder. Josef Martin Bacon was a G1 deputy who at the age of 33 married Teréz (29), née Wenrich. Together, they had 10 children in the next 15 years. Guido Bauszern, the elder was a G2 deputy who married Luise Friederike Isabella, née Von Seeberg, when he was 23 and she 16, making them one of the youngest married couples from the group analyzed. Together, they had 7 children in the following 14 years. There were families with no children as well, as was the case of Herman Plattner, a G3 deputy, who married Annemarie, née Raab.^[51] In total, there are 15 families for which I could not identify any information about any children born, and 29 for which I have no information regarding either the children or the wives (that is whether the deputies were married or not). However, I am not sure if they indeed did not have any children or were not married or whether I have not yet found any information about them. Therefore, except for Herman Plattner's family, which I was able to confirm from the sources, I have not integrated the deputies without children and without wives into my calculations.

A few discrepancies appear at first sight when I compare the results obtained from the statistics on the Transylvanian Saxon community. This community was known to prefer the two-child family system even in the 19th century.^[52] One proof of this is that the system was often criticized in the discourse of the Saxon elite as one of the causes for the slow demographic evolution or even for the decline of the community compared to other nationalities within Transylvania.^[53] However, it seems that the two-child family system was not as common as previously believed. In fact, it applied more to the northern region where Transylvanian Saxons used to live (the Bistrița area) and started to become a more common practice (and not a systematic one) only towards the end of the 19th century.^[54]

For example, regarding the three communities that Bogdan Crăciun analyzed in his Ph.D. dissertation, only for Vermeș was the average number of children 2.2 between 1900–1909. Before, even here, the average was closer to 3 children. More precisely, the average for the entire period of 1850–1909 was 3.13. In the other two communities, the numbers were even higher. For Feldioara, the average number was 5.25 children per family, whilst between 1900–1909 the value dropped to 4.4. As to Velț, the average was 3.36, but the number of children did not decrease after 1900 – on the contrary, the numbers slightly increased.^[55] Thus, the crude rates indicate that the target group did not act as a “role model”, given that the number

[51] H. A. HIENZ, *Schriftsteller-Lexikon der Siebenbürger Deutschen*, IX (M–P), 2004, p. 414.

[52] B. CRĂCIUN, *Familia săsească între ideologie și demografie*, *Caiete de Antropologie Istorică* 1 (3), ianuarie – iunie 2003, p. 70; S. BOLOVAN – I. BOLOVAN, *Considerații demografice asupra populației germane*, p. 306.

[53] B. CRĂCIUN, *Familia săsească între ideologie și demografie*, pp. 71–74.

[54] B. CRĂCIUN, *Evoluția demografică a sașilor*, p. 186

[55] *Ibidem*, pp. 71; 142; 170.

of children was lower than was common in the Saxon community. In reality, they mainly followed the general trend in the area, in the sense that at some point the number of children born started to decrease, which correlates with the slight decrease in fertility rates both in Austria and Hungary around 1880–1900.^[56]

However, the trope of the two-child family system may reveal some other truths – the number of children who made it to adolescence. While in the case of Feldioara and Velț the average number of children who reached 15 years of age was still high – 3.36 and 3.78 respectively – the case of Vermeș (2.43 average)^[57] and the target group studied, as it can be observed in Table 3, may explain the stereotype according to which the Saxon community in Transylvania preferred families with two children. Moreover, the percentage of surviving children reveals a similar trend to other parameters – first, a decline from G1 (80.12%) to G2 (75.33%), then a visible rise in G3 (to 93.91%). Thus, in this case too it can be observed that the characteristics of the demographic transition start to become visible only with the third generation.

This has similarities with the trend observed by Bogdan Crăciun in Feldioara, which may indicate the fact that once infantile and child mortality decreased, families started having fewer children not necessarily because they (consciously) wanted a certain number of children, but because they were already used to raising that number of children. Specifically, they started having fewer children because the decrease in infantile and juvenile mortality increased the number of children they would have to raise, a number that they were not used to. Therefore, birth control through abstinence / withdrawal was not an innovation but more of an adaptation.^[58] Analyzing the statistics regarding when the first and the last children were born may shed some light on how a part of the Saxon elite would use family planning.

As it can be observed in Table 4, in the case of the deputies the age at which their first child was born decreased from one generation to another, while it increased for their spouses. Concerning the age when they had their last child (for this, only families with two or more children were considered), it can be noted that there is a decline with every generation for both the deputies and their spouses. The spouses' age when giving birth to their last child can be compared with the calculations of Bogdan Crăciun for Feldioara. He observed that in the middle of the 19th century the average age when a (Saxon) woman would give birth to her last offspring was 35.67, then it decreased gradually to 32 for the next 50 years,

[56] P. TEIBENBACHER, *New Strategies*, p. 74; P. DEMENY, *Early Fertility Decline*, p. 513.

[57] B. CRĂCIUN, *Evoluția demografică a sașilor*, p. 142.

[58] *Ibidem*, p. 142.

and then dropped once again to 29.11 at the beginning of the 20th century.^[59] Apparently, the deputies' wives did not behave much differently.

TABLE 4. AGES OF DEPUTIES AND SPOUSES WHEN THEIR FIRST AND THEIR LAST CHILD WERE BORN

	Total		G1		G2		G3	
	Number of cases	Mean	Number of cases	Mean	Number of cases	Mean	Number of cases	Mean
Deputies' age when their first child was born	63	31.07	23	32.21	33	30.66	7	29.28
Spouses' age when their first child was born	58	23.41	20	22.8	31	23.38	7	25.28
Deputies' age when their last child was born	46	39.19	16	41.56	24	38.08	7	36.42
Spouses' age when their last child was born	44	32.13	16	32.65	23	31.95	6	30.33

Source: Author's own calculation.

TABLE 5. DIFFERENCE (IN YEARS) BETWEEN THE START OF THE MARRIAGE AND THE BIRTH OF THE FIRST AND THE LAST CHILD RESPECTIVELY

	G1	G2	G3
Difference (in years) between the beginning of the marriage and the birth of the first child	3.7	3.86	2.5
Difference (in years) between the beginning of the marriage and the birth of the last child	12.3	11.59	7.8

Source: Author's own calculation.

Typically, the first child was born after 3.66 years of marriage (statistics calculated only for the 53 cases I have found information about). Generationally, there is a slight increase in G2, and then a visible drop in G3, although currently I cannot provide a solid explanation for this. As regards the difference between the marriage and the birth of the last child, the average period was 11.46 years, and generationally, while there is a visible decrease, especially from G2 to G3, as shown in Table 5. This may once again highlight the decrease in fertility and the start of family planning as a more common practice only with G3. It may also be a strategy to adapt to the new lower infantile and juvenile mortality rates.

[59] Ibidem, p. 102.

Conclusions

This article aimed to analyze the behavior of an ethnic minority's political elite during the first demographic transition, with a glimpse into 19th and early 20th-century family life. To answer the first research question, an overview of the results and a contrast with "macro" statistics on the minority, region, or the Monarchy can offer a better understanding the deputies' demographic behavior. As for the mortality statistics, the deputies' age at death has shown that this group had a higher age at death compared to the overall Saxon ethnic group and a similar one to a post-transition society. However, the trend observed from one generation to another was unusual and did not follow the expected direction of a transitioning society. In respect to infantile and juvenile mortality, the situation was better than for the ethnic group as a whole and the trend is similar to those identified in Saxon rural communities as well as in Austria over the course of the respective three generations. Therefore, in terms of mortality, there are many similarities between the target group of this article and the general trends observed in the region and in the Monarchy in general. The fact that the analyzed group is similar to the more prosperous half of the Monarchy and also that the deputies' life expectancy was closer to the new demographic regime may be connected to their elite socio-economic status. However, this conclusion requires further evidence through a life course analysis and by comparison with specific regions in the Habsburg Monarchy in subsequent research.

As to familial life, nuptial behavior seems to differ according to gender. Thus, in the deputies' case, the average age at first marriage seems similar to Austria and higher than Transylvania (except for the elite level). The brides' average age is much lower than for Austria and close to the values of Hungary, which makes perfect sense. The boost in the third generation may result from the changes in women's education, although the large difference with their husband's age still indicates the preponderance of traditional views of family life among the elite. The number of children, as well as the age difference at marriage and between the birth of the first and respectively the last children, follow an expected trend typical of a demographic transition, while at the same time disproving the myth of the two-child family system, which is consistent with the conclusions of the studies on the overall Saxon population. Except for the case of the spouses' age when the first child was born, which manifests a growing tendency that might be explained by the education factor too, the decrease in the age when the first and last child was born (which seems to be similar for the entire minority) may indicate the use of family planning practices, which is again an indication of a transitioning community.

To conclude, it could be argued that the analyzed target group followed similar lines to the demographic transition in the wider Monarchy, with a few exceptions or a few differences that highlight their privileged social position. In respect to

the other two research questions, the usefulness of the generational approach can clearly be seen, without which it would have been more difficult to observe the trends analyzed for its demographic aspects. As it can be observed, most of the changes were visible in G3, which follows the lines of the demographic changes in the Monarchy as a whole. Certainly, my research is only at its beginning, and future enrichment of the data and the methods of analysis should provide a more detailed insight into the topic and help us understand the particular case of demographic behavior among the social upper strata.

RECENZE A ZPRÁVY

Rozloučení s prof. Ing. Zdeňkem Pavlíkem, DrSc.

(31. 3. 1931–12. 12. 2020)

Na sklonku minulého roku podlehl těžké, zákeřné chorobě významný český demograf, emeritní profesor Univerzity Karlovy Zdeněk Pavlík. Česká historická demografie mu vděčí za mnohé. Ti, kdo se jí rozhodli věnovat, od něho čerpali cenné teoretické podněty a současně mohli ocenit praktickou pomoc, kterou mladému oboru poskytl v počátcích jeho existence a zejména v nelehké době tzv. normalizace. A ti, kteří s ním přišli do bližšího styku, v něm ztrácejí i dobrého přítele.

Pražský rodák a absolvent libeňského gymnázia Zdeněk Pavlík vystudoval v letech 1951–1956 obor statistika na VŠE v Praze. Po dvouletém intermezzu v Ústavu hygieny se mu přijetím do Ekonomického ústavu ČSAV otevřela možnost plně se věnovat vědecké práci v oboru demografie, z něhož záhy obhájil kandidátskou práci. Z akademie pak přešel roku 1961 na Přírodovědeckou fakultu UK, kde pracoval až do svého odchodu do důchodu v roce 2004 a v menším rozsahu až do posledních chvil svého života. Po roce 1989 však působil i na jiných vysokých školách, zejména na UJEP v Ústí nad Labem, kde v letech 2004–2007 zastával funkci děkana sociálně-ekonomické fakulty. Školený statistik Zdeněk Pavlík se záhy vypracoval na našeho předního odborníka v oboru demografie. K demografické problematice publikoval několik ceněných monografií u nás i v zahraničí a více než dvě stovky odborných studií. Navázal těsné kontakty s předními zahraničními představiteli oboru, zejména za svého působení v demografickém odboru OSN v New Yorku v letech 1968–1971. Roku 1982 získal titul DrSc. na Lomonosovově univerzitě v Moskvě. Docentem se sice stal již roku 1968, ale na profesuru musel kvůli „nevhodnému“ třídnímu původu čekat až do roku 1990. V tomto roce také na Přírodovědecké fakultě UK založil a řadu let pak vedl Katedru demografie a geodemografie, což umožnilo otevřít demografii jako samostatný vědní obor včetně doktorského studia, zatímco do té doby se na UK mohla rozvíjet jen jako součást odborné průpravy přírodovědců, zejména geografů.

Zdeněk Pavlík nebyl kabinetním vědcem uzavřeným před světem ve své pracovně. Od samého počátku své vědecké dráhy věnoval obdivuhodné úsilí budování organizační základny svého oboru. Roku 1964 stál u založení Československé (později České) demografické společnosti při ČSAV a stal se po zásluze jejím prvním předsedou. Účastnil se rovněž aktivně práce Evropské asociace pro populační studia, v níž v osmdesátých letech zastával funkci místopředsedy. Demografii nechápal jako pouhou populační statistiku, jak bývá často zvykem, ale jako teoreticky založenou biosociální vědu, zkoumající především zákonitosti

populačního vývoje, jejichž poznání teprve kvalifikuje demografa pro odpovědnou službu praxi. Z toho plynul i jeho hluboký zájem o historickou demografii, jak napovídá již jeho první monografie *Nástin populačního vývoje světa*. Byl také od založení v roce 1967 členem Komise pro historickou demografii. Když pak byla komise v sedmdesátých letech zásahem shora prakticky umrtvena, našla historická demografie novou organizační základnu na půdě Společnosti a její pracovní skupiny pro historickou demografii, kterou tu založila Pavla Horská.

Časem jsem se stal předsedou skupiny a z této funkce jsem se pravidelně účastnil schůzí hlavního výboru společnosti, později jsem byl zvolen i jeho členem. Mohu tak vydat osobní svědectví o jeho jednáních. Pro historika byla něčím neuvěřitelným, zejména pokud je srovnával s rigiditou tehdejších oficiálních struktur české historické vědy. V hlavním výboru panovala nebývale otevřená atmosféra, ožehavé problémy se tu řešily zcela svobodnými diskusemi. Tomu odpovídala i aktivita společnosti na veřejnosti. Společnost každoročně konala hojně navštěvované odborné konference, kde byly přednášeny příspěvky zbažené jakéhokoliv ideologického balastu, stejnou podobu měly i její diskusní večery a společnost neváhala ani organizovat mezinárodní odborná setkání. Ta vyvrcholila v létě 1989 mezinárodní konferencí o stárnutí populace ve vyspělých zemích, na niž do Prahy přijeli odborníci z celého světa a nejrůznějšího ideového zaměření. Českým historickým demografům se tu nabídla možnost setkat se ve zvláštní sekci s předními reprezentanty své disciplíny, jako byli Jacques Dupâquier, Jean-Noël Biraben, Hubert Charboneau nebo Peter Laslett. Díky Společnosti a jejímu předsedovi historičtí demografové také našli potřebnou publikační základnu v ediční řadě *Acta demographica*, řízené rovněž Zdeňkem Pavlíkem.

Snad nejvýznamnější pomocí, které se jim od něho dostalo, však bylo zařazení problematiky populačního vývoje do Státního plánu vědecko-výzkumných úkolů na Přírodovědecké fakultě UK, v němž byl Zdeněk Pavlík hlavním řešitelem demografického výzkumu. Historikové tým získali nejen „krytí“ pro práci na tématech, jejichž zařazení do plánu v přísně střežených společenských vědách bylo nemyslitelné, ale současně i cenné impulzy pro vlastní práci, jak výstižně vzpomíná Ludmila Nesládková: „Pavlíkovo vedení bylo mimořádně kvalitní. Především vznikl pracovní tým, který spojil badatele různých oborů – vedle demografů se na něm podíleli historičtí demografové, sociologové, historici, etnografové, geografové ad. Pořádal pravidelné pracovní semináře, např. v Průhonicích, na nichž se v průběhu několika dnů vedly debaty na řadu aktuálních témat. Šlo o velmi pracovní atmosféru, jejíž kvalita byla zvyšována faktem interdisciplinarity, která přináší různost pohledů, a tím i velmi inspirativně obohacuje. Kromě toho obecná demografie, která stojí jednou nohou ve vědách společenských a druhou v přírodních, má k dispozici řadu teorií, velkých hypotéz ve fázi výzkumného ověřování, historik se těmito dveřmi dostává do netušených prostorů a může, vzhledem k „tvrdým“ statistickým datům pomocí matematických nástrojů

vytvářet velké konstrukce, což mu přináší mnoho uspokojení, byť za cenu velmi náročné exercepce zdrojů.“^[1]

Historici, kteří se rozhodli věnovat populačnímu výzkumu, čerpali z díla Zdeňka Pavlíka podněty několikerého druhu. Ze *Základů demografie*, které napsal ve spolupráci s Jitkou Rychtaříkovou a s Alenou Šubrtovou, a z *Mnohojazyčného demografického slovníku*, jehož českou verzi redigoval, získávali základní orientaci v metodice a pojmosloví oboru. Mnohé zaujaly i jeho teoretické přístupy, zejména jeho přístup k teorii demografické revoluce, chápané jako součást globální revoluce nové doby. Pavlík se k této problematice obrátil již v tištěné verzi své kandidátské práce a rozpracoval své pojetí v dalších dílech, zejména v monografii vydané ve Varšavě roku 1982. S užitekem jsme ovšem čerpali data i z prací k demografické současnosti, jejichž byl autorem nebo pořadatelem. S jejich konkrétním výčtem a rozbohem se může zájemce seznámit na jiném místě.^[2] Zde jsem chtěl především zdůraznit, za co mu vděčí naše historická demografie. A toho nebylo málo. Těm, kteří ho poznali blíže, bude dlouho chybět.

Eduard Maur

Tomáš Klír, Rolnictvo na pozdně středověkém Chebsku. Sociální mobilita, migrace a procesy pustnutí, Karolinum, Praha 2020, 598 stran. ISBN 978-80-246-4559-9

Tomáš Klír si pro výzkum sociálních procesů u rolnických komunit v období pozdního středověku zvolil oblast Chebska, pro kterou se dochovaly fiskální prameny. Jejich prostřednictvím nahlédl do nitra 80–100 venkovských sídlišť čítajících 800–900 usedlostí na území o rozsahu cca 400 km². Autor vyšel z představy, že sociální stratifikace, mobilita a migrace rolnictva byly všude určovány několika obecně platnými, avšak často protichůdně působícími silami, jejichž konkrétní dopad závisel na historicky proměnlivých faktorech. Specifičnost rolnických komunit na Chebsku autor knihy vidí v tom, že byly: 1) slabě monetizovány, neboť majetkové transfery zde měly převážně věcnou nebo naturální povahu, 2) podléhaly slabé vrchnostenské kontrole, 3) vytvářely značný zemědělský nadprodukt, který jenom částečně odčerpávala feudální renta. Záruku stability místního sociálního systému Tomáš Klír spatřuje v migraci, která díky populační stagnaci a dostatku volné půdy tlumila působení polarizačních sil. Lokální rolnické komunity na Chebsku dominovali sedláci, kteří vlastnili poddanské i svobodnické usedlosti a byli

[1] Ludmila Nesládková, *Metamorfózy skrze pana profesora Dokoupila*, in: Lumír Dokoupil (ed.), *Z díla historického demografa*, Ostrava 2015, s. 24.

[2] Srov. např. životopisné heslo Zdeněk Pavlík, publikované Ludmilou Fialovou v Sociologické encyklopedii, přístupno na http://encyklopedie.soc.cas.w/Pavlik_Zdenek (4. 5. 20121).

schopni materiálně zajistit své potomstvo. Naproti tomu u chudších vesnických vrstev bylo zjištěno, že migrovaly mezi usedlostmi a vesnicemi, což jim dávalo perspektivu převzetí větší usedlosti a společenského vzestupu.

Hlavním zdrojem prováděné analýzy se staly každoročně vedené soupisy poplatníků chebské zemské berně, které se mezerovitě dochovaly již od roku 1392 a v ucelených řadách byly vedeny od roku 1442. Jejich údaje Tomáš Klír doplnil o peněžní hodnoty rodinného majetku evidovaného ve zvláštním rejstříku (1438) a oceňovací knize (1456). V rozmezí uvedených let se nachází těžiště badatelského zájmu předložené knihy. V rámci prováděného výzkumu byly analyzovány v sekundární rovině i další prameny, například rejstřík chebské městské berně (1446), knihy městských příjmů, soudní protokoly a urbáře kláštera klarisek a chebského hradu. Autor prokázal, že rolnický pozemkový majetek cirkuloval ve dvou odlišných ekonomických a právních systémech. Většina půdního fondu byla kompaktní, nedělitelná a předávaná jako integrální součást poddanských usedlostí, jež byly drženy prostřednictvím zákupního práva. Zemědělská půda podléhala institucionální kontrole prováděné vrchnostenskými úředníky i představiteli vesnické samosprávy. Menší část půdního fondu, představovaná nestatkovými pozemky, stála mimo tradiční institucionální kontrolu, byla dělitelná, disponibilní, cirkulovala volně trhem a vztahovalo se na ni flexibilní lenní právo běžně uplatňované v sousedních oblastech Bavorska. Do kategorie drobných lén, samostatně evidovaných a daněných luk i polí, kterými byl chebský venkov prosycen, spadalo cca 5 % usedlostí na Chebsku. O výjimečnosti daného regionu svědčí místní specifická terminologie. Německé označení „herberge“ odpovídá českým poddanským „chalupnickým“ usedlostem, jejichž obyvatelé patřili k těm nejchudším a rychle se střídali.

Chebsko ve vztahu k českému území vykazovalo také další specifika, kterých si Tomáš Klír systematicky všímal. Většina zdejších vsí byla rozdělena mezi několik majitelů. Převahu (39,5 %) z nich spravovaly chebské kláštery nebo světská vrchnost, hlavně místní měšťané (32 %). Současně nelze opomenout záduší chebských kostelů (7,5 %) nebo svobodné usedlosti rozkládající se podél Ohře. Statky ve smyslu ekonomicky konsolidovaného dominia zde chyběly. V případě pozemkové renty byla prokazatelná převažující naturální povaha, robotní zatížení poddaných však bylo minimální. Rozdrobenost a prostorová rozptýlenost vrchnostenských práv společně s absencí robot měla za následek slabou vrchnostenskou kontrolu majetkových transferů poddanské půdy. Autor na základě analýzy pozemkové renty a zemské berně dospěl k několika zajímavým závěrům. Podíl zemské berně na celkovém zatížení poddanské usedlosti klesal tak, jak stoupala výše pozemkové renty. Prosazení peněžní zemské berně souviselo s posunem těžiště komerčního zemědělství od obilné k živočišné produkci. Církevní desátek měl variabilní povahu, v případě některých poddanských usedlostí byla jeho výše zanedbatelná, zatímco jinde představoval citelnou zátěž. Ve srovnání s pozemkovou rentou desátek dosahoval desetinové až čtvrtinové výše. Analýza pozemkové renty, zemské

berně i církevního desátku ukázala, že feudální renta jako celek byla nastavena na minimální produkční hladinu usedlostí.

Rodinné dědické právo na Chebsku Tomáš Klír charakterizoval jako jedno-nástupnictví. Usedlost získával pouze jeden z potomků, jehož povinností bylo zabezpečit rodiče a vypořádat se s ostatními sourozenci. Rodinný majetek byl jako celek dělitelný, avšak usedlost a její pozemková vybava byla nedělitelná. Na rozdíl od raného novověku uvedený dědický systém nevedl k všeobecné monetizaci a komercionalizaci chebského rolnictva, neboť mohl fungovat i bez zadlužení a cirkulace vyšších peněžních částek. K monetizaci rolníky nenutila ani pozemková renta, neboť byla požadována převážně v naturáliích. Jediným monetizačním faktorem pozdně středověkého chebského rolnictva byla zemská berně, na jejíž uhrazení rolníci získávali hotovost sezónním prodejem dobytka.

Teoretickou a metodologickou inspirací pro předkládanou studii se staly peasantologické výzkumy a agrárně historické i demografické studie z prostředí středověké Anglie a raně novověké Evropy. Za základní analyzované jednotky si Tomáš Klír zvolil jednak rodiny a dále usedlosti. Pojem rodina pro potřeby výzkumu a v souladu s právní terminologií definoval jako rodinné majetkové společenství (RMS) a v případě příbuzenské návaznosti byla determinována jako geneticky propojená rodinná majetková společenství (GRMS). Rekonstrukce rodin a příbuzenských vztahů však nebyla na základě dostupných pramenů možná, a tak autor musel využít metody jmenné shody. Právě díky ní se podařilo identifikovat příbuzenství v mužské a okrajově i v ženské linii. Migrace byly rekonstruovány na základě jmenné shody v těsné časové návaznosti. Co to znamená? Pokud v jednom roce přestaly rejstříky evidovat poplatníka na jedné usedlosti a v témže či následujícím roce byl nově uváděn na jiné usedlosti.

Situace chebského rolnictva v rozmezí let 1438 a 1456 byla doložena prostřednictvím modelu nerovnoměrné reprodukce. Všechny provedené analýzy ukázaly, že sociální stratifikace se příliš neměnila, majetkové nerovnosti se neprohlubovaly; bohaté rodiny se poměrně kontinuálně reprodukovaly na stále stejných usedlostech, chudé naopak z původních usedlostí odcházely; majetková pozice bohatých rodin zůstávala relativně stabilní a jejich pozemkový majetek byl někdy tak rozsáhlý, že mohl být rozdělen mezi více potomků. Podle slov autora vše nasvědčuje tomu, že bohaté rodiny měly silná pouta ke svým usedlostem a půdě, hospodáři na nich přetrvávali až do smrti. Bohaté usedlosti byly většinou předávány v dědickém řízení. Naproti tomu chudé rodiny k nemovitostem nic pevného nevázalo, takže hospodáři je během aktivního života opouštěli a předávali mimo okruh příbuzných osob.

Detailní analýza odhalila důležitý jev – „dominový efekt řetězové migrace“. Jeho důvodem se stalo uvolnění relativně bohaté usedlosti, kterou obsadila středně majetná rodina, zanechávající za sebou uprázdněnou usedlost, již obsadila jiná, relativně chudší rodina, po níž opět zůstala další uprázdněná usedlost. Prostřednictvím pramenů se podařilo zrekonstruovat migrační řetězce o třech nebo i čtyřech usedlostech. Autor na základě zjištěných poznatků dospěl k závěru, že během

mortalitních krizí nejchudší usedlost na konci řetězce nebyla obsazena a zůstávala opuštěná. Řetězová migrace prokazatelná na příkladu Chebska dokládá existenci rolnictva jakožto demograficky, sociálně i ekonomicky provázaného systému.

Samostatnou část knihy tvoří kapitoly věnované vztahu mezi sociálním a hmotným světem. Tomáš Klír si kladl otázku, do jaké míry byli rolníci při ekonomickém rozhodování a majetkových transferech svazováni komunální regulací a kontrolou, fixovanou určitým typem plužiny. K jejímu zodpovězení autorovi posloužily nejstarší katastrální plány pocházející z první poloviny 19. století. Následná analýza ukázala, že typy plužin odpovídaly rozdílným ekologickým zónám Chebska. V rámci odlišných lokálních podmínek rolnické komunity reagovaly na aktuální sociální a ekonomické podněty. Plužiny autorovi umožnily pohled na rozmanitost chebských rolnických komunit, jejich hospodářského fungování, na regulaci ekonomických aktivit členů a prostorovou odlišnost v případě těch nejbohatších z nich.

Co přinesly prováděné výzkumy? Autor nakonec dospěl k zjištění, že v období populační stagnace migrace přispívala k uskutečnění sociální mobility, jejíž nasměrování souviselo s ekonomickou pozicí usedlosti a majetkovým postavením hospodářů. Usedlosti se slabším hospodářským zázemím byly opuštěny v zájmu obsazení lépe vybavených. Tomáš Klír takto vysvětloval fenomén pozdně středověkého pustnutí a zániku venkovských sídlišť v zemědělsky nepříznivých regionech. „Pozdně středověké pustnutí“ v podstatě nahlíží jako odvrácenou stranu režimu nerovnoměrné reprodukce s migrací, jakožto jedinou možnou cestou společenského vzestupu. Zatímco v jádru historického Chebska k pustnutí nedocházelo ani v období mortalitních krizí nebo válečných konfliktů, v okolních horských zónách aspoň dočasně zpustla významná část či dokonce většina sídlišť. V závěru knihy autor dospěl k závěru, že Chebská pánev společně se svým okolím vytvářela jeden sociální a demografický systém, který byl propojený prostřednictvím migrace. V období pozdního středověku populační stagnace a přitom ekonomická prosperita a zalidňování jednoho regionu znamenaly vyliďňování a pustnutí jiné oblasti.

Knihy Tomáše Klíra představuje novátorský příspěvek k dějinám pozdního středověku. Autor na příkladu zvoleného mikroregionu doložil vzájemnou provázanost populačního, hospodářského a sociálního vývoje. Ve vztahu k historické demografii bylo zvláště přínosné studium sociální a prostorové mobility nahlížené v kontextu dějin osídlení. Předložená práce představuje završení dlouholetého výzkumu, v rámci kterého byly formou edice nejprve publikovány reprezentativně zvolené prameny a pak připravena k obhajobě disertační práce pod názvem „*Sociální mobilita rolnictva a procesy pustnutí v pozdním středověku*“ (obhájeno na FF UK v listopadu 2019). Autor v knize prokázal, že má výborný přehled o české i zahraniční literatuře. Jeho kniha je jasně metodologicky ukotvena, přičemž analýza prováděná v rámci vlastního výzkumu byla cíleně konfrontována s poznatky jiných badatelů z různých oblastí. Jediné, co by se dalo práci vytknout, je nadměrné využívání cizích slov. Ze stylistického hlediska je publikace koncipována přehledně,

veškeré informace jsou čtenáři předávány čtivou formou. Pro lepší přehlednost je text doplněn o tabulky, grafy i mapky. Kniha svým obsahem představuje přínos pro archeology, historiky a všechny zájemce o dějiny pozdního středověku.

Josef Grulich

Ladislav Nekvapil, Čelední služba v Čechách v raném novověku: právní, sociální a ekonomické aspekty, Univerzita Pardubice, Pardubice 2020, 386 stran. ISBN 978-80-7560-336-4

Koncem roku 2020 byla vydána první ucelená monografie věnovaná problematice čelední služby vycházející z dlouholeté badatelské činnosti českého autora. Jedná se o knižní vydání disertační práce, která vznikla pod vedením prof. Eduarda Maura a roku 2019 byla obhájena na pardubické univerzitě. Kniha je členěna do tří hlavních kapitol, z nichž první dokládá autorovu hlubokou znalost dosavadních zahraničních i domácích výzkumů čelední služby včetně různých metodologických konceptů a diskuzí, které k nim byly vedeny. Čtenář má možnost se seznámit s konceptem „*life-cycle service*“. Důležité místo v uvedeném výkladu má problematika začlenění čeledi do domácnosti zaměstnavatele-hospodáře v rámci teorie „*Ganzen Hauses*“. Stranou zájmu autor neponechal ani pohled marxistické historiografie. Velký prostor je věnován představě „*historických ekotypů*“, kterou publikoval rakouský historik Michael Mitterauer. Nekvapilův pramenný výzkum byl založen na analýze poddanských soupisů, tzv. Soupisu obyvatelstva podle víry z roku 1651 a rozboru soudobých zemských zřízení, čeledních a selských řádů. V úvodu autor rovněž osvětlil svá metodologická a metodická východiska, zejména se věnoval problematice identifikace čeledi. V jeho knize nezůstala stranou zájmu ani otázka řemeslnických učňů a tovaryšů.

Ladislav Nekvapil na základě rozboru českého pracovního a ústavního práva publikoval podrobnou analýzu právního postavení služebního personálu v raném novověku. Po shrnutí a revizi všech dosavadních poznatků autor přešel od obecných aspektů postavení čeledi k jednotlivým zákoníkům, zemským zřízením a čeledním řádům. Velice podrobně zde analyzoval jejich nařízení ovlivňující vznik, zánik a průběh pracovního závazku čeledi vůči svým zaměstnavatelům. Čtenář má tak možnost seznámit se ustanoveními Vladislavského zřízení zemského (1500), Obnoveným zřízením zemským (1627), čeledními řády předbělohorskými (1547, 1549) i osvěcenskými (1753, 1765, 1782). V tomto ohledu se autor snažil zasadit české země do středoevropského kontextu. Odděleně popisoval venkovské i odlišné městské prostředí; velmi detailně analyzoval Práva městská Brikcího z Licka (1536) a Práva městská Království českého, která vzešla z pera Pavla Kristiána Koldína (1579).

Třetí část Nekvapilovy publikace je věnována konkrétnímu výzkumu čelední služby ve východních Čechách. Nechybí zde geografická a socioekonomická charakteristika všech pěti zkoumaných panství, z nichž dvě byla podhorská, další dvě ležela v úrodném Polabí, jedno na přechodu mezi podhorskou a nížinnou krajinou, a města Poličky. V uvedených oblastech se autor zabýval podobou čelední služby v roce 1651. Uvedené badatelské zaměření je naprosto logické, neboť se zde nabízí možnost srovnání s výzkumy z devadesátých let 20. století.

Následně se autor plně věnoval otázce čelední služby jako součásti životního cyklu na panství Choltice, a to ve dvou časových úsecích: 1681–1700 a 1765–1784. Své poznatky důsledně komparoval s výzkumy pro jihočeské oblasti Chýnovska a Protivínska, západočeské Štáhlavsko či severočeské Hornopolicko. Upozorňuje na problematiku pramennou základnu, na které někteří autoři pojednávají o čelední službě „ztroskotali“. Jako doposud nejkomplexnější zpracování tématu Ladislav Nekvapil vyzdvihuje výzkumy Věry Slovákové pro panství Slavkov u Brna.

Konkrétně se autor zaměřil na dvě rychty, choltickou (1 městečko, 4 vesnice) a svinčanskou (2 vesnice). V rámci výzkumu se mu podařilo rekonstruovat celý průběh čelední služby v případech 59 osob ve starším (1681–1700) a 63 osob v mladším období (1765–1784). Sice se nejedná o nikterak rozsáhlý vzorek, avšak autor data vhodně doplnil údaji získanými pro určité roky, kde argumentuje vyšším počtem okolo 100 osob. Po naznačení změn držby panství a charakteristice hospodářských a demografických poměrů se Ladislav Nekvapil věnoval problematice sociální stratifikace čeledi. V uvedeném kontextu řešil otázku, zda u mladých lidí lze čelední službu pokládat za běžnou záležitost. Na základě svého výzkumu dospěl k závěru, že zatímco v poddanském hospodářství mírně převažovala ženská čeleď, ve vrchnostenských dvorech byla z důvodu fyzické zdatnosti preferována mužská čeleď. Autor publikace současně dospěl k poznatku, že mezi koncem 17. a druhou polovinou 18. století počet mládeže, která absolvovala čelední službu, klesal. Příčinu vidí v navyšování finančního a robotního tlaku na poddané, kterým se vyplatilo zaměstnávat vlastní děti nebo levnější ženskou čeleď. Největší úbytek zkušenosti s čelední službou autor zaznamenal u sirotků.

Ladislav Nekvapil ve své knize otevřel i otázku vlivu příbuzenských vazeb na vznik čeledního poměru. Bez rekonstrukce rodin, která by mu stejně neposkytla ucelený obraz příbuzenských vazeb, se musel omezit na konstatování, že se v poddanských soupisech běžně objevují přípisky: „u bratra, otčíma, švagra...“. Otázkou však zůstává, zda se v uvedených případech jedná o přesvědčivý důkaz existujícího pracovního poměru nebo pouze označení místa, kde vesnická mládež po svém osíření pobývala. Svou pozornost autor zaměřil také na délku služby, věk čeledi při nástupu i konci pracovního poměru a také na okolnosti střídání zaměstnavatelů. Nejdůležitějším důvodem pro ukončení služby byl sňatek, což dokládá sňatkový věk, ale ani ten důsledně nekopíroval věk, kdy docházelo k odchodu ze služby. V rámci geografického horizontu autor pouze konstatoval relativní usedlost čeledi, která jen výjimečně překračovala hranice panství. Čelední služba na vzdálenost

větší než 11–15 km od bydliště byla prokázána jen v ojedinělých případech. Více prostoru je v publikaci věnováno mzdovým poměrům. Vzhledem ke kolísající kvalitě poddanských soupisů bylo možné uvedený výzkum provést jen pro konec 17. století. Přestože se Nekvapilovi nepodařilo zrekonstruovat výdělníky po celé zkoumané období, čtenáři předkládá cenné informace o výši platů, jejich rozdílnosti z hlediska pohlaví, věku a pracovního zařazení čeledi ve vrchnostenském i poddanském hospodářství. Na ilustrativním příkladu doložil, že koncem 17. století si čeledín mohl z našetřených peněz dokonce zakoupit selský grunt. Jako výzva pro další badatele působí autorův postesk nad nedostatečným zdokumentováním života čeledi, a to zejména ve vrchnostenských dvorech.

Pouze okrajově autor vyjmenovává možnosti čelední služby z hlediska pohlaví. Zde konstatoval, že mužům se nabízelo mnohem více možností, neboť pro ženy byl jedinou alternativou služby pobyt doma. Kromě vyučení se řemeslu a možnosti studia Nekvapil věnoval hlavní pozornost alternativě vojenské služby. Konstatoval, že působení v armádě se nejvíce dotýkalo sirotků a jejich identifikace v pramenech je složitá z důvodu opakovaného přepisování mužů naverbovaných před mnoha lety. Postup autora, který sledoval pouze ty vojáky, jimž na počátku analyzovaných období (tj. k roku 1681 a 1765) bylo nejvýše 20 let, však nelze považovat za správný. Důvodem je skutečnost, že naprostá většina vojáků byla na konci 18. století odvedena až po završení 20. roku života, jak dokládá výzkum pro jihočeské Protivínsko. Souhlas je možné vyjádřit s autorovým tvrzením, že z odvedených vojáků se domů vrátilo minimum osob, a to zejména před zrušením doživotní vojenské služby (1802). Škoda, že autorovi unikla kolektivní monografie *Venkov, rolník a válka v českých zemích a na Slovensku v moderní době* (2017).

Jako velmi zajímavá se jeví podkapitola o životních osudech Veroniky Hálové a členech její rodiny. Poutavý název „*Nevšední volba obyčejné ženy?*“ jistě nebyl v případě této části knihy zvolen náhodně. Na příkladu konkrétních osob zde Ladislav Nekvapil dokládá mnohé z jevů, které popsal v přechozích kapitolách. Z hlediska rodinného původu, životních osudů sourozenců i otázky čelední služby osoby, která se nedopustila vědomé kriminální činnosti, se nabízí srovnání s postavou Alžběty Griesšhuberové. Příběh této ženy ve své knize o migračních strategiích roku 2018 představil Josef Grulich. V závěru knihy se autor vrací k otázce norem poddanského práva, a to ve srovnání s doloženou realitou. Dospívá k závěru, že jejich uplatňování se lišilo v závislosti na lokalitě a místní vrchnosti.

Závěrem je možné sumarizovat, že recenzovaná monografie je velmi přínosná. Jedná se první pokus o komplexní shrnutí problematiky čelední služby. V publikaci jsou shrnuty výsledky dosavadních výzkumů, které jsou současně konfrontovány s výsledky autorova bádání. Uznání si zaslouží zejména analýza proměny právního postavení čeledi, která však v rámci knihy poněkud vyčnívá. Kniha Ladislava Nekvapila se však nepochybně stane základním východiskem budoucích výzkumů čelední služby, a to nejen v Čechách.

Václav Černý

Šárka Nekvapil Jirásková, Protoindustriální společnost. Populační chování a životní strategie venkovského obyvatelstva severovýchodních Čech v 18. a 19. století, Univerzita Pardubice, Pardubice 2019, 393 stran. ISBN 978-80-7560-261-9

Recenzovaná monografie je přepracovanou a doplněnou verzí autorčiny disertační práce, obhájené na Ústavu historických věd Filozofické fakulty Univerzity Pardubice v roce 2017. Šárka Nekvapil Jirásková v ní zaměřila pozornost na středně velkou obec Stružinec na panství Lomnice nad Popelkou (na počátku 19. století zde žilo v 87 domech 509 obyvatel), kde se ve sledované době rozšiřovala domácí textilní produkce. Časový horizont práce je 18. a první polovina 19. století, ovšem zpracováním pramenů a sledováním mnohých tendencí autorka překračuje toto vymezení jak do druhé poloviny 17., tak do druhé poloviny 19. století.

Autorka rozvrhla studii do dvou víceméně autonomních částí. Prvá část pojednává o populačním vývoji ve Stružinci a využívá tradiční prameny a metody historicko-demografické analýzy, především církevní matriky a na nich založenou metodu rekonstrukce rodin. V druhé části se autorka věnuje problematice majetkových transferů a dědické praxe a opírá se především o rozbor pozemkových knih. Práce je založena na bohaté a v podstatě veškeré dostupné pramenné základně a je velmi dobře řemeslně zvládnuta. Po mém soudu se však v obou částech práce jako určitý interpretační limit jeví okolnost, že pro zkoumanou lokalitu je dochován jen omezený okruh pramenů, ze kterých by byla zjištělná věková struktura a poměr pohlaví, respektive sociální struktura obyvatelstva. Autorka mohla v tomto směru využít pouze dva soupisy duší (*status animarum*) z let 1803 a 1833, ale podle všeho sledovanou populaci po stránce věkové, genderové a sociální skladby vůbec neanalyzuje, nebo alespoň tuto skladbu v práci neuvádí a nepracuje s ní. Přitom by vztahení řady zjištění o populačním vývoji a majetkových transakcích k sociální, věkové a pohlavní struktuře obyvatelstva Stružince prospělo věci a umožnilo by prohloubit interpretaci propočítaných dat (alespoň pro první polovinu 19. století, pro kterou je tato struktura zjištělná).

Svá zjištění komparuje autorka s poznatky pro jiné oblasti Čech a vřazuje je tak do širšího kontextu vývoje v českých zemích, respektive v Evropě v době zásadních modernizačních změn. Ve větší míře by však bylo možné v předložených interpretacích přihlížet k protoindustriálnímu rázu Stružince a poměřovat zjištěná data teoriemi o specifickém rázu demografického chování obyvatelstva v protindustrializaci zasažených regionech.

Co se týče sňatečnosti, dospívá autorka k závěru, že ve Stružinci byl sňatek dobře dostupný i pro nižší sociální vrstvy, které zejména v průběhu 19. století značně posílily. To koresponduje s teoretickými předpoklady o obecně lepší dostupnosti sňatku v protoindustriálních oblastech z důvodu menší vázanosti sňatku na držbu

půdy. Sňatkový věk žen se po celé sledované období pohyboval v průměru kolem 24 let (s nepatrně rostoucí tendencí), což odpovídá průměrnému sňatkovému věku v českých zemích. Ovšem u mužské populace lze skutečně zaznamenat postupné snižování průměrného sňatkového věku (z necelých 27 let na počátku sledovaného období až na 25,5 roku v první polovině 19. století), což ale autorka dává do souvislosti spíše se změnou dědického práva (1787), než se zvyšující se dostupností sňatku pro vrstvy nedostatečně vybavené půdou. Relativně nízký, i když ne nijak mimořádně, se jeví také podíl trvale svobodných osob v populaci, který můžeme vedle sňatkového věku rovněž chápat jako ukazatel úrovně dostupnosti sňatku. Definitivní celibát autorka sleduje na dvou kohortách narozených, kdy si všímá, kolik jedinců z těch, kteří se dožili 50 let, zemřelo, aniž by kdy vstoupilo do manželství: ze skupiny narozených v prvním dvacetiletí 19. století zemřela po 50. roce věku jako svobodná každá desátá žena, respektive každý dvacátý muž.

V souladu s představou o dobré dostupnosti sňatku je i velmi nízká úroveň ilegitemity (v 1. polovině 19. století, kdy podíl nemanželsky narozených dětí v celé Evropě zřetelně stoupal, dosahoval tento ve Stružinci pouze 3%) a zároveň poměrně vysoký podíl předmanželských koncepcí (v 1. polovině 19. století bylo před uzavřením sňatku počato kolem 17% dětí). Můžeme předpokládat, že ve Stružinci a v protoindustriálních regionech obecně nebylo obtížné narychlo zorganizovat svatbu, pokud již bylo dítě na cestě. Dovolila bych si však nesouhlasit s výkladem, že narůstající podíl předmanželských koncepcí mohl být důsledkem šířící se praxe soužití nesezdaných osob (s. 179, s. 184). Případ ženy, jíž se ve 36 letech narodilo a záhy zemřelo nemanželské dítě, a která se následně do roka provdala za (o generaci staršího) vdovce, se, myslím, nedá vyložit tak, že dotyčný vdovec byl ženiným dlouhodobým partnerem a otcem nemanželsky narozené dcery (s. 184). Představa, že by venkovské prostředí ve dvacátých letech 19. století akceptovalo nelegitimní soužití nějakého páru, je scestná, ještě dlouho by takové praxi bránila tradiční, církevními postoji ovlivněná morálka. Rychlý sňatek s postarším vdovcem bych chápala spíše jako nouzové řešení, zachraňující ženinu pověst. Kauzy konkrétních žen, které přivedly na svět nemanželské dítě, popřípadě děti, po mém soudu neukazují na tolerantní postoj rodin a sousedů k takovým pokleskům, ani nesvědčí o tom, že se těchto žen netýkalo znevýhodnění na manželském trhu. Je sice pravda, že řada z nich se i po porodu nemanželského dítěte provdala, ale zpravidla se tak stalo s výrazným časovým odstupem a vždy jen v případech, že nelegitimní dítě záhy zemřelo.

Co se týče manželské plodnosti, dospívá Šárka Nekvapil Jirásková k závěru, že Stružinečtí až do konce pozorování nejevili žádné tendence k omezování manželské plodnosti, počet dětí v rodinách (zejména selských a chalupnických) v průběhu 19. století dokonce narůstal. Tento ráz plodnosti dává autorka příhodně do souvislosti s protoindustriálním charakterem místní ekonomiky, kdy v rámci po domácku provozovaného řemesla nacházeli pracovní uplatnění všichni členové rodiny, včetně nedospělých potomků. Tato okolnost nijak nemotivovala ani k posílání

dospívajících do služby, ani k omezování počtu porodů, protože výdělek byl v přímé úměře k počtu dětí do domácí výroby zapojených. Za povšimnutí však stojí nejeden případ, kdy manželské páry přivedly na svět pozoruhodně málo početné potomstvo (7 % manželů, kteří spolu byli více než 20 let, zplodilo nejvýše dvě děti, s. 136), anebo ukončily reprodukci v relativně mladém věku (dva případy žen, které se provdaly velmi mladé, ale obě absolvovaly poslední porod dlouho před obvyklou menopauzou – ve věku 24, respektive 33 let – ač byli jejich partneři ještě dlouhá léta naživu, s. 109). Tato zjištění svádí k představě, že v některých rodinách možná mohl být záměrně omezován počet potomků. Tuto možnost připouští i autorka, i když si je vědoma, že v úvahu přichází i řada jiných vysvětlení, která nenarušují tezi o přirozené plodnosti stružinecké populace (druhotná sterilita, sexuální abstinence například z důvodu nemoci jednoho z partnerů a podobně) a že odpověď na tuto otázku nám prameny nikdy neposkytnou.

Stružineckou populaci hodnotí autorka jako v podstatě uzavřenou, nevystavenou migračním tendencím (s. 128). Růst obyvatelstva obce v průběhu sledovaného období připisuje téměř výlučně přirozené změně, kdy se v souvislosti s rozšiřováním možností obživy mimo zemědělství zlepšovala dostupnost sňatku pro domkářskou vrstvu a kdy se rovněž zvyšoval počet dětí v rodinách sedláků a chalupníků. Tento závěr mám však za nedostatečně vyargumentovaný. Zanedbatelná role přistěhovalectví je vyvozena ze studia matrik a gruntovnic, na jejichž základě se nezdá, že by se v obci v podstatně větší míře objevovali přistěhovalci v pozici nových farníků a kupců stružineckých nemovitostí, ale jaká byla role vystěhovalectví? Pro 19. století je taková otázka jistě na místě. Autorka ale prakticky nevěnuje pozornost tomu, kolik osob narozených v obci zde ani neuzavřelo sňatek, ani nezemřelo. O sňatkových migracích pojednává na základě rodinných listů pro 489 manželských párů, u kterých je známo bydliště obou snoubenců jak před sňatkem, tak po něm. U této skupiny se ukazuje, že skoro v polovině případů byli ze Stružince oba snoubenci a v druhé polovině to byl hlavně ženich. Do lokality tedy po sňatku přicházely většinou ženy, muži se do obce přišel jen v několika případech. Ale celkově autorka sestavila na základě rekonstrukce rodin na 782 rodinných listů; u 293 párů tedy nebyla schopna určit bydliště snoubenců před či po sňatku a z další analýzy je tak vyřadila. Nejde ve většině případů právě o páry, které se po sňatku usadily kdesi mimo Stružinec? Jen rodinných listů typu MO, jež do řady analýz nemohly být zahrnuty, je 189. V těchto případech „známe datum sňatku, ale neznáme datum konce pozorování“ (s. 75): znamená neukončenost pozorování, že se páru v místě nenarodily žádné děti, nebo že ani jeden z partnerů ve Stružinci nezemřel? Všechny tyto případy by pak ukazovaly na nezanedbatelnou míru vystěhovalectví, kterou autorka nepostihuje.

Část knihy věnovaná majetkovým transferům přináší řadu cenných a zajímavých poznatků. Za významný mezník ve vývoji poddanského dědického práva lze pokládat rok 1787, kdy byl vydán patent upravující dědickou posloupnost ve prospěch nejstaršího syna. Tímto stát významně zasáhl do dosavadní dědické praxe, která

preferovala naopak nejmladšího syna. S rokem 1787 jakožto mezníkem pracuje i autorka a sleduje změny, které v majetkových transferech tato změna způsobila.

Z mého hlediska se nejpřekvapivější zjištění týká věku, ve kterém hospodáři předávali grunty, respektive věku, ve kterém dědicové přebírali majetek: před rokem 1787, kdy se stával dědicem obvykle nejmladší syn, byli odstupující hospodáři v průměru o více než dva roky mladší než po roce 1787. Zároveň před rokem 1787 byli nastupující hospodáři, přebírající usedlost z rukou žijícího otce, v průměru o rok starší než pozdější dědicové (s. 218–219, tab. 39, tab. 41). Kromě toho se před rokem 1787 odehrávalo na 80 % převodů za života otce a jen 20 % až po otcově smrti, ovšem po roce 1787 se syn ujal gruntu až po smrti otce ve 40 % případech. Z logiky věci by tomu však mělo být opačně: nástupnictví nejmladšího syna by mělo být nevýhodné mimo jiné i proto, že jen málo hospodářů mělo šanci předat usedlost ještě za svého života, neboť v době, kdy je již opouštěly životní síly, nebyl často dědic dosud dospělý. Problémem by tedy teoreticky nemělo být dlouhé vyčkávání dědiců, než se otec uvolí a předá jim usedlost, ale naopak příliš nízký věk dědiců v okamžiku úmrtí hospodáře, a tedy věková nezpůsobilost dědiců rodinný majetek fakticky převzít. To autorka ostatně sama konstatuje (s. 256, s. 259), ale uvedená zjištění jsou s tím poněkud v rozporu.

Studie také sleduje, zda se grunty prodávaly příbuznému či nepříbuznému kupci a jak se v tomto směru měnily preference. Podobně jako další badatelé, kteří se této problematice věnovali, dospívá autorka k závěru, ve Stružinci v první polovině 19. století zejména v selských a z části i v chalupnických vrstvách značně posílila tendence k budování rodové držby, jež se tradovala z otce na syna. Vedle toho ovšem již v 18. století a dále pak v 19. století rostla vrstva domkářů, v níž důraz na předávání nemovitosti v rámci rodiny chyběl, a domky se často prodávaly cizím kupcům. Tuto skutečnost ovšem nelze odvozovat ze skutečnosti, že v rámci prodejů nepříbuzné osobě po roce 1787 výrazně narostl podíl domkářů a naopak se ve srovnání s předešlým obdobím snížil podíl sedláků a chalupníků (s. 217–218), neboť vyšší podíl domkářů prodávajících grunt cizímu kupci souvisel jednoduše s proměnou sociální struktury a větší početností domkářské vrstvy.

Lze litovat, že autorka v kapitolách o majetkových transferech pustila protoindustrialní ráz sledované lokality poněkud ze zřetele a ve svých závěrech se k této otázce nijak nevyslovuje. Čtenář se tedy musí jen dohadovat, které ze zjištěných tendencí v oblasti dědické praxe mohly vyplývat právě z protoindustrialního charakteru Stružince a které byly dány výlučně státními zásahy do poddanského dědického práva.

Byť se recenze soustředí převážně na kritické poznámky k některým dílčím interpretacím, nutno na závěr vyzdvihnout, že studie Šárky Nekvapil Jiráskové poskytuje badatelské obci cenná zjištění a srovnávací data, která mohou iniciovat další diskuse o rázu demografického chování, charakteru rodiny a proměně sociální struktury v protoindustrializaci zasažených regionech.

Markéta Pražáková Seligová

**Aleš Zářický a kol., Rakouské Sliezsko v procesu modernizace
1742–1914, I. a II., Filozofická fakulta OU, Ostrava 2020, 1223 stran.
ISBN 978–80–7599–133–1**

Obsiahla dvojzväzková kolektívna monografia je prezentovaná ako výsledok riešenia projektu financovaného Grantovou agentúrou ČR v rokoch 2013–2017. Jej základ však tvorí dlhodobý proces výskumu otázok modernizácie regiónu Rakúskeho Sliezska prakticky od doby, kedy bola paradigma modernizácie prvýkrát použitá v diskurze novodobej historiografie na prelome 60. a 70. rokov minulého storočia. Spiritus agens celej práce bol prof. Milan Myška, ktorý položil základy skúmania otázok modernizácie v sledovanom priestore.

Početný (26 členný) autorský kolektív pod vedením Aleša Zářického z Ostravskej univerzity syntetizoval poznatky výskumu modernizácie Rakúskeho Sliezska tak, ako to projektoval jeho samotný autor prof. Milan Myška. Jeho žiaci a spolupracovníci verní „Myškovskej historickej škole“ vykonali veľký kus práce a odbornej verejnosti sa vďaka tomu dostáva do rúk citovaná publikácia. Nielenže ňou vzdali hold svojmu učiteľovi, ale posunuli poznanie procesu modernizácie o veľký kus dopredu.

Úvodný teoretický rozbor modernizácie potvrdzuje, že hoci všetci v podstate chápeme, čo znamená tento pojem (komplexný prechod od tradičnej spoločnosti k modernej občianskej spoločnosti) aj to, že modernizácia je nepochybne prostriedkom zvedčenia a prehĺbenia komplexnej analýzy dejín nového veku, nie je tento pojem z pohľadu historiografie doteraz jasne a zrozumiteľne formulovaný, ale často je vytváraný pod vplyvom politických koncepcií a na politickú objednávku. Súčasťou úvodnej časti je tiež územné vymedzenie regiónu Rakúskeho Sliezska, ktoré slúžilo ako vzorové „laboratórium“ pre overovanie reformných krokov vedúcich k naštartovaniu modernizácie v západnej časti habsburskej monarchie.

Po týchto nevyhnutných teoretických východiskách nasleduje podrobná analýza sledovaného procesu modernizácie podľa jednotlivých, navzájom na seba bezprostredne nadväzujúcich tematických okruhov: hospodárstvo, spoločnosť, obyvateľstvo. Informácie sú usporiadané pre väčšiu prehľadnosť chronologicky. Dozvedáme sa z nich ako postupoval vývoj v poľnohospodárstve, ktoré malo veľmi nepriaznivé geografické podmienky pre svoj rozvoj, akými zmenami toto odvetvie prechádzalo, že pri jeho modernizácii zohrala významnú úlohu Kráľovská zemská zemédeľská spoločnosť v Opave, aké plodiny sa pestovali, o rozvoji lesníctva, chove zvierat, aj napr. o včelárstve. Komplexne je popísaná každá z kapitol a neraz obohatená o viaceré nielen nové, ale aj zaujímavé fakty (sliezske ovce chované grofom Lichnovským sa dostali až do Austrálie).

Kapitola venovaná modernizácii priemyslu je uvedená analýzou fenoménu industrializácie, oprávnenne považovaného za základ modernizácie, za zrod modernej civilizácie. Zdôrazňuje sa, že industrializácia nie je len presun zdrojov

obživy z primárneho (agrárneho) do sekundárneho (priemyslového) sektoru rastom priemyslu, ale aj mechanizáciou a koncentráciou podnikov, zavádzaním výrobo-technických a výrobo-organizačných inovácií, a tiež sa vyzdvihuje, že je dôležité skúmať regionálne aspekty tohoto procesu, aj keď prinášajú určité heuristické problémy. Výklad industrializácie je podrobne dokumentovaný na vývoji jednotlivých odvetví priemyselnej výroby – tradičnom textilnom priemysle (najväčšia produkcia hodvábných látok bola začiatkom 20. storočia v Hornej Vsi pri Vítkove), rozvíjajúcom sa baníctve, hutníctve a kovopriemysle, strojárstve, chemickom priemysle až po odvetvia priemyslu potravinárskeho, papierenského, malovýrobu a živnosti. Na to nadväzuje výklad zmien dopravnej infraštruktúry (v r. 1914 sa nachádzalo v celom Rakúskom Sliezske 9 autobusových tratí a 36 tratí poštovej osobnej dopravy). Modernizujúca sa doprava sa významne podieľala aj na novom chápaní času – železnica svojim presným cestovným poriadkom predstavovala významný prvok v zavádzaní jednotného času, jeho desakralizácií a mala aj disciplinačnú funkciu. Kapitulu o hospodárstve uzatvára analýza peňažníctva a charakteristika hospodárskej a socioprofesijnej premeny krajiny.

Proces modernizácie zásadným spôsobom determinoval aj spoločnosť a obyvateľstvo Rakúskeho Sliezska, čo zohľadnili vo svojom výklade aj autori predloženej publikácie. Zmena spoločnosti zo stavovskej na občiansku výrazným spôsobom ovplyvnila ďalší vývoj pomerov vo všetkých jej sférach. Pre miestnu nobilitu boli dopady procesu modernizácie väčšinou negatívne a predznamovali jej nezadržateľný zánik v prvej polovici 20. storočia. Dochádzalo k utlmovaniu existujúcich stavovských inštitúcií, sprevádzané viacerými zásadými správnymi reformami. Byrokratizácia a profesionalizácia štátnej správy prinášala rastúce požiadavky na uplatnenie úradníkov, u ktorých sa na rozdiel od dovtedy preferovanej stavovskej, či šľachtickej príslušnosti vyžadovala profesionalita. Svoje miesto v sociálnej a profesijnej štruktúre spoločnosti Rakúskeho Sliezska však stále ešte mala v sledovanom období aj tzv. nová šľachta – nobilitovaní (úradníci verejnej správy, podnikatelia, príslušníci armády), uvedení do šľachtického stavu panovníkom za zásluhy po r. 1848.

Významnou premenou prešli vďaka modernizačným procesom aj sliezske mestá, vplyvom prirodzeného prírastku a migráciami vzrástol počet ich obyvateľov, zväčšoval sa mestský priestor, menila sa architektúra a konštituovala sa moderná samospráva, ktorá sa stala nielen jedným zo základných pilierov občianskej spoločnosti, ale aj kolbištom mnohých lokálnych kríz. Hlavne v multietnických obciach sa s posilňovaním nacionálnych tendencií voľby často menili na národnostný zápas o radnicu. Národnostne rozštiepená spoločnosť bola v predvečer Veľkej vojny evidentná, nielen v politickom vývoji, ale aj v kultúre, či v tlači, ktorá bola zásadným médiom utvárajúcej sa občianskej spoločnosti.

Národnostné trenice sa premietali aj do školskej a do istej miery aj do náboženskej sféry. Rozširovala sa sieť škôl, postupovala ich modernizácia, školy boli financované z verejných prostriedkov a prijímali deti bez ohľadu na vyznanie.

Z hľadiska financovania boli školy rozdelené na verejné a súkromné, bola stanovená 8 ročná povinná školská dochádzka, prehlbovalo sa profesijné vzdelávanie učiteľov a pálčivou otázkou sa stala národnostná otázka hlavne pre nenemecké etnikum – elementárne vzdelávanie v materinskom jazyku. Od polovice 19. storočia dochádzalo tiež k rozvoju stredného a profesijného vzdelávania, čomu je tiež v monografii venovaná primeraná pozornosť s poukázaním na problémy, ktoré s touto sférou vzdelávania súviseli (korešpondovanie tohoto vzdelávania so spoločenskými a hospodárskymi potrebami, prevládajúci tradicionalizmus, zotrvačnosť a nereflektovanie spoločenských a hospodárskych zmien).

Významnými premenami, spojenými s modernizáciou spoločnosti prešlo aj náboženstvo, ktorému je tiež venovaná samostatná kapitola práce. Poukazuje sa v nej na zmeny v náboženskom živote spojené so sekularizáciou spoločnosti, profesionalizáciou duchovného stavu a zmenami legislatívneho rázu. Pripomína sa, že náboženské pomery determinovalo najmä otvorenie verejného priestoru, demokratizácia verejného života, postupné prebudenie národného povedomia, rast konfesijného nacionalizmu a politizácie. Sledujú sa pritom správne pomery, nielen v katolíckej cirkvi, ale aj v ďalších dvoch, etablovaných vyznaniach: evanjelickej cirkvi augsburského vyznania a v židovských náboženských obciach.

Výklad modernizačných procesov v spoločnosti Rakúskeho Sliezska završuje rozsiahla kapitola venovaná demografickému vývoju, výskum ktorého vychádza z územnosprávneho členenia, pretože populačné dáta sa vždy uvádzali pre existujúce administratívne jednotky. Do úvahy boli brané tiež územné zmeny a sociálno-ekonomické determinanty populačného vývoja. Autori vyčlenili štyri populačné celky nepriamo závislé na administratívnom členení (severozápadné Sliezsko, Opavsko a Novojičínsko, Fryštátsko a Ostravsko, južné Tešínsko a Místecko). Následne analyzovali počet obyvateľstva, otázky demografického prechodu, zmeny reprodukčného chovania obyvateľov. Podrobne charakterizovali štruktúru obyvateľstva Rakúskeho Sliezska a severovýchodnej Moravy podľa veku, pohlavia, rodinného stavu, náboženstva, obcovacej reči a gramotnosti. Poukázali aj na migračné procesy, ktoré sa podpísali na masívnych zmenách populačných štruktúr, sledovali otázky pôrodnosti aj úmrtnosti. Dlhodobo pretrvávajúca dojčenská úmrtnosť bola spôsobená nedostatočnou starostlivosťou matiek, krátkou laktáciou, skorým odstavením a kŕmením nevhodnou stravou varenou z nekvalitnej vody. Pretože zdravotný stav populácie bezprostredne súvisel s demografickými otázkami, jeho charakteristika završuje blok venovaný obyvateľstvu. V samostatnej kapitole sú popísané nielen zdravotné zariadenia, zdravotný personál, otázky legislatívy, ale aj výstavba zdravotnej infraštruktúry (in aqua sanitas), ktorá zdravotný stav obyvateľstva významne ovplyvňovala. (Opavský magistrát začal rokovať o projekte modernej kanalizačnej siete až v roku 1894, a to ako prvý v Rakúskom Sliezsku.)

Rozsah jednotlivých kapitol sledovanej publikácie je vyvážený, rozsiahly priestor dvoch zväzkov monografie umožnil podať podrobnú, často až detailnú charakteristiku sledovaných otázok modernizácie v jednotlivých oblastiach vývoja spoločnosti

v Rakúskom Sliezske na prelome 19. a 20. storočia a zasadiť ich aj do širšieho stredoeurópskeho kontextu. Publikácia je doplnená tromi cudzojazyčnými resumé, bohatým zoznamom použitých prameňov a odbornej literatúry, tiež zoznamom skratiek, menným a miestnym registrom.

Kladne treba oceniť aj to, že sa editorom podarilo zladiť taký veľký autorský kolektív z rôznych inštitúcií z ČR aj z Poľska do uceleného výkladu a uhladeného jednotného jazykového štýlu a vytvoriť doteraz unikátnu syntézu problematiky modernizácie z viacerých uhlov pohľadu.

V závere monografie autori uvádzajú, že si uvedomujú potrebu pokračovať v ďalšom výskume, porovnávať získané poznatky o modernizácií Rakúskeho Sliezska s ostatnými krajinami habsburskej monarchie, so zahraničím a predovšetkým so susednou pruskou časťou Sliezska. Modernizáciu opodstatnene vnímajú ako proces a jeho výskum by preto nemal ustrnúť len na chronologickom opise hoci vzájomne previazaných udalostí, ale je potrebné podľa vzoru geografov, či archeológov pristúpiť aj k sledovaniu „evolúcie krajinného systému“.

Olga Šrajerová

Historická demografie

2021/45 [1]

Využití věkové struktury zemřelých pro odhad demografických ukazatelů minulých populací <i>The Use of Demographic Ratios in Estimating Demographic Parameters of Past Populations</i> PATRIK GALETA	1
Dědicové a jejich sourozenci. Sonda do sňatečnosti mužů a žen ze selských rodin, Protivínsko 1780–1830 <i>Heirs and their Siblings. A Study of Nuptiality Between Men and Women from Peasant Families, Protivín Area, 1780–1830</i> VÁCLAV ČERNÝ	19
Příspěvek k sociální a geografické skladbě studentů filozofického ústavu v Plzni v letech 1804–1849 <i>A Contribution to the Social and Geographical Structure of the Students of the Philosophical Institute in Pilsen in 1804–1849</i> DAGMAR KOTOROVÁ	67
Preliminary Inquiries into the Demographic Behaviour of the Saxon Political Elite from Transylvania (Mid. 19th – Mid. 20th Centuries) DIANA GEORGI LUTZ	85
Recenze a zprávy	105